

Nationaal
Psychotrauma
Centrum

Focus op Dutchbat III

Onderzoek naar het welzijn van Dutchbat III-veteranen
en de behoefte aan zorg, erkenning en waardering

Onderzoeksrapport

Colofon

ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

Nienoord 5
1112 XE Diemen
info@arq.org
www.arq.org/dutchbat-III

Auteurs

Prof. dr. M. Olff (hoofdonderzoeker)
Dr. I. Raaijmakers (projectleider)
Dr. H. te Brake
Dr. J. Haagen
Prof. dr. T. Mooren
B. Nauta MA
Dr. M. Sleijpen
C. Steen BSc.
M. van Voorthuizen MSc.

**Nationaal
Psychotrauma
Centrum**

Focus op Dutchbat III

**Onderzoek naar het welzijn van Dutchbat III-veteranen
en de behoefte aan zorg, erkenning en waardering**

Onderzoeksrapport

Voorwoord

Het onderzoek *Focus op Dutchbat III* heeft de ervaren problemen, de veerkracht en de behoefte aan zorg, erkenning en waardering bij Dutchbat III-veteranen en hun naasten in kaart gebracht. In dit rapport staat het perspectief van de Dutchbat III-veteranen centraal, zij die tijdens de val van de enclave in Srebrenica, Potocari, Simin Han, Zagreb of ergens anders waren. Hoe is het hen sinds 1995 tot aan de dag van vandaag vergaan? Belangrijk onderdeel van dit project is het aandragen van mogelijke oplossingen voor de problemen en behoeften die onder hen leven.

Dit onderzoek is afgerond in 2020, het jaar dat in het teken stond van 25 jaar na de val van de enclave Srebrenica. Er was veel aandacht voor Dutchbat III: de herdenking van de val en documentaires op televisie met daarin de beelden van de missie. Ook met dit onderzoek is veel van de Dutchbatters gevraagd, met de vragenlijsten, de interviews en de groepsgesprekken. Ik ben onder de indruk van de bereidheid van de vele Dutchbat III-veteranen om aan dit onderzoek deel te nemen. Het onderzoeksteam is zich er vanaf het begin af aan van bewust geweest dat het oprakelen van de verhalen en herinneringen voor sommige veteranen moeilijk en belastend zou kunnen zijn. Aan de veteranen is onder andere gevraagd te vertellen over hoe de missie van invloed is geweest op hun verdere leven. Voor de één heeft de missie veel levenservaring gebracht, voor de ander heeft de missie het leven zwaarder gemaakt. Zo vertelde één van de geïnterviewde veteranen dat de oorlog pas bij terugkomst begon, want hoe moest hij alles wat er was gebeurd, het verdriet, de spanning en de angst een plek geven? Tegelijkertijd mag de weerbaarheid van Dutchbatters niet onderschat worden. Velen hebben geluk gevonden of kijken met trots terug op het werk dat ze tijdens de missie hebben kunnen verrichten. Ze zijn ook trots op hoe zij zichzelf in die moeilijke omstandigheden staande hebben gehouden.

In sommige gevallen gaven de veteranen aan huiverig tegenover het onderzoek te staan. Ze uitten dat het zo lang heeft geduurd voordat dit onderzoek er kwam, dat ze er weinig verwachtingen van hadden of dat het hen vermoeide dat er weer een vragenlijst op de deurmat lag. Aan de andere kant viel ons vooral de enorme betrokkenheid van de veteranen op. Dat bleek uit de vele reacties op de vragenlijsten en uit de getoonde bereidheid om mee te willen doen met interviews en groepsgesprekken. In de contacten die onze onderzoekers met de Dutchbatters hadden kwam grote onderlinge verbondenheid naar voren. Veteranen namen deel omdat ze vooral ook anderen wilden helpen. Het thuisfront dacht eveneens actief mee. De partners, kinderen of ouders van de veteranen vertelden daarnaast hoe het is om te leven met een Dutchbatter, over de mooie en soms minder mooie kanten van dat samen zijn.

Niet in de laatste plaats is aan de deelnemers van dit onderzoek gevraagd om naar de toekomst te kijken, naar de zogenoemde oplossingsrichtingen. De onderzoekers realiseren zich goed dat voor vele Dutchbatters de missie niet afgesloten kan worden, dat het boek niet dicht kan en ook niet voor iedereen dicht hoeft. Vijfentwintig jaar Srebrenica laat nogmaals zien hoe belangrijk het is om stil te staan bij de missie en de gebeurtenissen in en rondom de enclave. De door de deelnemers aangedragen oplossingen moeten in dat licht worden gezien: het gaat er niet om het verleden te vergeten maar in het leven vooruit te kunnen. Ik hoop dat dit onderzoek inzicht in zowel problematiek als weerbaarheid van Dutchbat III-veteranen biedt. De bevindingen van dit onderzoek kunnen daarmee Dutchbatters handvatten geven om met het verleden om te gaan, en eveneens bijdragen aan het ondersteunen van de veteranen van morgen.

Ik ben de deelnemers zeer dankbaar voor hun deelname en hun vertrouwen.

Prof. dr. Miranda Olf
ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	4
Inhoudsopgave.....	6
I Inleiding en methode	11
Hoofdstuk 1 Inleiding	13
1.1 Aanleiding.....	13
1.2 Doel van het onderzoek.....	14
1.3 Onderzoeksvragen	14
1.4 Opbouw onderzoeksrapport.....	15
Hoofdstuk 2 Methode.....	16
2.1 Onderzoeksofzet.....	16
2.2 Deskresearch	16
2.3 Vragenlijstonderzoek	17
2.3.1 Deelnemers	17
2.3.2 Procedure.....	18
2.3.3 Ontwikkeling vragenlijsten	19
2.3.4 Respons Dutchbat III-veteranen	21
2.3.5 Vergelijking veteranen andere missies	24
2.3.6 Respons thuisfront.....	25
2.3.7 Analyse	28
2.4 Semigestructureerde interviews.....	29
2.4.1 Verdieping van de vragenlijsten.....	29
2.4.2 Selectie van deelnemers	29
2.4.3 Procedure.....	30
2.4.4 Analyse	30
2.4.5 Interviews thuisfront.....	30
2.5 Groepsbijeenkomsten.....	31
2.5.1 Selectie van deelnemers	31
2.5.2 Opzet.....	31
2.5.3 Analyse	32

II	Resultaten vragenlijsten	33
	Hoofdstuk 3 Terugblik op de Dutchbat III-missie	35
	3.1 Achtergrond missie	35
	3.2 Reflecties op de missie	36
	3.3 Terugdenken aan de missie.....	39
	3.4 Morele impact	41
	3.5 Reacties naasten en omgeving.....	41
	3.6 Invloed op het leven na de missie.....	42
	3.7 Missie ervaringen.....	44
	Hoofdstuk 4 Kwaliteit van leven	48
	4.1 Ervaren kwaliteit van leven	48
	4.2 Posttraumatische stress.....	52
	4.3 Psychologische veerkracht	53
	4.4 Positieve persoonlijke verandering	53
	Hoofdstuk 5 Behoeftte aan zorg en ondersteuning	55
	5.1 Steunbehoeften bij terugkeer missie	55
	5.2 Huidige behoeften aan ondersteuning	56
	5.3 Samenhang met de uitzending	58
	5.4 Professionele hulp vanwege uitzendgerelateerde steunbehoeften.....	58
	5.4.1 Vormen van professionele hulp	59
	5.4.2 Civiele hulpverlening	60
	5.4.3 Hulpverlening voor militairen en veteranen	61
	5.4.4 Juiste ondersteuning	62
	5.4.5 Initiatief voor contact hulpverlening.....	63
	5.4.6 Tijd tussen ontstaan klachten en eerste contact hulpverlening	64
	5.4.7 Betrokkenheid thuisfront bij hulpverlening.....	65
	5.5 Zorgen uit directe omgeving	66
	5.6 Afsluiten missie.....	66
	Hoofdstuk 6 Erkenning en waardering	70
	6.1 Bronnen van waardering.....	70
	6.2 Gebeurtenissen erkenning en waardering Dutchbat III	72

6.3 Berichtgeving in de media.....	73
6.4 Behoeften erkenning en waardering	76
Hoofdstuk 7 Groepen Dutchbat III-deelnemers	78
7.1 Vier groepen Dutchbat III-veteranen	78
7.2 Demografische verschillen tussen de groepen.....	80
7.3 Achtergrond missie.....	83
7.4 Conclusie.....	85
Hoofdstuk 8 Thuisfront.....	86
8.1 Invloed Dutchbat III-missie op thuisfront	86
8.2 Ervaringen thuisfront met veteraan	88
8.3 Ervaringen Dutchbat III-deelnemer met thuisfront.....	90
8.4 Kwaliteit van leven en psychologische veerkracht.....	93
8.5 Uitzendgerelateerde steunbehoeften	94
8.6 Thuisfront over functioneren van de veteraan	97
8.7 Waardering en ondersteuning rondom de uitzending.....	98
8.8 Waardering en ondersteuning in de afgelopen jaren.....	100
8.9 Thuisfront onderzoeksuitkomsten in context	100
8.10 Afsluiten missie.....	101
III Resultaten interviews	105
Hoofdstuk 9 Omgaan met de Dutchbat III-missie	107
9.1 Ervaringen	107
9.2 Coping.....	108
9.3 Betekenisgeving	109
Hoofdstuk 10 Kwaliteit van leven, gezondheid en zorgbehoeften.....	112
10.1 Tevredenheid met het leven	112
10.2 Gezondheid en behoefte aan zorg.....	113
10.3 Loopbaan	117
10.4 Sociale steun	118
Hoofdstuk 11 Erkenning en waardering	120
11.1 Gebrek aan erkenning en waardering	120

11.2 Berichtgeving in de media.....	120
11.3 Ervaren erkenning en waardering	123
11.4 Behoeften erkenning en waardering	124
Hoofdstuk 12 Thuisfront: ervaringen met Dutchbat III-missie	126
12.1 Contact tijdens de uitzending	126
12.2 Nasleep	126
12.3 Praten over de uitzending	127
12.4 Betekenisgeving	128
12.5 Coping	129
Hoofdstuk 13 Thuisfront: kwaliteit van leven, zorgbehoeften en ondersteuning	130
13.1 Tevredenheid met het leven	130
13.2 Gezondheid en behoefte aan zorg	130
13.3 Gezinsdynamiek en dagelijks functioneren	131
13.4 Sociale steun	135
13.5 Zorgbehoeften	136
Hoofdstuk 14 Thuisfront: erkenning en waardering	138
14.1 Berichtgeving in de media.....	138
14.2 Behoeften erkenning en waardering	139
IV Resultaten groepsbijeenkomsten	141
Hoofdstuk 15 Oplossingsrichtingen.....	143
15.1 Bijeenkomsten met veteranen.....	143
15.1.1 Thema 1: Erkenning en waardering	143
15.1.2 Thema 2: Zorgbehoeften	144
15.1.3 Thema 3: Betekenisgeving en omgaan met ervaringen	146
15.1.4 Thema 4: Overig.....	146
15.2 Bijeenkomst met thuisfront.....	147
15.2.1 Thema 1: Erkenning en waardering	147
15.2.2 Thema 2: Zorgbehoeften	148
15.2.3 Thema 3: Betekenisgeving en omgaan met ervaringen	149
15.2.4 Thema 4: Overig.....	150

V Conclusies en referenties.....	151
Hoofdstuk 16 Conclusies en reflectie	153
16.1 Kwaliteit van leven	153
16.2 Behoeftte aan zorg en ondersteuning	154
16.3 Erkenning en waardering	155
16.4 Thuisfront	157
16.5 Veteranen andere missies en groepen Dutchbat III-veteranen.....	158
16.6 Lessen.....	160
16.7 Reflectie op het onderzoek	162
Hoofdstuk 17 Referenties	164

I Inleiding en methode

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Vijfentwintig jaar na hun uitzending leven de ervaringen in Srebrenica nog sterk bij de ongeveer 850 veteranen van Dutchbat III. Dit Nederlandse bataljon maakte tussen januari en juli 1995 deel uit van de UNPROFOR-missie (United Nations Protection Force) in Bosnië.¹ Dutchbat was gelegerd in de enclave Srebrenica en in Simin Han. Het doel van de missie was erop toezien dat strijdende partijen de wapenstilstand handhaafden en het faciliteren van humanitaire hulpverlening. In juli 1995 eindigde de missie van Dutchbat III met de inname van de enclave Srebrenica door het Bosnisch-Servische leger. De Bosnische Serviërs vermoordden vervolgens meer dan 8.000 Bosnische moslims.

Voor een deel van de Dutchbat III-veteranen, en ook voor hun thuisfront, houden de persoonlijke en sociaal-maatschappelijke gevolgen van de uitzending aan. Dat werd duidelijk bij een gesprek van minister-president Mark Rutte en de toenmalige minister van Defensie Jeanine Hennis-Plasschaert met bijna 200 Dutchbat III-veteranen, in oktober 2015. Ter voorbereiding op dit gesprek had een werkgroep van Dutchbatters een enquête uitgezet onder Dutchbat III-veteranen. Hieruit bleek dat een deel van deze veteranen geen passende zorg heeft gekregen. Ook bleek dat inspanningen van het ministerie van Defensie op het gebied van zorg, erkenning en waardering er niet altijd toe hebben geleid dat Dutchbat III-veteranen de missie konden afsluiten.

Dit was voor het ministerie van Defensie aanleiding om nader onderzoek te laten doen naar de behoeften op het gebied van zorg, erkenning en waardering van Dutchbat III-veteranen en hun thuisfront. Daarop is door Defensie een programma van eisen opgesteld (zie bijlage 1)², gebaseerd op het advies van de Raad voor civiel-militaire Zorg en Onderzoek (RZO) en op de resultaten van een verkennend onderzoek uitgevoerd door de heer Hans Borstlap (2018). Na een aanbestedingstraject gaf het ministerie van Defensie ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum in mei 2019 de opdracht dit onderzoek onafhankelijk uit te voeren. Door Defensie werd ook een begeleidingscommissie ingesteld, voorgezeten door de heer Hans Borstlap (zie bijlage 2). De begeleidingscommissie zag erop toe dat het onderzoek conform het onderzoeksvoorstel werd uitgevoerd en bewaakte de kwaliteit. Op basis van de uitkomsten van het onderzoek geeft de begeleidingscommissie de opdrachtgever advies en doet aanbevelingen.

Een reeks van wetenschappelijke, parlementaire en juridische onderzoeken naar de gebeurtenissen in Srebrenica ging aan de huidige onderzoeksopdracht vooraf (o.a. NIOD, 2002; Parlementaire Enquêtecommissie Srebrenica, 2003). Het ging hierbij echter niet om de

---

¹ De inzet van Dutchbat III werd vooraf gegaan door missies van Dutchbat I (sinds februari 1994) en Dutchbat II (sinds juli 1994). Meer informatie: Informatieblad van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie over Nederlandse deelname in Bosnië Herzegovina van 1992 tot 1995.

<https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/downloads/brochures/2010/04/15/unprofor-en-unpf>

² Alle bijlagen behorend bij dit onderzoeksrapport zijn te vinden op www.arq.org/dutchbat III.

gezondheid van de Dutchbat III-veteraan. Op psychosociaal vlak verschenen diverse studies onder veteranen die onder andere zijn uitgezonden naar voormalig Joegoslavië. Deze studies richtten zich op het vaststellen van zorgbehoeften (Reijnen & Duel, 2019), psychosociale problemen (Bramsen, Dirkzwager, & Ploeg, 2005), het perspectief van partners en gezinsleden (thuisfront) met betrekking tot kwaliteit van zorg (Duel, Cozzi, Dirksen, Elands, & de Reuver, 2018) en erkenning (Motshagen, 2010; Mouthaan, 2002). Geen van deze studies had expliciet de focus op Dutchbat III-veteranen.

Dit onderzoek is daarmee het eerste dat kijkt naar de gezondheid en het welbevinden van de Dutchbat III-veteranen. Het richt zich op de kwaliteit van leven van de veteranen en hun thuisfront en de behoeften aan zorg, erkenning en waardering. Het onderzoek bouwt daarmee voort op eerdere studies naar veteranen met uitzendinggerelateerde problematiek van andere missies en eerdere verkenningen onder Dutchbat III-veteranen. Ook wordt de veerkracht van de veteranen in kaart gebracht door aandacht te geven aan de manier waarop ze met ervaren tegenslag zijn omgegaan en wat de belangrijkste bronnen van steun daarbij waren. Inzicht en begrip in zowel problematiek als veerkracht biedt Dutchbat III-veteranen handvatten om – waar mogelijk – het verleden te kunnen afsluiten. Het helpt ook de veteraan van morgen te ondersteunen.

1.2 Doel van het onderzoek

Het onderzoek 'Focus op Dutchbat III' heeft de volgende doelstellingen zoals geformuleerd in het programma van eisen:

1. Inzicht krijgen in de aard en oorzaken van de specifiek voor Dutchbat III-veteranen geldende problemen en zorgbehoeften, en hoe deze zich onderscheiden van uitzendinggerelateerde problemen die bij andere missies voorkomen;
2. Inzicht krijgen of en in hoeverre huidige partners en kinderen als gevolg van deze uitzending specifieke problemen hebben gekregen en hoe deze zich onderscheiden van uitzendinggerelateerde problemen die bij andere missies voorkomen;
3. Benoemen van effectieve oplossingsrichtingen voor (de kern van) de problemen van de Dutchbat III-veteranen;
4. Inzicht krijgen in de behoefte van Dutchbat III-veteranen op het gebied van erkenning en waardering en de oorzaak van deze behoefte;
5. Beschrijven van 'lessons learned' voor toekomstige missies.

1.3 Onderzoeksvragen

De centrale vraag van dit onderzoek is: Hoe komt het dat 25 jaar na dato een deel van de Dutchbat III-veteranen nog steeds problemen ervaart in het dagelijks leven en welke oplossingen zijn er om de problemen effectief aan te pakken?

Deze centrale vraag is uitgewerkt aan de hand van onderstaande onderzoeksvragen:

1. Hoe ervaren Dutchbat III-veteranen hun huidige kwaliteit van leven?

2. Wat is de huidige behoefte aan zorg en steun van Dutchbat III-veteranen?
3. Wat zijn de ervaringen en huidige behoeften van Dutchbat III-veteranen op het gebied van erkenning en waardering?
4. Wat is de kwaliteit van leven en zorgbehoefte van de partner en/of kinderen in relatie tot de uitzending van de Dutchbat III-veteraan?
5. Welke verschillen bestaan er tussen Dutchbat III-veteranen en veteranen van andere missies op basis van kwaliteit van leven, zorgbehoeften, en erkenning en waardering? Zijn er verschillende groepen te onderscheiden binnen het Dutchbat III-cohort?
6. Welke lessen rondom kwaliteit van leven, zorg, erkenning en waardering kunnen uit dit onderzoek worden getrokken (ook met het oog op toekomstige missies)?

1.4 Opbouw onderzoeksrapport

In dit onderzoeksrapport wordt verslag gedaan van de bevindingen van het onderzoek. In hoofdstuk 2 wordt toegelicht welke onderzoeksmethoden zijn gebruikt. Daarna komen in een aantal hoofdstukken de resultaten van het vragenlijstonderzoek aan bod: eerst die van de Dutchbat III-veteranen (hoofdstukken 3 tot en met 7) en daarna die van het thuisfront (hoofdstuk 8). Waar mogelijk zijn de resultaten vergeleken met bevindingen uit onderzoek naar veteranen van andere missies dan Dutchbat III. In de hoofdstukken 9 tot en met 14 komen vervolgens de resultaten van de verdiepende interviews aan de orde. Daarna worden in hoofdstuk 15 de uitkomsten van de groepsbijeenkomsten weergegeven; deze gingen vooral in op mogelijke oplossingsrichtingen voor gevonden problemen. Ten slotte wordt in hoofdstuk 16, de conclusies, antwoord gegeven op de onderzoeksvragen.

Leeswijzer

- Naast het onderzoeksrapport is er een aparte appendix met bijlagen.
- De respondenten van dit onderzoek worden in de regel deelnemers genoemd. Om herhaling te voorkomen is onder meer gebruik gemaakt van veteranen, Dutchbatters en Dutchbat III-veteranen.
- Het thuisfront is in deze studie een ieder die van betekenis is voor de uitgezonden militair, zoals partner, kinderen, familie en vrienden.
- In het hoofdstuk over het thuisfront worden de respondenten met deelnemers aangeduid.
- Erkenning en waardering zijn nauw aan elkaar verwante begrippen die in het onderzoek gezamenlijk aan de orde komen.
- Naar de veteraan, mannen en vrouwen, wordt voor de leesbaarheid verwezen met 'hij'. In enkele gevallen wordt ook 'zij' gebruikt.
- De gebruikte citaten zijn letterlijk overgenomen uit antwoorden op open vragen en interviews. Zodoende kunnen ze spreektaal of taalfouten bevatten. In de hoofdstukken met de bevindingen van het vragenlijstonderzoek zijn de weergegeven citaten afkomstig uit antwoorden op de gestelde open vragen. Weergegeven citaten zijn anoniem en niet herleidbaar naar individuele personen.

Hoofdstuk 2 Methode

2.1 Onderzoeksopzet

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden zijn zowel kwantitatieve als kwalitatieve dataverzamelmethode gebruikt. Met deze *mixed method* opzet is sociaal-cultureel en klinisch-psychologisch onderzoek gecombineerd. Het onderzoek bestaat uit vier onderdelen die vanaf juni 2019 gedurende ruim een jaar zijn uitgevoerd: 1) deskresearch (literatuur- en documentanalyse) 2) vragenlijstonderzoek (hoofdonderzoek bij veteranen en thuisfront) 3) semigestructureerde interviews (verdieping bij een deel van de deelnemers) en 4) groepsbijeenkomsten (interactieve sessies om te komen tot oplossingsrichtingen). De aanpak van deze onderdelen wordt in dit hoofdstuk toegelicht.

2.2 Deskresearch

Een belangrijk doel van het onderzoek is inzicht krijgen in de behoeften van Dutchbat III-veteranen op het gebied van erkenning en waardering en de oorzaak van deze behoeften. Om hier gericht naar te kunnen vragen bij de dataverzameling middels vragenlijsten, interviews en groepsbijeenkomsten, is allereerst een deskresearch uitgevoerd.

De deskresearch bestaat uit literatuuronderzoek en documentanalyse naar wat bekend is over erkenning en waardering voor Nederlandse veteranen. Uit onderzoek blijkt dat veteranen veel behoefte hebben aan erkenning vanuit de overheid en Defensie (Wagenaar, Van der Linden, Ensing, Meeuwenoord, & Weerts, 2005). Op basis van de deskresearch is een tijdlijn van gebeurtenissen en/of interventies van de overheid en Defensie opgesteld die mogelijk van invloed zijn geweest op het ervaren gevoel van erkenning en waardering van Dutchbat III-veteranen:

- publicatie van het NIOD-rapport in 2002
- aftreden van het kabinet-Kok II in 2002
- parlementaire enquêtecommissie lopende van 2002 tot 2003
- instellen van het draaginsigne voor Dutchbat III-veteranen in 2006
- gesprek met minister-president Rutte en minister van Defensie Hennis-Plasschaert met Dutchbat III-veteranen in 2015 in theater De Flint in Amersfoort
- toespraak van de minister van Defensie Hennis-Plasschaert op Veteranendag 2016 (waarin zij zei dat de opdracht van Dutchbat op voorhand onuitvoerbaar was)

In de vragenlijst van dit onderzoek is gevraagd in hoeverre deze initiatieven en gebeurtenissen van invloed zijn geweest op het door de veteraan ervaren gevoel van erkenning en waardering. Enkel meegenomen zijn interventies die gericht zijn op Dutchbat III-veteranen. Niet meegenomen zijn andere interventies voortkomend uit het veteranenbeleid die gelden voor alle Nederlandse veteranen, zoals bijvoorbeeld het bestaan van de Veteranenpas.

Uit de literatuur blijkt ook het belang van media (berichtgeving) op het gevoel van erkenning en waardering bij veteranen (Motshagen, 2010; Mouthaan, 2002; Wagenaar et al., 2005). Dit geldt in het bijzonder voor Dutchbat III-veteranen (Borstlap, 2018; Hetebrij, 2006). De perceptie van de berichtgeving over Dutchbat III is in het onderzoek vervat in een aantal stellingen. De resultaten uit de deskresearch zijn ook opgenomen in de topiclijst voor de interviews. Tijdens interviews is bijvoorbeeld gevraagd naar wat veteranen onder erkenning en waardering verstaan en of ze dit hebben ervaren. Wat er gedaan zou moeten worden zodat zij en/of andere Dutchbat III-veteranen zich meer erkend en gewaardeerd voelen, is tijdens de interviews ook aan bod gekomen. Ook is gevraagd naar hoe veteranen naar de berichtgeving over Dutchbat III in de media kijken en welke invloed berichtgeving op hen heeft.

2.3 Vragenlijstonderzoek

2.3.1 Deelnemers

Voor dit onderzoek zijn zowel de actieve als postactieve veteranen benaderd die in de periode van 6 januari 1995 tot en met 14 juli 1995 deel hebben genomen aan de VN-missie van Dutchbat III. Het betreft veteranen die in aanmerking komen/kwamen voor het Draaginsigne Dutchbat III.³ De contactgegevens van veteranen zijn verkregen via het ministerie van Defensie. Voor overdracht van de contactgegevens is een Privacy Impact Assessment (PIA, gegevensbeschermingseffectbeoordeling) opgesteld waarin ARQ en Defensie beschrijven hoe wordt omgegaan met de gegevens en de privacy van de Dutchbat III-veteranen.

Defensie heeft de NAW-gegevens van de Dutchbat III-veteranen die in hun registratiesystemen bekend zijn voor dit onderzoek ter beschikking gesteld (N=748). Defensie beschikt niet over NAW-gegevens van postactieve Dutchbat III-veteranen woonachtig in het buitenland. Via sociale media van veteranenorganisaties (Vereniging Dutchbat III, Veteraneninstituut en Veteranenplatform) is een oproep gedaan aan Dutchbat III-veteranen woonachtig in het buitenland om zich bij ARQ te melden voor deelname aan het onderzoek. Van personen die zich op deze wijze gemeld hebben is via Defensie gecontroleerd of zij tot de doelgroep behoren. Actieve Dutchbat III-veteranen woonachtig in het buitenland zijn door Defensie per mail benaderd met de vraag of ze willen deelnemen aan het onderzoek.

Ook naasten van Dutchbat III-veteranen konden aan dit onderzoek deelnemen: het zogenaamde 'thuisfront'. Doorgaans betreft dit de partner, ouder(s) en/of volwassen kinderen, die door de Dutchbat III-veteraan zelf zijn aangedragen.⁴ Deelname van het thuisfront aan het onderzoek verliep via de veteraan. De veteraan kreeg de vraag voorgelegd of hij het thuisfront bij het onderzoek wilde betrekken. In de gevallen dat de onderzoekers door leden van het thuisfront direct werden benaderd met de vraag te mogen deelnemen, is altijd eerst

---

³ Instellingsbesluit draaginsigne Dutchbat III, 18 september 2006. Zie voor de definitie van "veteraan" artikel 1c Veteranenwet.

⁴ In het onderzoek is gekozen voor de doelgroep 'thuisfront' in plaats van 'relatie' van Dutchbat III-veteraan (Duel et al., 2018). De definitie thuisfront is "een ieder die van betekenis is voor de uitgezonden militair, zoals kinderen, burens, familie en vrienden". Deze definitie is ruimer dan de definitie relatie zoals opgenomen in de Veteranenwet (artikel 1e), sluit beter aan bij de leefwereld van de veteraan, stelt de veteraan zelf in staat te bepalen wie zijn of haar naasten zijn.

toestemming gevraagd aan de betreffende veteraan. Thuisfrontleden jonger dan 16 jaar werden uitgesloten van deelname aan het onderzoek ter bescherming tegen de risico's en belasting van wetenschappelijk onderzoek.⁵ Veteranen – verantwoordelijk voor de uitnodiging van het thuisfront – zijn hier op voorhand over geïnformeerd (zie bijlage 3 *Informatiebrief Focus op Dutchbat III*). Na afronding van de dataverzameling is vastgesteld dat geen van de deelnemers jonger dan 16 jaar was.

2.3.2 Procedure

Na ontvangst van de NAW-gegevens van Dutchbat III-veteranen door Defensie, is aan iedere veteraan een unieke code toegekend. Thuisfrontleden die deelnamen aan het onderzoek kregen ad hoc een code toegekend. Alleen de onderzoekers hadden toegang tot deze koppeling tussen namen en codes conform de vastgelegde afspraken in de PIA. De analyses van resultaten kon op deze manier volledig geanonimiseerd plaatsvinden.

Op 25 oktober 2019 is aan alle Dutchbat III-veteranen van wie bij Defensie het adres bekend is (N=748) een brief gestuurd met de aankondiging van het onderzoek (zie bijlagen 3 en 4). De adressering van de enveloppen en de aanhef van de correspondentie was op naam, zodat de veteraan persoonlijk benaderd werd. Met deze brief waren Dutchbat III-veteranen en hun thuisfront als eersten op de hoogte van de start van het onderzoek. Een week later volgde de publieke start van het onderzoek met berichten op de websites van ARQ, Defensie en veteranenorganisaties alsmede een oproep aan Dutchbat III-veteranen om deel te nemen aan het onderzoek. Veteranen woonachtig in het buitenland werd gevraagd zich te melden bij ARQ. Vijftien veteranen, actief en postactief, die in het buitenland wonen hebben zich gemeld en een uitnodiging voor deelname aan het onderzoek toegestuurd gekregen.

Een week na het versturen van de aankondiging per brief werd de vragenlijst naar de Dutchbat III-veteranen verstuurd. Voor dit onderzoek zijn twee vragenlijsten ontwikkeld (zie paragraaf 2.3.3): *Vragenlijst Veteranen* (zie bijlage 5) en *Vragenlijst Thuisfront* (zie bijlage 6). Deelnemers konden kiezen of ze de vragenlijst op papier of online wilden invullen. Met de papieren vragenlijst werd een informatiepakket meegestuurd bestaande uit een begeleidende brief, een informatiebrief over het verloop van het onderzoek, een antwoordkaart, en een envelop waarmee de vragenlijst kosteloos kon worden geretourneerd. Tevens werd de vragenlijst voor het thuisfront bijgevoegd, zodat de betrokken veteraan zelf kon besluiten die te laten invullen. Online responderen werd mogelijk gemaakt middels een persoonlijke link die (in de brief) werd bijgevoegd. De veteraan kon extra vragenlijsten aanvragen voor het thuisfront. In de bijlagen staan voorbeelden van de correspondentie met veteranen (bijlage 3) en thuisfront (bijlage 4).

Veteranen en hun naasten konden via een speciaal ingericht contactpunt per mail of telefoon vragen stellen over het onderzoek. Voorzien werd dat in sommige situaties de deelnemers of hun naasten behoefte zouden hebben aan ondersteuning bij het invullen van de vragenlijst. Via het contactpunt kon in dat geval contact gelegd worden met een (collega-)veteraan die deel

---

⁵ Artikel 4 Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen (WMWO).

uitmaakt van het nuldelijnsondersteuningssysteem van het Veteranen Platform. Zij waren door ARQ uitgebreid geïnformeerd over het onderzoek.

Twee weken na verzending van de vragenlijst, op 15 november 2019, werd aan alle non-respondenten een eerste herinnering gestuurd in de vorm van een korte brief. Op 11 december 2019 volgde een tweede en laatste herinnering voor veteranen die nog niet hadden gereageerd. Met deze brief werd nogmaals het gehele pakket met vragenlijsten opgestuurd. Veteranen en leden van het thuisfront hadden tot eind 2019 de tijd om de vragenlijst in te vullen. In de periode van dataverzameling via vragenlijsten (nov-dec 2019) werd de respons dagelijks bijgehouden. Na de responsstop startte het invoeren en samenvoegen van de vragenlijsten tot een analysebestand. Overigens kwamen ook in deze periode nog enkele ingevulde vragenlijsten binnen, deze zijn nog in de dataset meegenomen.

Op meerdere manieren is geprobeerd de respons te verhogen. Allereerst stond in alle correspondentie met de veteraan een persoonlijke benadering centraal. Het opstellen van de brieven gebeurde in samenspraak met de begeleidingscommissie. Daarnaast konden deelnemers gedurende de hele periode (op werkdagen) terecht bij het contactpunt met eventuele vragen over het onderzoek of de vragenlijst. Ook is via social media van veteranenorganisaties (waaronder de Vereniging Dutchbat III) opgeroepen om deel te nemen aan het onderzoek. Tot slot werd voor iedere ingevulde vragenlijst vijf euro overgemaakt naar een goed doel (deelnemers konden uit twee goede doelen kiezen⁶).

2.3.3 Ontwikkeling vragenlijsten

Voor dit onderzoek zijn twee vragenlijsten ontwikkeld. De *Vragenlijst Veteranen* en *Vragenlijst Thuisfront* zijn gemaakt om inzicht te krijgen in de weerslag van de missie op Dutchbat III-veteranen en hun thuisfront. Met de vragenlijsten is getracht een zo representatief mogelijk beeld te krijgen van de ervaringen, kwaliteit van leven en behoefte aan zorg, erkenning en waardering bij Dutchbat III-veteranen en hun thuisfront. De vragenlijsten *Vragenlijst Veteranen* en *Vragenlijst Thuisfront* bestaan uit verschillende onderdelen. Allereerst komen demografische en missiespecifieke vragen aan bod. Ook bevatten de vragenlijsten voor Dutchbat III specifiek geldende open en gesloten vragen, onder andere voortkomend uit de deskresearch (zie paragraaf 2.2). Daarnaast zijn gevalideerde vragenlijsten opgenomen die verschillende aspecten van gezondheid, klachten en psychologische veerkracht meten. Tot slot bevatten de vragenlijsten ook onderdelen van vragenlijsten uit eerder onderzoek naar veteranen zodat vergelijkingsmateriaal met veteranen van andere missies voorhanden is. Wanneer er geen vergelijkingsmateriaal aanwezig was, werd waar mogelijk gebruik gemaakt van normscores.

De volgende onderdelen maken deel uit van de *Vragenlijst Veteranen*:

- De *Quality of Life and Care* (QoLC) (Wennink & van Wijngaarden, 2008) brengt met 10 items tien domeinen van kwaliteit van leven in kaart op een schaal van 1 tot 10. Hoge scores staan voor een hogere kwaliteit van leven. De vragen verwijzen naar de

---

⁶ De goede doelen waren: War Child en Stichting Veteranen Ondersteuningsactiviteiten

levensgebieden: algehele kwaliteit van leven, lichamelijk functioneren, zelfstandig functioneren, psychisch functioneren, woonsituatie, dagbesteding, financiële situatie, sociale contacten, persoonlijke relaties en vrijetijdsbesteding. De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst in dit onderzoek is hoog ($\alpha = .95$).

- De *Manchester verkorte kwaliteit van leven meting* (MANSA-12) bestaat uit 12 vragen over de kwaliteit van leven, te scoren op een 7-punt schaal, waarbij hogere scores duiden op een hogere kwaliteit van leven. De vragen verwijzen naar juridische problemen, tevredenheid over baan, woning, veiligheid, vrije tijd, werk, leefomstandigheden, financiële situatie, kwaliteit vriendschappen, lichamelijke en geestelijke gezondheid. Deze veelgebruikte vragenlijst is psychometrisch acceptabel (Van Nieuwenhuizen, Schene, & Koeter, 2000). De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst in dit onderzoek is hoog ($\alpha = .94$).
- De *Resilience Evaluation Scale* (RES) (Van der Meer et al., 2018) bestaat uit 2 subschalen: *Zelfvertrouwen* en *Geloof in eigen kunnen* (self-efficacy) met in totaal 9 items op een 5-punt schaal, waarbij hogere scores duiden op meer psychologische veerkracht. De vragenlijst heeft goede psychometrische eigenschappen. De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst in dit onderzoek is hoog ($\alpha = .94$, iedere subschaal $\alpha = .91$).
- Positieve (groei) effecten als gevolg van de Dutchbat III-uitzending worden gemeten met de *Posttraumatic Growth Inventory* (PTGI) (Tedeschi & Calhoun, 1996). De PTGI bestaat uit 5 subschalen: *Relaties tot anderen*, *Nieuwe mogelijkheden*, *Persoonlijke kracht*, *Spirituele veranderingen* en *Meer waardering voor het leven*. Het is een 21-item vragenlijst met een psychometrisch valide Nederlandse vertaling (Jaarsma, Pool, Sanderman, & Ranchor, 2006), waarbij hogere scores duiden op meer positieve effecten. De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst in dit onderzoek is hoog ($\alpha = .93$, subschalen *Relaties tot anderen* $\alpha = .86$, *Nieuwe mogelijkheden* $\alpha = .82$, *Persoonlijke kracht* $\alpha = .82$, *Meer waardering voor het leven* $\alpha = .76$, *Spirituele verandering* = niet van toepassing).
- *PTSD Checklist for DSM-5* (PCL-5) is een 20-item vragenlijst naar klachten die horen bij een Posttraumatische stress stoornis (PTSS) volgens de DSM-5, waarbij hogere scores duiden op hogere PTSS-ernst. De PCL bestaat uit 4 subschalen: *Intrusies*, *Vermijding*, *Negatieve verandering stemming & cognities* en *Veranderingen in arousal en reactiviteit*. Het instrument is psychometrisch valide (Blevins, Weathers, Davis, Witte, & Domino, 2015; Zepeda Méndez, Nijdam, Ter Heide, Van der Aa, & Olf, 2018). De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst in dit onderzoek is hoog $\alpha = .98$ (subschalen *herbelevingen* $\alpha = .95$, *vermijding* $\alpha = .94$, *neg. Verandering stemming en cognities* $\alpha = .94$, *arousal* $\alpha = .93$). Er wordt gesproken van een 'verhoogd risico op PTSS' wanneer op basis van de PCL scores voldaan wordt aan de DSM-5 criteria voor PTSS.
- Schuld en Schaamte worden uitgevraagd met de militaire versie van de *Moral Injury Questionnaire* (MIQ-M) (Currier, Holland, Drescher, & Foy, 2015). De MIQ-M heeft geen subschalen. Het is een 20-item vragenlijst naar morele verwondingen gerelateerd aan de missie, waarbij hogere scores duiden op meer morele verwonding. Het instrument wordt beschouwd als valide en bruikbaar (Currier et al., 2015). De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst in dit onderzoek is hoog ($\alpha = .87$).

- Onderdelen uit de vragenlijsten van de onderzoeken ‘Veteraan, hoe gaat het met u?’ (Reijnen & Duel, 2019) en Kerngegevens veteranen (Cozzi, Dirksen, & Duel, 2018).

Onderdelen van de *Vragenlijst Thuisfront*:

- De *MANSA-12* (Van Nieuwenhuizen et al., 2000). De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst in dit onderzoek is hoog ($\alpha = .88$).
- De *RES* (Van der Meer et al., 2018). De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst in dit onderzoek is hoog ($\alpha = .88$ totale schaal, $\alpha = .93$, subschaal Geloof in eigen kunnen: $\alpha = .91$, subschaal Zelfvertrouwen).
- Onderdelen uit de vragenlijst van het onderzoek ‘Alles rustig aan het thuisfront?’ (Duel et al., 2018).

Een concept versie van de vragenlijst is voorgelegd aan leden van de begeleidingscommissie. Met behulp van hun commentaar is een definitieve vragenlijst vastgesteld. De uiteindelijke vragenlijsten zijn vormgegeven in een boekwerk op A4 formaat, bestaande uit 36 pagina’s en 206 vragen (veteranen) en 20 pagina’s en 77 vragen (thuisfront). Het invullen van de vragenlijsten kostte ongeveer 45-60 minuten (veteranen) en 20 minuten (thuisfront). In bijlage 5 (veteranen) en bijlage 6 (thuisfront) zijn de vragenlijsten opgenomen. Een online variant van de papieren vragenlijsten werd ontwikkeld en beschikbaar gemaakt met het beveiligde systeem *Questmanager*.

2.3.4 Respons Dutchbat III-veteranen

Voor dit onderzoek zijn 763 uitnodigingen verstuurd: 748 per post en 15 per mail aan veteranen woonachtig in het buitenland die zich eerder bij ARQ gemeld hebben. Ruim de helft (N=430, 56%) van de aangeschreven Dutchbat III-veteranen heeft de vragenlijst ingevuld geretourneerd, 11 van hen vanuit het buitenland. Dit responspercentage is hoog vergeleken met onderzoek naar andere Nederlandse veteranen.⁷

In de vragenlijst is gevraagd naar verschillende missiekenmerken (eenheid, oorspronkelijke plaatsing bij aanvang missie). Deze gegevens van de deelnemers konden niet worden vergeleken met gegevens van alle uitgezonden Dutchbat III-veteranen, omdat Defensie deze informatie niet kon aanleveren. Er kan dus niet nagegaan worden of de deelnemers representatief zijn voor de gehele groep Dutchbat III-veteranen.

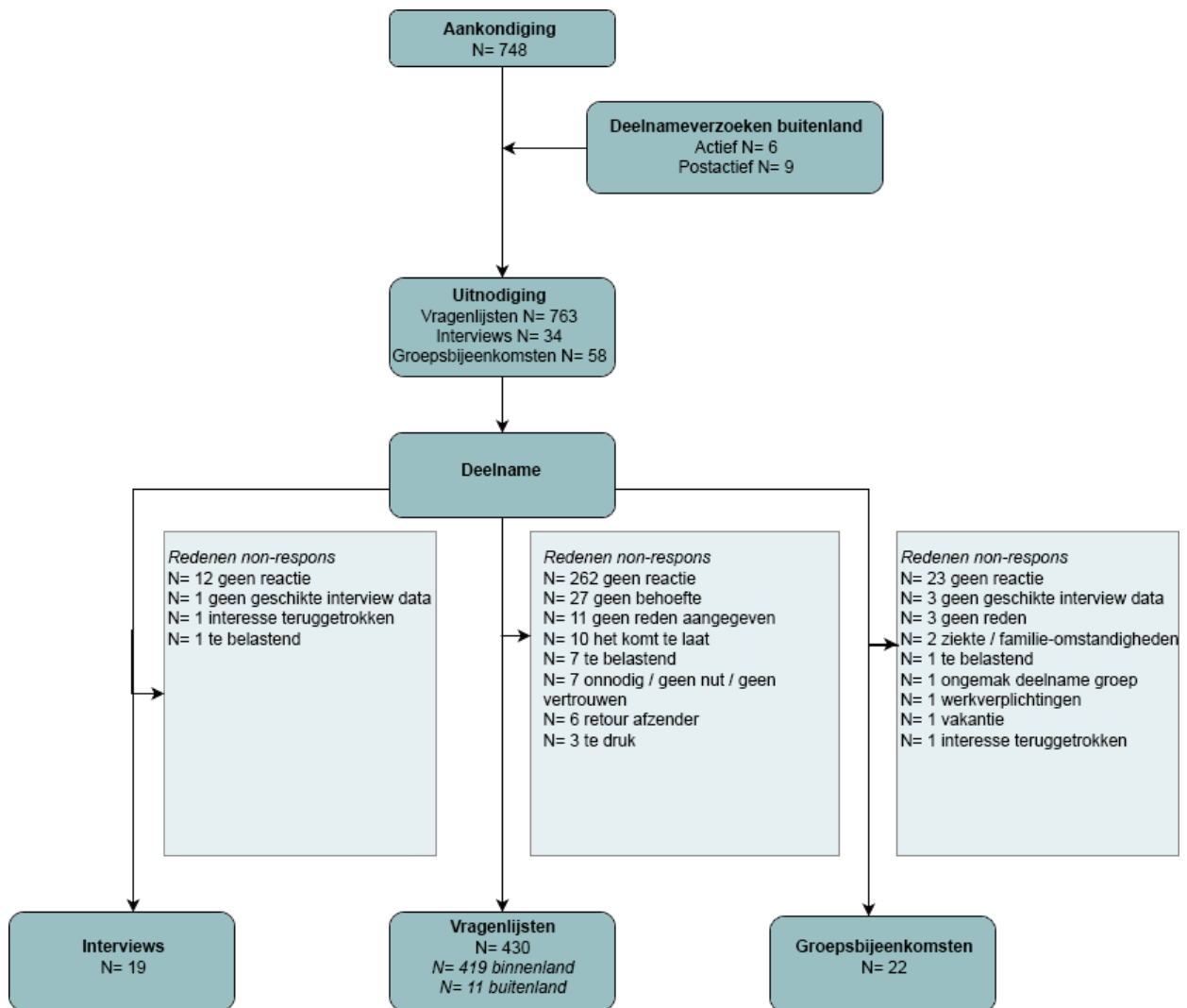
Van de 430 deelnemers heeft driekwart (76%) de per post toegezonden vragenlijst ingevuld en teruggestuurd. Een kwart (24%) van de veteranen heeft de vragenlijst via de persoonlijke link in de brief online in *Questmanager* ingevuld. Op grond van een vergelijkende analyse op demografie en de diverse afgenomen vragenlijsten kan geconcludeerd worden dat de resultaten uit de papieren vragenlijst geen systematische verschillen laten zien ten opzichte van de online verkregen resultaten. Er werd slechts een klein verschil gevonden in de hoogte van posttraumatische stressklachten: deelnemers op de papieren vragenlijst scoorden iets

⁷ Het onderzoek *Veteraan, hoe gaat het met u?* had een bruikbaar responspercentage van 44,2% (Reijnen & Duel, 2019). Het onderzoek *Welzijn en zorgbehoefte van de ISAF-veteraan* had een bruikbaar responspercentage van 34,2% (Wester & Snel, 2019). Het onderzoek *Kerngegevens 2018* had een bruikbaar responspercentage van 26% (Cozzi, Dirksen & Duel, 2018).

hoger.⁸ Daarnaast bleek de online-groep overwegend een hoger opleidingsniveau te hebben. Op geen van de overige vijf vragenlijsten werden significante verschillen gevonden. Derhalve is het verantwoord de resultaten van papieren en online vragenlijsten samen te voegen.

Zes deelnemers hebben tijdens het invullen van de vragenlijst ondersteuning gevraagd en ontvangen van collega veteranen afkomstig van de nuldelijnsondersteuning van het Veteranen Platform. Aan het eind van de vragenlijst konden deelnemers aangeven of zij bereid waren deel te nemen aan een interview en/of groepsgesprek. Meer dan de helft van de deelnemers (N=228; 53%) gaf aan hier interesse in te hebben. Zie voor het gehele procesverloop van deelnemers in dit onderzoek de flowchart in figuur 2.3.4.

Figuur 2.3.4 Dutchbat III flowchart.

Om zicht te krijgen op de redenen waarom veteranen niet deel willen nemen aan het onderzoek hebben we met de vragenlijst een antwoordkaart meegestuurd. Als veteranen de

⁸ PCL-5: deelnemers papieren vragenlijst (M=19.7, SD=20.8) vs online-groep (M=14.6, SD=17.3). Klein verschil (d=.27)

vragenlijst niet in wilden vullen konden ze dat via de antwoordkaart aan ARQ doorgeven. Op de antwoordkaart kon de reden van niet-deelname worden vermeld. Van de 333 veteranen die de vragenlijst niet hebben ingevuld hebben 71 veteranen deze vraag beantwoord via een antwoordkaart (zie figuur 2.3.4). Het beeld dat op basis van dit non-respons onderzoek naar voren komt is divers. Sommige veteranen nemen geen deel omdat de uitzending geen rol (meer) speelt in hun leven. Voor andere veteranen is deelname juist te belastend; het brengt te veel (negatieve) herinneringen naar boven. Een aantal veteranen vindt dat het onderzoek te laat komt en/of geen nut heeft.

De gemiddelde leeftijd van de aan het onderzoek deelnemende Dutchbat III-veteranen (N=430) ten tijde van de dataverzameling is 51 jaar (variërend van 43 tot 78 jaar). Het merendeel daarvan is man (97%). Dat is een afspiegeling van de samenstelling van de eenheid. De meeste veteranen (80%) wonen samen met een partner. Ongeveer één op de vijf (18%) is gescheiden (geweest). Het grootste deel (78%) van de veteranen heeft parttime of fulltime betaald werk. Eén op de tien (11%) veteranen is geheel of gedeeltelijk arbeidsongeschikt verklaard. Zie voor een overzicht van de demografische kenmerken tabel 2.3.4.

Tabel 2.3.4 Informatie Dutchbat III-deelnemers en vergelijkingsgroepen.

	DBIII (N=430)		VHGMU (N=682)		Kerngegevens (N=621)	
	N	%	N	%	N	%
<i>Leeftijd</i>						
In jaren (M, SD)	50.8	7.1	53.0	10.1	56.9	11.6
<i>Sekse</i>						
Man	417	97.0	642	94.1	594	95.7
Vrouw	13	3.0	40	5.9	27	4.3
<i>Burgerlijke staat</i>						
Gehuwd (wettig gehuwd of geregistreerd partnerschap)	288	67.4	496	72.9	483	77.8
Gescheiden (na huwelijk of geregistreerd partnerschap)	76	17.8	76	11.2	53	8.5
Ongehuwd (nooit wettig gehuwd of geregistreerd partnerschap)	56	13.1	98	14.4	67	10.8
Weduwnaar of weduwe	7	1.6	10	1.5	18	2.9
<i>Samenstelling huishouden</i>						
Samenwonend met partner en kind(eren)	237	55.5	331	48.6	215	34.6
Samenwonend met partner zonder kind(eren)	107	25.1	227	33.3	314	50.6
Alleenstaand	42	9.8	71	10.4	69	11.1
Alleenstaande ouder, samenwonend met kind(eren)	22	5.2	32	4.7	12	1.9
LAT (living apart together) relatie	14	3.3	17	2.5	9	1.4
Thuiswonend (woont bij ouders)	5	1.2	0	0.0	2	0.3

	DBIII (N=430)		VHGMU (N=682)		Kerngegevens (N=621)	
	N	%	N	%	N	%
<i>Hoogst voltooide opleiding</i>						
Geen opleiding of lager (voorbereidend beroeps)onderwijs	54	12.6	73	10.7	87	14.0
Middelbaar algemeen voortgezet onderwijs	94	22.0	153	22.5	130	20.9
Middelbaar beroepsonderwijs en beroepsbegeleidend onderwijs	109	25.5	192	28.2	177	28.5
Hoger algemeen en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs	44	10.3	58	8.5	64	10.3
Hoger beroepsonderwijs	90	21.0	156	22.9	130	20.9
Wetenschappelijk onderwijs	22	5.1	46	6.8	33	5.3
Anders	15	3.5	2	0.3	0	0.0
<i>Huidige arbeidspositie*</i>						
Betaald werkzaam (12 uur of meer)	332	77.6	476	70.0	288	46.7
Met pensioen/FLO/UGM	58	13.6	186	27.4	327	53.0
Arbeidsongeschikt (volledig/gedeeltelijk)	47	11.0	33	4.9	26	4.2
Werkloos	9	2.1	14	2.1	10	1.6
Onbetaald werkzaam / Vrijwilliger / In opleiding	3	0.7	26	3.8	40	6.5
<i>Militaire loopbaan</i>						
In jaren (M, SD)	16.4	13.0	-	-	22.7	14.7
<i>Netto-Inkomen van uw huishouden</i>						
Geen inkomen of minder dan modaal	56	13.1	96	14.1	139	22.5
1 tot 2 keer modaal	247	57.8	393	57.7	339	54.9
Meer dan 2 keer modaal	101	23.7	143	21.0	69	11.2
Wil ik liever niet beantwoorden	23	5.4	49	7.2	70	11.3

Noot. DBIII = 'Onderzoek Focus op Dutchbat III' VHGMU = 'Onderzoek Veteraan hoe gaat het met u?'

Kerngegevens = 'Onderzoek Kerngegevens veteranen'. Het gebruik van gegevens uit VHGMU en Kerngegevens wordt in paragraaf 2.3.5 besproken. *Meerdere antwoorden mogelijk. N = Aantal deelnemers. FLO = Functioneel Leeftijdsontslag. UGM = Uitkeringswet.

2.3.5 Vergelijking veteranen andere missies

Om antwoord te kunnen geven op onderzoeksvraag 5 ("Welke verschillen bestaan er tussen Dutchbat III-veteranen en veteranen van andere missies op basis van kwaliteit van leven, zorgbehoeften, en erkenning en waardering?") worden de resultaten van Dutchbat III-deelnemers waar mogelijk vergeleken met veteranen van andere missies. Deze vergelijking maakt het mogelijk de resultaten van Dutchbat III-veteranen in een context te plaatsen. Het Veteraneninstituut heeft voor dit doeleinde volledig geanonimiseerde data beschikbaar gesteld uit twee van hun onderzoeken: *Veteraan, hoe gaat het met u?* (VHGMU) (Reijnen & Duel,

2019) en *Kerngegevens veteranen* (Cozzi et al., 2018; Veteraneninstituut, 2017). Het betreft in beide onderzoeken veteranen met diverse rangen en achtergronden, uit diverse missies met (grote) verschillen in politiek mandaat en geografische omstandigheden. Door deze grote verscheidenheid kunnen deze deelnemers als vertegenwoordigers van de veteraan in zijn algemeenheid worden beschouwd. Om te kunnen vergelijken is waar mogelijk gebruik gemaakt van dezelfde vragen(lijsten) als in VHGMU en Kerngegevens (zie paragraaf 2.3.3).

Uit de deelnemers van zowel VHGMU als Kerngegevens is een beperktere vergelijkingsgroep samengesteld van veteranen die ongeveer in dezelfde periode als de Dutchbat III-uitzending op hun enige of laatste uitzending zijn geweest. Bij het VHGMU onderzoek leverde dit een vergelijkingsgroep van 682 veteranen op, die tussen 1990 en 2001 op uitzending zijn geweest. Bij het onderzoek Kerngegeven veteranen gaat het om een vergelijkingsgroep van 621 veteranen die tussen 1988 en 2005 op uitzending zijn geweest. Het betreffen in beide onderzoeken veteranen uit diverse missies; onder andere de Golfoorlog (1990-1992), voormalig Joegoslavië (1992-1995), Cambodja (1992-1993), Haïti (1993-1996), Eritrea/Ethiopië (1998, 2000-2003) en Kosovo (1999-2000). In het geval van Kerngegevens ook nog onder andere Irak (2003-2005) en Afghanistan (2002-2005). Bij het onderzoek VHGMU (2019) zijn geen Dutchbat III-veteranen betrokken om te voorkomen dat ze voor meerdere onderzoeken over vergelijkbare onderwerpen in dezelfde periode zouden worden uitgenodigd. Bij het onderzoek Kerngegevens is niet bekend of Dutchbat III-veteranen tot de deelnemers behoren.

In tabel 2.3.4 zijn de demografische kenmerken van de Dutchbat III-deelnemers afgezet tegen die van veteranen uit zowel het VHGMU-onderzoek als Kerngegevens. De groepen verschillen op een aantal kenmerken, maar deze verschillen zijn klein tot verwaarloosbaar.⁹ Dit betekent dat deze verschillen weinig relevant zijn en dat de Dutchbat III-deelnemers qua demografie overeenkomen met veteranen uit de vergelijkingsgroepen. Alleen ten opzichte van de groep deelnemers uit het onderzoek Kerngegevens zijn er op een aantal kenmerken grotere verschillen. Dutchbat III-deelnemers zijn minder vaak met pensioen, zijn vaker betaald werkzaam en hebben een hoger netto inkomen. Dit is deels verklaarbaar doordat Dutchbat III-veteranen gemiddeld jonger zijn.

2.3.6 Respons thuisfront

Iedere Dutchbat III-veteraan heeft naast de *Vragenlijst Veteranen* ook een *Vragenlijst Thuisfront* ontvangen (zie 2.3.2 procedure). Met toestemming van de veteraan kon deze vragenlijst aan een lid van het thuisfront worden gegeven. Daarnaast konden Dutchbat III-veteranen maximaal drie extra vragenlijsten voor thuisfrontleden aanvragen.

Uiteindelijk hebben 252 thuisfrontleden een vragenlijst ingevuld en geretourneerd. Zij 'behoorden' bij in totaal 208 veteranen, dus 49% van de deelnemende veteranen heeft één of

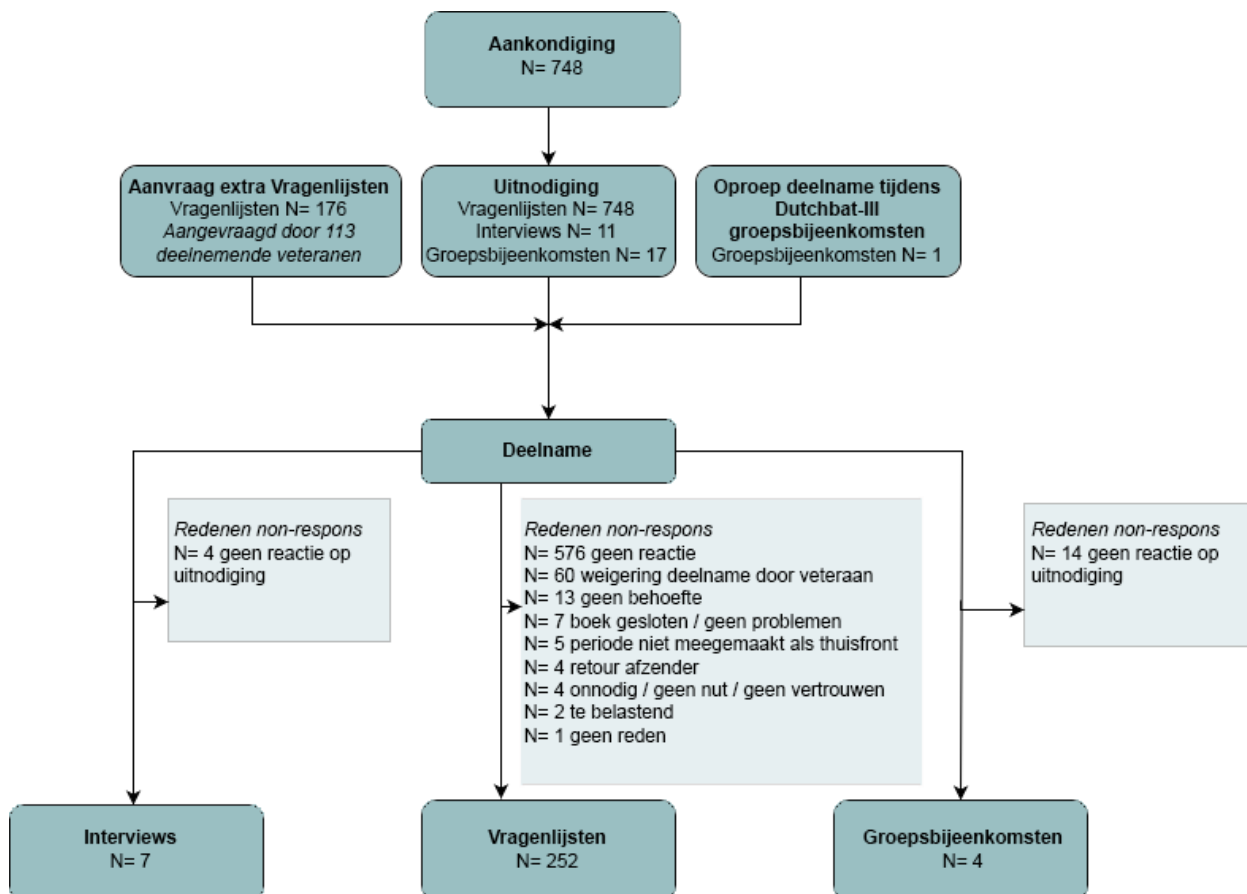
---

⁹ Significante verschillen ($p < .05$) tussen: *Dutchbat III en VHGMU*: Gescheiden, leeftijd, betaald werkzaam, met pensioen, arbeidsongeschikt en gender. *Dutchbat III en Kerngegevens*: Gescheiden, leeftijd, betaald werkzaam, met pensioen, arbeidsongeschikt en netto-inkomen. Voor ieder verschil is de effectgrootte (effect size) berekend (ϕ , V , d). Alle verschillen tussen de vergelijkingsgroepen en Dutchbat III-deelnemers waren klein tot zeer klein behalve tussen Kerngegevens deelnemers voor netto-inkomen (klein tot middelmatig effect), betaald werkzaam (middelmatig effect), met pensioen (middelmatig tot groot effect).

meer leden van het thuisfront bereid gevonden een vragenlijst in te vullen.¹⁰ Zestig veteranen gaven op de antwoordkaart Veteranen aan geen toestemming te verlenen voor het betrekken van hun thuisfront. In de meeste gevallen deden deze veteranen zelf ook niet mee aan het onderzoek. Van de verwerkte vragenlijsten van het thuisfront zijn er 223 (88%) op papier ingevuld, en 29 (12%) online. Op grond van een vergelijkende analyse op demografie en de diverse afgenomen vragenlijsten kan geconcludeerd worden dat de resultaten uit de papieren vragenlijst geen systematische verschillen laten zien ten opzichte van de online verkregen resultaten. Derhalve is het verantwoord de resultaten van papieren en online vragenlijsten samen te voegen.

Van alle deelnemers uit het thuisfront hadden er 81 (32%) interesse in deelname aan een interview en/of groepsgesprek. Er zijn 37 antwoordkaarten van thuisfrontleden ontvangen waarop men aangaf niet deel te willen nemen aan het onderzoek. De belangrijkste redenen voor hen om niet deel te nemen waren: de uitzending speelt geen rol (meer) in hun leven (19%) en ze hebben de periode niet als thuisfront meegemaakt (14%). Zie de flowchart in figuur 2.3.6 voor een overzicht van het gehele procesverloop en alle redenen om niet deel te nemen aan het onderzoek voor het thuisfront.

Figuur 2.3.6 Thuisfront flowchart.

¹⁰ Van de deelnemende veteranen waren er 178 waarvan één thuisfrontlid deelnam, 19 waarvan twee thuisfrontleden deelnamen, en 11 waarvan drie of vier thuisfrontleden deelnamen.

De deelnemende thuisfrontleden zijn overwegend vrouw (88%), met een gemiddelde leeftijd van 50 jaar. Het deelnemende thuisfront bestaat overwegend uit de huidige partner van de Dutchbat III-veteraan (67%), ouders (15%) en volwassen kinderen (9%). Drie op de vijf thuisfrontleden kende de veteraan al toen deze op Dutchbat III-missie vertrok. De meeste thuisfrontleden zijn gehuwd of geregistreerd partner (71%) en wonen samen met partner en kinderen (56%). Een klein deel heeft zelf een militaire achtergrond (8%). Zie voor een overzicht van de demografische kenmerken tabel 2.3.6.

Tabel 2.3.6 Informatie thuisfrontdeelnemers Dutchbat III onderzoek.

	Thuisfront (N=252)	
	N	%
<i>Leeftijd</i>		
In jaren (M, SD)	50.4	13.1
<i>Sekse</i>		
Vrouw	222	88.4
Man	30	11.6
<i>Relatie tot uw veteraan</i>		
Partner	168	67.2
Ouder	38	15.2
Kind	23	9.2
Broer of zus	9	3.6
Anders	13	5.2
<i>Heeft u de Dutchbat III-missie als thuisfront meegemaakt</i>		
Ja	150	59.8
Nee	101	40.2
<i>Burgerlijke staat</i>		
Gehuwd (wettig gehuwd of geregistreerd partnerschap)	180	71.4
Gescheiden (na wettig huwelijk of geregistreerd partnerschap)	25	9.5
Ongehuwd (nooit wettig gehuwd en nooit geregistreerd partnerschap)	37	14.7
Weduwe of weduwnaar	11	4.4
<i>Samenstelling huishouden</i>		
Samenwonend met partner en kind(eren)	141	56.4
Samenwonend met partner zonder kind(eren)	73	29.2
Alleenstaand	24	9.6
Alleenstaande ouder samenwonend met kind(eren)	4	1.6
Overig	8	3.2

	Thuisfront (N=252)	
	N	%
<i>Maakt de veteraan deel uit van uw huishouden</i>		
Ja	177	70.5
Nee	74	29.5
<i>Zelf militair (geweest)</i>		
Nee	231	92.0
Ja (geweest) en niet zelf uitgezonden	15	6.0
Ja (geweest) en zelf uitgezonden	5	2.0
<i>Huidige positie op de arbeidsmarkt*</i>		
Betaald werkzaam (12 uur of meer per week)	171	68.4
Met pensioen of functioneel leeftijdsontslag (FLO)	45	18.0
Onbetaald werkzaam of vrijwilliger	19	7.6
Schoolgaand of studerend of in opleiding	14	5.6
Arbeidsongeschikt (volledig/gedeeltelijk)	10	4.0
Werkloos	9	3.6
<i>Vragenlijst digitaal of op papier ingevuld</i>		
Papier	223	88.1
Digitaal	30	11.9

Noot. *Meerdere antwoorden mogelijk.

2.3.7 Analyse

Voor de analyse werden de gegevens van de papieren vragenlijsten ingevoerd en gekoppeld aan de gegevens die via de online versie van de vragenlijst zijn verkregen. Alle gegevens zijn vervolgens in SPSS (versie 23) ingevoerd en opgeschoond. Het opschonen van data is een strategie om de betrouwbaarheid van de resultaten te vergroten door eventuele fouten uit het databestand te halen en het bestand te prepareren voor verdere analyses. De opschoon stappen bestonden onder andere uit een controle of iedere deelnemer zijn of haar vragenlijst slechts eenmaal had ingevuld, alle databestand labels correct waren, er geen onmogelijke scores in het bestand stonden (invoerfoutjes), er geen systematische of toevallige fouten in het bestand aanwezig waren, en of de syntaxen met betrekking tot de opslag en analyses van de data correct waren.

Voor de *beschrijvende* analyses zijn aantallen (N), percentages (%), gemiddelde scores (M) en standaarddeviaties (SD) gerapporteerd. De *vergelijkende* analyses zijn gebaseerd op chi-kwadraattoetsen, kruistabellen, t-toetsen en ANOVA's. De grootte van de verschillen tussen vergelijkingsgroepen wordt soms weergegeven met de maat Hedges 'g' (g). Een score van g=.8 of groter is een 'groot' (aanzienlijk), g=.5 is een 'middelmatig' (enigszins), en g=.2 is een 'klein'

verschil. De resultaten van deelnemende Dutchbat III-veteranen worden waar mogelijk vergeleken met veteranen van andere missies (zie paragraaf 2.3.5).

Om na te gaan of er verschillende groepen Dutchbat III-veteranen zijn onder de deelnemers met uiteenlopende ervaringen, klachten en behoeften naar aanleiding van de Dutchbat III-uitzending, is een *latente klasse analyse* (LCA) uitgevoerd. LCA classificeert deelnemende veteranen in groepen op basis van gelijksoortige antwoordpatronen op de vragen. Met deze informatie kan worden vastgesteld hoeveel verschillende groepen er zijn, hoe groot iedere groep is (N) en hoe de antwoorden op de vragen uit de vragenlijst verschillen per groep.

2.4 Semigestructureerde interviews

2.4.1 Verdieping van de vragenlijsten

In interviews is het huidige welzijn in relatie tot de missie en de daaropvolgende periode verder uitgediept. De interviews werden gehouden over de volgende thema's: erkenning en waardering, de beeldvorming via de media, de toegang tot de zorg, en de kwaliteit van leven in zijn volle breedte. Ook is expliciet aandacht gegeven aan de wijze waarop de veteranen en hun thuisfront met de ervaren uitdagingen zijn omgegaan.

2.4.2 Selectie van deelnemers

Er is een steekproef getrokken uit de deelnemers die in de vragenlijst hadden aangegeven dat ze interesse hebben in een interview. Om te komen tot een representatief beeld van de veteranen is daarbij gelet op de groep waartoe zij behoorden, gebaseerd op de analyse van de groepen (zie hoofdstuk 7). Het onderzoek beoogde een vertegenwoordiging te interviewen van iedere groep, zodat zoveel mogelijk diverse ervaringen en verschillende perspectieven werden gehoord. Wekelijks hebben de interviewers de resultaten van gesprekken in grote lijnen met elkaar doorgenomen – zij bespraken daarbij de voornaamste trends in bevindingen, zodat tot een inschatting van data-saturatie kon worden gekomen. Parallel hieraan zijn de audio-opnames getranscribeerd zodat de teksten konden worden geanalyseerd.

In totaal zijn 34 veteranen voor een interview uitgenodigd per brief (zie bijlage 3 voor de correspondentie). Eenentwintig (N=21) veteranen hebben op de uitnodiging gereageerd. Eén persoon gaf aan toch niet te willen deelnemen. Van de overige twaalf veteranen is, ondanks herhaaldelijke uitnodigingen, niets vernomen. Na een aanvankelijk positieve reactie hebben twee veteranen zich naderhand teruggetrokken vanwege het ontbreken van tijd en de verwachting dat een interview te belastend zou zijn. Zodoende zijn er in totaal negentien interviews met veteranen afgenomen (achttien mannen, één vrouw) (zie figuur 2.3.4) in de periode februari tot augustus 2020. De vier groepen waren als volgt vertegenwoordigd: groep 1 N=7; groep 2 N=1; groep 3 N=4; groep 4 N=7). Zij behoorden tot verschillende eenheden op diverse locaties tijdens uitzending, waaronder: Charlie-compagnie (Potocari; N=6), Staf, staf- en verzorgingscompagnie (Potocari; N=5), Alfa-compagnie (Simin Han; N=3), Bravo-compagnie (Srebrenica; N=2).

Via de veteranen zijn leden van het thuisfront benaderd voor een interview. Dit heeft geleid tot zeven interviews: vijf partners (allen vrouw) en twee ouders (een moeder en een vader). Van hen zijn vier het thuisfront van een veteraan die behoort tot groep 1, één het thuisfront van een veteraan die behoort tot groep 3 en twee zijn leden van het thuisfront van een veteraan die behoort tot groep 4.

2.4.3 Procedure

Voor de interviews is een topiclijst gemaakt waarbij de thema's uit de vragenlijsten het vertrekpunt vormden (zie bijlage 7: Topiclijst interviews veteranen). Het interviewschema is semigestructureerd, dat wil zeggen dat alle thema's weliswaar aan bod komen, maar dat de volgorde niet onwrikbaar vaststaat.

De interviews hebben doorgaans bij de veteraan thuis plaatsgevonden. Als gevolg van de coronapandemie zijn tien interviews via beveiligde onlineverbindingen afgenomen. De interviews duurden ongeveer anderhalf uur. Meestal werden de interviews door twee personen afgenomen, soms was er één interviewer. Alle interviews zijn met toestemming opgenomen en volledig getranscribeerd. Na elk interview is op basis van de transcriptie getelefoneerd met de deelnemer om de belangrijkste punten van het interview door te nemen. Dit bood deelnemers de gelegenheid tot verificatie en/of aanvulling.

2.4.4 Analyse

Elke audio opname is verwerkt tot een transcriptie. De kwalitatieve analyse bestond uit drie stappen: open, axiaal en selectief coderen (Boeije, 2014). Dit hield in dat de transcripties in eerste instantie zorgvuldig zijn gelezen en fragmenten gecodeerd. Daarna zijn fragmenten geclusterd en per code zijn de afzonderlijke fragmenten vergeleken, waarbij gezocht is naar patronen om het geheel te kunnen structureren. Voor de kwalitatieve analyse is gebruik gemaakt van MAXQDA 2020 (software voor kwalitatieve data-analyse). Na het interviewen van ongeveer vijftien veteranen werd het punt van dataverzadiging bereikt. Dit houdt in dat bij de analyse van een volgend interview geen nieuwe informatie meer werd verkregen over de voor dit onderzoek relevante onderwerpen.

2.4.5 Interviews thuisfront

De interviews met leden van het thuisfront zijn qua procedure en analyse vergelijkbaar met hierboven beschreven. De thema's van de topiclijst wijken op sommige punten af van de interviews met de veteranen (zie bijlage 7: Topiclijst interviews thuisfront). Het perspectief van het thuisfront, hun ervaringen en relatie met de veteraan, staan centraal.

2.5 Groepsbijeenkomsten

In groepsbijeenkomsten zijn op interactieve wijze eerder opgedane informatie over de behoeften, verwachtingen en ervaringen van veteranen gedeeld om vervolgens te komen tot oplossingsrichtingen voor ervaren problemen en het draagvlak daarvoor. Hiervoor is gebruik gemaakt van de *Participatory Learning Activity* (PLA)-methodiek. Deze groepsbijeenkomsten hebben als kenmerken:

- een hoge mate van interactie (door middel van groepsopdrachten zoals *mapping*);
- medeverantwoordelijkheid van de deelnemers voor de input.

2.5.1 Selectie van deelnemers

Er zijn vier groepsbijeenkomsten georganiseerd, drie voor veteranen, en één voor thuisfrontleden. Ook binnen de groepsbijeenkomsten is beoogd deelnemers uit alle vier eerder genoemde subgroepen te betrekken. Voor deelname aan deze groepsbijeenkomsten zijn andere deelnemers uitgenodigd dan voor de interviews, tenzij tijdens het interview expliciet werd aangegeven graag ook aan de groeps gesprekken te willen deelnemen. Dit was bij twee veteranen het geval.

In totaal zijn 58 veteranen uitgenodigd voor de groepsbijeenkomsten (zie bijlage 3 voor de correspondentie). 35 veteranen hebben op de uitnodiging gereageerd: 26 van hen wilden deelnemen en 9 niet. Drie kandidaten konden niet op de geplande datum van het groeps gesprek. Vlak voor aanvang van het groeps gesprek heeft één veteraan zich afgemeld en één is niet gekomen. Eén deelnemer is gekomen zonder zich vooraf te hebben aangemeld; hij had wel een uitnodiging ontvangen. Uiteindelijk kenden de drie bijeenkomsten voor veteranen respectievelijk zes, vijf en elf deelnemers (twintig mannen, twee vrouwen) (zie figuur 2.3.4). De vier groepen waren als volgt vertegenwoordigd: groep 1 N=4; groep 2 N=4; groep 3 N=9; groep 4 N=5. Zij waren tijdens de uitzending geplaatst in diverse eenheden waaronder: Staf, staf- en verzorgingscompagnie (Potacari; N=8), Bravo-compagnie (Srebrenica; N=5), Charlie-compagnie (Potocari; N=4) en Alfa-compagnie (Simin Han; N=3).

Voor de groepsbijeenkomsten met het thuisfront zijn zeventien thuisfrontleden via de veteranen uitgenodigd voor deelname (zie bijlage 4 voor de correspondentie). Drie thuisfrontleden hebben op deze uitnodiging gereageerd. Vanwege het geringe aantal reacties is bij de eerste twee bijeenkomsten met de veteranen meegedeeld dat er voor het groeps gesprek met het thuisfront nog plek was. Daar is nog één aanmelding uit voortgekomen. Uiteindelijk namen dus vier thuisfrontleden, allen partners (allen vrouw), deel aan de bijeenkomst voor thuisfrontleden (zie figuur 2.3.6). Van hen is één het thuisfront van een veteraan die behoort tot groep 1, twee het thuisfront van een veteraan die behoort tot groep 3 en één het thuisfront van een veteraan die behoort tot groep 4.

2.5.2 Opzet

De groepsbijeenkomsten vonden op twee dagen plaats bij de Basis in Doorn. Per groep was twee uur gereserveerd: één groep in de ochtend en één groep in de middag. De kernthema's

waren: erkenning en waardering, gezondheid, betekenisgeving, omgaan met ervaringen en 'overig'. De daarbij behorende onderwerpen (zie bijlage 8) zijn weer ontleend aan de rubrieken van de vragenlijsten en de onderwerpen die bij de interviews naar voren zijn gekomen. Met post-its konden de deelnemers aangeven wat ze belangrijk vonden. Daarbij was geen consensus noodzakelijk; alle overwegingen werden genotuleerd. Na een pauze werd er in een uitwisseling met alle aanwezigen gesproken over voor de deelnemers opvallende zaken uit de eerste ronde voor de pauze. Het doel daarbij was proberen te komen tot zo concreet mogelijke oplossingsrichtingen.

2.5.3 Analyse

Per groepsbijeenkomst zijn door aanwezige onderzoekers notulen gemaakt. De notulen van de groepsbijeenkomsten zijn gezamenlijk geordend en gerubriceerd. Voor de thematische analyse van het kwalitatieve materiaal is gebruik gemaakt van MAXQDA 2020.

II

Resultaten vragenlijsten

A decorative graphic consisting of a light blue wave shape that starts from the left edge, curves downwards, and then curves back up towards the right edge, positioned below the main text.

Hoofdstuk 3 Terugblik op de Dutchbat III-missie

Dit hoofdstuk beschrijft allereerst enkele missiekenmerken van de deelnemers: eenheid, oorspronkelijke plaats bij uitzending en locatie tijdens de val van de enclave. Vervolgens komt aan de orde hoe deelnemers terugkijken op hun uitzending en de reacties die zij na terugkomst ontvangen hebben. Tot slot wordt de invloed van de missie op het verdere leven weergegeven.

3.1 Achtergrond missie

De deelnemers maakten overwegend deel uit van de Staf, Staf- en Verzorgingscompagnie (28%), Alfa-compagnie (21%), Bravo-compagnie (21%) en Charlie-compagnie (17%). De meeste deelnemers werden ingezet binnen een infanteriepeloton (39%). Bijna de helft van de deelnemers (49%) was in de enclave tijdens de val. Een deel werd gegijzeld tijdens de val (7%). Ongeveer 17% was ten tijde van de val in Nederland. Tabel 3.1 geeft een overzicht van diverse missie-gegevens.

Tabel 3.1 Dutchbat III-missie achtergrond.

	N	%
<i>Oorspronkelijke plaatsing bij uitzending van het bataljon Dutchbat III</i>		
Staf, Staf- en Verzorgingscompagnie (Potocari)	120	28.0
Alfa-Compagnie (Simin Han)	90	21.0
Bravo-Compagnie (Srebrenica)	89	20.7
Charlie-Compagnie (Potocari)	73	17.0
Verbandplaats (Potocari)	42	9.8
Anders	15	3.5
<i>Eenheid</i>		
Infanteriepeloton	164	38.7
Geneeskundig / Verbandplaats peloton	63	14.9
Compagniestaf	62	14.6
Logistiek/ Bevoorradingpeloton	41	9.7
Bataljon staf	23	5.4
Herstel peloton	20	4.7
Beveiliging / Verkenning peloton	11	2.6
Genie peloton	14	3.3
Commando peloton	12	2.8
Anders	14	3.3

Locatie tijdens de val van de enclave Srebrenica*

In de enclave Srebrenica	211	49.1
In Nederland	72	16.7
In Simin Han	68	15.8
In Zagreb	45	10.5
Buiten de enclave als gijzelaar	29	6.7
In transit nabij de enclave	8	1.9
Anders	12	2.8

Noot. *De val van de enclave duurde meerdere dagen begin juli 1995 waardoor het mogelijk was voor Dutchbatters op meerdere locaties aanwezig te zijn tijdens de val. Om hier recht aan te doen waren meerdere antwoordopties mogelijk.

3.2 Reflecties op de missie

In tabel 3.2 zijn de resultaten opgenomen van de manier waarop deelnemers terugblikken op hun missie. De meerderheid (55%) van de deelnemers kijkt met gemengde ('zowel positief als negatief') gevoelens terug op de Dutchbat III-uitzending, 23% van de deelnemers kijkt (zeer) positief terug, 22% (zeer) negatief. Vier op de vijf veteranen (79%) is het oneens met de stelling dat de Dutchbat III-missie succesvol was. Een kleine minderheid (8%) geeft aan het eens te zijn met deze stelling. Over het optreden van de eigen eenheid en de eigen inzet tijdens de missie zijn deelnemers positiever, 39% vindt dat het optreden van de eigen eenheid succesvol was, 50% vindt dat de eigen inzet succesvol was.

Dutchbat III-deelnemers blikken minder vaak positief terug op hun missie (23 vs 73%) in vergelijking met veteranen van andere missies (tabel 3.2). Ook kijken ze vaker terug met gemengde (55 vs 22%) en negatieve gevoelens (22 vs 4%). 8% van de Dutchbat III-deelnemers beschouwt de missie als een succes ten opzichte van 60% van de veteranen van andere missies. Dutchbat III-deelnemers zien het optreden van hun eigen eenheid minder vaak als een succes (39 vs 73%). Ze beschouwen ook hun eigen inzet minder vaak als succesvol (50 vs 75%).

Tabel 3.2 Dutchbat III-missie terugblik.

	DBIII		Kerngegevens				
	N	%	N	%	X ²	df	p
<i>Hoe kijkt u in het algemeen terug op uw uitzending?</i>					284	5	<.001
Zeer negatief	51	11.9	12	1.9			
Negatief	44	10.3	12	1.9			
Zowel positief als negatief	234	54.5	133	21.5			
Positief	85	19.8	333	53.7			
Zeer positief	12	2.8	121	19.5			
Niet positief en niet negatief	3	0.7	9	1.5			
<i>De uitzending was succesvol</i>					476	5	<.001
Helemaal mee oneens	198	46.2	27	4.6			
Mee oneens	142	33.1	49	8.4			
Neutraal	51	11.9	139	23.7			
Mee eens	34	7.9	280	47.8			
Helemaal mee eens	2	0.5	74	12.6			
Geen mening	2	0.5	17	2.9			
<i>Het optreden van mijn eenheid in de uitzending was succesvol</i>					198	5	<.001
Helemaal mee oneens	61	14.3	18	3.1			
Mee oneens	99	23.1	17	2.9			
Neutraal	97	22.7	93	15.9			
Mee eens	139	32.5	329	56.2			
Helemaal mee eens	29	6.8	100	17.1			
Geen mening	3	0.7	28	4.8			
<i>Mijn inzet in de uitzending was succesvol</i>					107	5	<.001
Helemaal mee oneens	40	9.4	14	2.4			
Mee oneens	64	15.0	17	2.9			
Neutraal	107	25.1	97	16.6			
Mee eens	162	37.9	328	56.2			
Helemaal mee eens	51	11.9	110	18.8			
Geen mening	3	0.7	18	3.1			

In een open vraag konden deelnemers toelichten hoe ze in het algemeen terugkijken op hun Dutchbat III-uitzending. In totaal hebben 271 deelnemers een toelichting gegeven. Hieronder volgen de meest genoemde antwoorden. Ook uit deze antwoorden blijkt dat deelnemers met gemengde gevoelens terugkijken: zowel positief als negatief. Levenservaring (N=73) en kameraadschap (N=58) zijn de twee thema's die door velen als positief worden gewaardeerd. Levenservaring wordt door de deelnemers op verschillende manieren ingevuld: het kunnen zien wat echt belangrijk is in het leven, mensenkennis (over zichzelf en anderen), opereren en leven onder moeilijke omstandigheden, veranderde kijk op de wereld, vormende periode in het leven (in positieve en negatieve zin) en besef dat men het thuis in Nederland goed heeft.

“Ik heb zowel militaire als levenservaringen opgedaan op een zeldzame wijze. Het heeft mijn mening over heel veel verschillende onderwerpen gevormd en ik heb een andere kijk gekregen op vele organisaties.”

Het andere als positief gewaardeerde thema, de kameraadschap tijdens de missie, wordt door de deelnemers gekenschetst als saamhorigheid, verbondenheid, samenwerking in moeilijke omstandigheden en hulp bieden aan collega's en inwoners van de enclave. Deze kameraadschap bestaat voor een aantal deelnemers nog tot op de dag van vandaag en dan denken zij aan de vriendschappen die ze aan hun Dutchbat III-uitzending hebben overgehouden.

“De kameraadschap en op elkaar kunnen bouwen en altijd met schaarse middelen voor het hoogst haalbare gaan met elkaar zie ik als positief en onbetaalbaar.”

Naast deze positieve herinneringen wordt er door deelnemers ook negatief teruggekeken op hun Dutchbat III-uitzending. Zo noemen de meesten (N=64) het mandaat waarmee ze op missie zijn gestuurd als een negatieve ervaring. Volgens de deelnemers zijn ze onvoorbereid op missie gestuurd met een beperkt mandaat, een tekort aan materieel en een gebrek aan steun van zowel nationale (overheid en Defensie) als internationale (VN en NAVO) autoriteiten. Een groep deelnemers (N=37) voelt zich ook in de nasleep van de missie door hen in de steek gelaten. Dit vanwege een gebrek aan (juiste) nazorg, waardering en verantwoordelijkheidsgevoel. Voor sommigen heeft dit nog dagelijks invloed op hun leven.

De val van de enclave waarbij ongeveer 8000 Bosnische moslims door de Serven zijn vermoord wordt door een aantal deelnemers (N=27) ook als negatieve ervaring genoemd. Daarnaast beschrijven sommige deelnemers (N=14) gevoelens van onmacht, schaamte en falen van de missie wanneer ze terugkijken op hun uitzending.

“Door een tekort aan adequate middelen en geen support van Nederlands leger en/of VN en een waardeloos mandaat, hebben we (Dutchbat III) compleet gefaald. Hierdoor zijn ruim 8000 mensen vermoord en meer dan 30.000 tot 40.000 mensen noodgedwongen moeten vluchten. Hoe moet ik hiermee leren leven. Dat is onmogelijk.”

Daarnaast wordt ook vaak de aandacht door de media beschreven als een negatieve ervaring (N=29). Allereerst vanwege de negatieve strekking van de berichtgeving, zoals bijvoorbeeld het specifiek wijzen met de vinger naar Dutchbatters als schuldigen en het verwijt dat ze gedurende de missie niets zouden hebben gedaan. Ook de continue aanhoudende berichtgeving over Dutchbat III hebben verschillende deelnemers als vervelend ervaren.

Sommige deelnemers (N=10) hebben tijdens de missie vervelende momenten meegemaakt, zoals het overlijden van collega's, bedreiging, geweld en leed van vluchtelingen. Een aantal deelnemers (N=8) heeft er zelfs een traumatische ervaring aan over gehouden, waar ze nog steeds last van hebben.

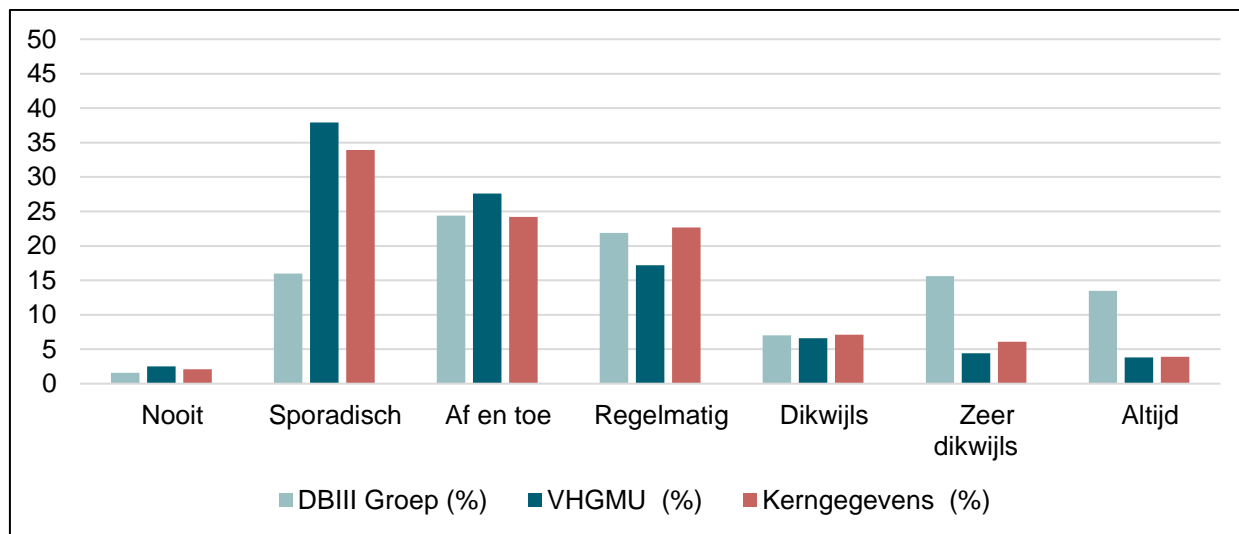
3.3 Terugdenken aan de missie

Meer dan een derde (36%) van de Dutchbat III-deelnemers denkt nog wekelijks terug aan de missie, en 14% nog dagelijks. Enkelen (5%) verlangen echter wekelijks terug naar de tijd op missie, waarvan 1% (N=5) dagelijks. Bijna de helft (48%) van de deelnemers geeft aan nooit meer naar die tijd terug te verlangen.

Dutchbat III-deelnemers denken vaker terug aan hun missie in vergelijking met veteranen van andere missies (figuur 3.3.1). Meer dan een derde (36%) van de Dutchbat III-deelnemers denkt wekelijks terug aan de missie tegenover 15% (VHGMU) en 17% (Kerngegevens) van de veteranen van andere missies. Bijna 14% van de Dutchbat III-deelnemers denkt dagelijks terug aan de missie tegenover 4% van de veteranen van andere missies (VHGMU en Kerngegevens).

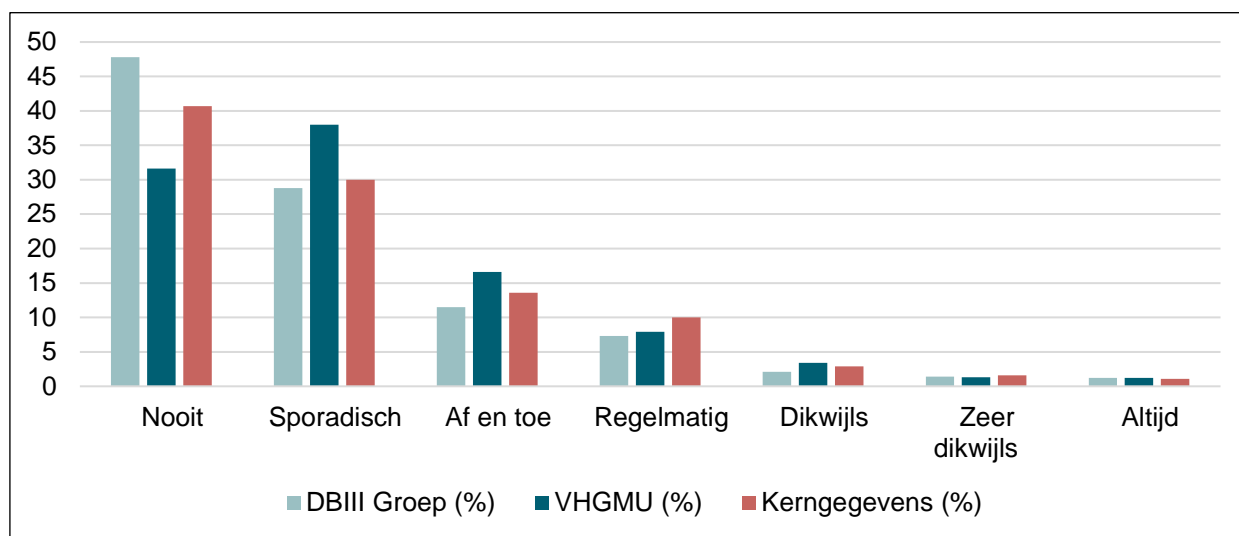
In vergelijking met deelnemers uit het onderzoek VHGMU, verlangt een groter aandeel van de Dutchbat III-deelnemers (48 vs. 32%) nooit meer terug naar de tijd van de Dutchbat III-uitzending (figuur 3.3.2). Dutchbat III-deelnemers verschillen niet van deelnemers uit het onderzoek Kerngegevens in de mate van terugverlangen naar de tijd van de missie.

Figuur 3.3.1 Denkt u nog wel eens terug aan de Dutchbat III-uitzending?

Noot. 'Sporadisch' is een keer per jaar of minder. 'Af en toe' is eens per maand of minder. 'Regelmatig' is een paar keer per maand. 'Dikwijls' is eens per week. 'Zeer dikwijls' is een paar keer per week. 'Altijd' is dagelijks.

Figuur 3.3.2 Verlangt u nog wel eens terug naar de tijd van de Dutchbat III-uitzending?

Noot. 'Sporadisch' is een keer per jaar of minder. 'Af en toe' is eens per maand of minder. 'Regelmatig' is een paar keer per maand. 'Dikwijls' is eens per week. 'Zeer dikwijls' is een paar keer per week. 'Altijd' is dagelijks.

3.4 Morele impact

De gemiddelde score van de Dutchbat III-deelnemers op de morele verwonding vragenlijst is 15.1 (SD=9.2). Het gaat om de negatieve (mentale) gevolgen van oorlogsgebeurtenissen en handelingen die diepgewortelde waarden en normen overschrijden (Currier et al., 2015). De schaal loopt van 0 tot 60, waarbij hogere scores duiden op meer klachten van morele verwonding. De gemiddelde score duidt op een lichte verhoging in de totale groep qua morele verwonding. De meest voorkomende gebeurtenissen waarvan de deelnemers aangeven dat deze 'vaak' voorkwamen zijn *dingen die ik heb gezien/meegemaakt tijdens de uitzending gaven mij het gevoel verraden of in de steek gelaten te zijn door de militaire/politieke leiders (49%), getuige zijn van tragische gebeurtenissen in het uitzendingsgebied die chaotisch waren en buiten mijn macht lagen (32%), zoveel met de dood geconfronteerd worden heeft een ander mens van me gemaakt (22%)*. Een verdere interpretatie van de scores is niet mogelijk omdat er nog geen vergelijkingsmateriaal voorhanden is.

“Het gevoel van schaamte was en is nog steeds overweldigend. Na terugkomst vertoonde ik vele tekenen van PTSS.”

3.5 Reacties naasten en omgeving

De reacties van naasten op de Dutchbat III-missie na terugkomst werd door de helft (50%) van de deelnemers als positief ervaren (tabel 3.5). Ruim een derde (37%) van de Dutchbat III-deelnemers ontving gemengde ('zowel positief als negatief') reacties van naasten. Ruim één op de tien (11%) deelnemers kreeg negatieve reacties van naasten. De overige sociale omgeving van deelnemers, mensen die wat verder weg staan dan naasten, reageerde negatiever dan hun naasten; slechts 18% van de deelnemers ontving van hen positieve reacties, 42% van de veteranen ontving gemengde reacties, terwijl 37% van de veteranen negatieve reacties ontving na terugkomst.

Dutchbat III-deelnemers kregen in vergelijking met veteranen van andere missies minder vaak positieve reacties (18 vs 69%) uit de omgeving na terugkomst. De reacties uit de omgeving waren vaker gemengd (positief en negatief) (42 vs 22%) of negatief (37 vs 3%).

Tabel 3.5 Reacties naasten en omgeving.

	DBIII		VHGMU	
	N	%	N	%
<i>Reacties door uw naasten na terugkomst Dutchbat III-missie</i>				
(Vrijwel) altijd tot meestal positief	214	49.8		
Zowel positief als negatief	157	36.6		
(Vrijwel) altijd tot meestal negatief	47	11.0		
Niet van toepassing	11	2.6		
<i>Reacties door omgeving (niet-naasten) na terugkomst Dutchbat III-missie</i>				
(Vrijwel) altijd tot meestal positief	76	17.9	465	68.7
Zowel positief als negatief	178	42.0	148	21.9
(Vrijwel) altijd tot meestal negatief	156	36.8	23	3.4
Niet, ze wisten niet dat ik uitgezonden was	14	3.3	41	6.1

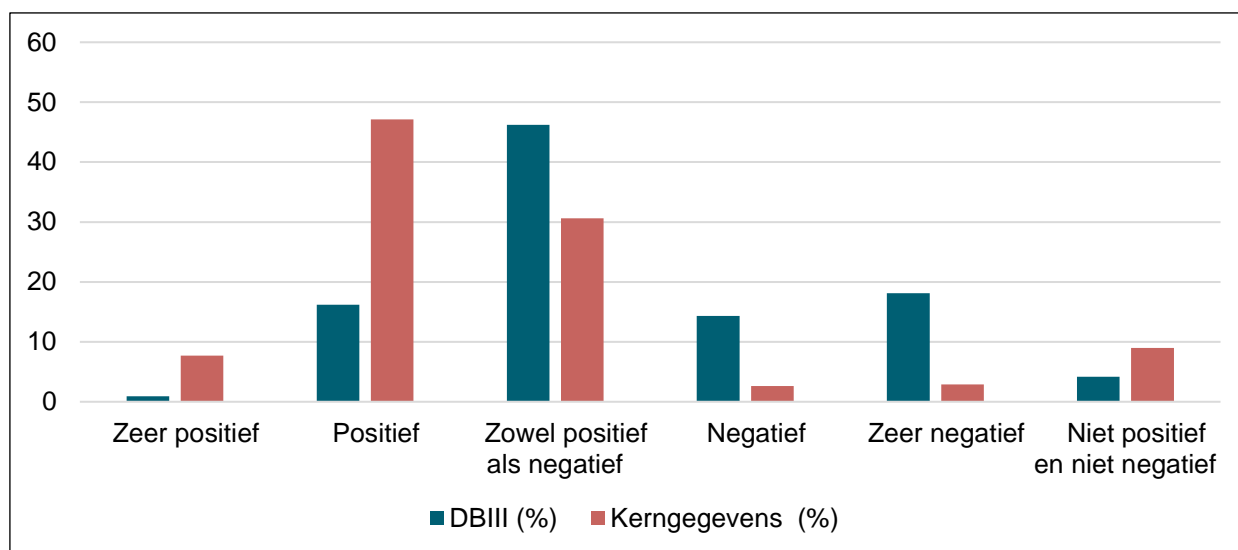
Noot. Dutchbat III-deelnemers verschillen significant $X^2(5)=365$, $p<.001$ van veteranen van andere missies (VHGMU) in ervaren reacties door de omgeving (niet-naasten) na terugkomst missie.

3.6 Invloed op het leven na de missie

Bijna de helft (46%) van de Dutchbat III-deelnemers geeft aan dat de missie zowel positieve als negatieve invloed heeft gehad op het leven nadien (figuur 3.6). Voor een derde (32%) van de deelnemers is de invloed van de missie op het leven nadien (zeer) negatief. Een kleiner aandeel van de deelnemers (17%) rapporteert een positieve invloed op het leven nadien, waarvan voor een enkeling zeer positief.

Dutchbat III-deelnemers zijn vaker van mening dat de uitzending hun leven negatiever heeft beïnvloed dan veteranen van andere missies (figuur 3.6). Minder dan één op de vijf veteranen (17%) rapporteren positieve gevoelens over de Dutchbat III-missie, tegenover meer dan de helft (55%) van de veteranen van andere missies. Een derde (32%) van de Dutchbat III-deelnemers beschrijft een negatieve invloed op het leven nadien, tegenover 6% van de veteranen van andere missies.

Figuur 3.6 Hoe heeft de Dutchbat III-uitzending uw leven nadien beïnvloed?

Noof. Dutchbat III-deelnemers en deelnemers uit Kerngegevens verschillen significant van elkaar $\chi^2(5) = 229$, $p < .001$.

In een open vraag konden deelnemers toelichting geven op de vraag hoe de Dutchbat III-uitzending hun leven nadien heeft beïnvloed. In totaal hebben 263 deelnemers een toelichting gegeven. Hieronder volgen de meest genoemde antwoorden. Ook uit deze antwoorden blijkt een gemengd beeld van zowel positieve als negatieve invloed van de missie op het verdere leven. Deelnemers die aangeven dat de missie hun leven negatief heeft beïnvloed noemen onder andere: PTSS (N=27) en andere psychische klachten (overspannenheid, depressie, angsten; N=18), negatieve mediaberichtgeving (N=25) en verlies van vertrouwen in de medemens en de politiek/overheid (N=23). De thema's agressie en kort lontje (N=13), echtscheiding (N=12), verhoogd alcoholgebruik (N=11), gebrek aan steun van Defensie en de politiek (N=11) en dagelijks terugdenken aan de missie (N=11) worden ook, maar in mindere mate, door verschillende deelnemers genoemd.

“Nog wekelijks word ik geconfronteerd met het mislukken van de missie. Het heeft ernstige consequenties gehad voor mijn carrière bij Defensie. Nog steeds slaap ik slecht en kan ik me niet lang op een onderwerp focussen.”

De positieve invloed die door de deelnemers veruit het meest wordt genoemd is opgedane (levens)ervaring die bruikbaar is in het verdere (werkzame) leven (N=57). Andere aangehaalde positieve invloeden zijn: geleerd te relativeren (N=14), kleine dingen in het leven geleerd te waarderen (N=11), realistische kijk op het leven gekregen (N=11), kameraadschap ervaren (tijdens de uitzending, maar ook daarna; N=10) en mentaal gesterkt zijn (N=6).

“Elke uitzending is denk ik een kras op je ziel. Vraag is natuurlijk altijd dat als ik niet uitgezonden zou zijn geweest ik nu deed wat ik doe. Ben namelijk gelukkig met mijn leven en invulling hierom waar zeker ook ervaringen uit mijn uitzending in meespelen.”

“In zeer korte tijd gedwongen worden om volwassen te worden. De saamhorigheid, het niet opgeven, het overwinnen van angsten, het uitschakelen van emoties om eerst de opdracht te kunnen vervullen hebben mij gevormd tot de persoon die ik nu ben. In zowel positieve als negatieve zin.”

3.7 Missie ervaringen

In tabel 3.7.1 is weergegeven welke woorden of termen volgens de deelnemers passen bij de wijze waarop zij de Dutchbat III-missie hebben ervaren. Van de woorden/termen met een positieve betekenis worden *kameraadschap*, *saamhorigheid*, *opdoen levenservaring*, en *onderling vertrouwen* door 86-89% van de Dutchbat III-deelnemers genoemd als passend bij hun ervaringen. De termen *machteloosheid*, *onbegrip*, en *frustratie* worden door 75-80% van de deelnemers genoemd als passend bij hun ervaringen. Dit zijn termen met een negatieve betekenis. De termen *verveling* (17%) en *schuldig* (24%) worden het minst genoemd. Ook vinden deelnemers de term *erkenning* zelden (16%) van toepassing op de wijze waarop zij de missie hebben ervaren.

Tabel 3.7.1 Hoe veteranen de missie hebben ervaren: toepasselijkheid woorden en termen.

Woorden/Termen	DBIII		VHGMU	
	(Helemaal) niet van toepassing %	(Helemaal) van toepassing %	(Helemaal) niet van toepassing %	(Helemaal) van toepassing %
Kameraadschap	11.5	88.5	12.0	88.0
Saamhorigheid	12.0	88.0	9.4	90.6
Opdoen levenservaring	11.3	88.7	8.8	91.2
Onderling vertrouwen	14.1	85.9	13.2	86.8
Verveling	83.3	16.7	85.7	14.3
Schuldig	76.5	23.5	-	-
Erkenning	83.6	16.4	43.5	56.5
Machteloosheid	19.6	80.4	69.5	30.5
Onbegrip	24.1	75.9	70.0	30.0
Frustratie	25.0	75.0	70.2	29.8
Verbreding horizon	26.1	73.9	18.8	81.2
Trots	48.9	51.1	19.1	80.9
Spijt	75.5	24.5	94.7	5.3
Schuldig	59.9	40.1	93.1	6.9
Schaamte	55.8	44.2	90.8	9.2
Miskenning	31.8	68.2	82.6	17.4
Gebruikt voelen	32.9	67.1	82.5	17.5
Boosheid	34.0	66.0	80.5	19.5
Angst	48.1	51.9	77.9	22.1
Onvoldoende voorbereid	30.8	69.2	65.4	34.6
Spanning/stress	36.2	63.8	55.9	44.1
Midden in het leven staan	42.4	57.6	25.3	74.7
Veroordeling	48.7	51.3	-	-
Nuttig werk	53.8	46.2	25.5	74.5
Goede militaire prestaties	59.3	40.7	33.4	66.6
Zingevend	68.4	31.6	38.4	61.6
Voldoening	70.8	29.2	26.0	74.0

Noot: Gemeten op 11-puntsschaal [0-10]. '(Helemaal) niet van toepassing' is proportie van groep met score 0-5. '(Helemaal) van toepassing' is proportie groep met score 6-10. Woorden/termen die de missie omschrijven en door meer dan 75% doelgroep worden benoemd als wel/niet van toepassing zijn gearceerd; **positieve termen zijn groen**, **negatieve termen zijn rood**.

Vergelijkingen tussen de gemiddelde scores van Dutchbat III-deelnemers en veteranen van andere missies (tabel 3.7.2) tonen aan dat beide groepen verschillende termen van toepassing vinden op de wijze waarop ze hun uitzending hebben ervaren. Dutchbat III-deelnemers vinden vaker termen als *miskennis, machteloosheid, gebruikt voelen, boosheid, onbegrip, schaamte, frustratie, schuld, onvoldoende voorbereid op missie, spijt* en *angst* van toepassing op hun uitzendervaringen. *Erkenning* en *voldoening* vinden ze minder passend dan veteranen van andere missies. Dutchbat III-deelnemers scoren enigszins hoger op de mate van ervaren *spanning en stress*. Ze scoren enigszins lager op de mate van *zingeving, nuttig werk hebben geleverd, trots*, en *goede militaire prestaties hebben geleverd*. Er zijn kleine verschillen op de termen *midden in leven staan* en *verveling*, en geen verschillen tussen de termen *verbreding horizon, onderling vertrouwen, saamhorigheid, kameraadschap*, en *opdoen van levenservaring*.

Tabel 3.7.2 Hoe veteranen de missie hebben ervaren: vergelijkingen tussen Dutchbat III-veteranen en veteranen van andere missies.

Woorden/Termen	DBIII (N=426)		VHGMU (N=672)		t(df)	g
	M	SD	M	SD		
Miskennis	6.7	2.8	2.7	2.8	-23(1080)	1.43
Machteloosheid	7.7	2.6	3.5	3.2	-24(1034)	1.41
Gebruikt voelen	6.6	3.3	2.3	2.9	-22(813)	1.40
Boosheid	6.6	3.0	2.6	2.9	-21(1082)	1.36
Onbegrip	7.3	2.7	3.3	3.2	-22(1009)	1.33
Schaamte	4.9	3.4	1.3	2.3	-19(686)	1.29
Schuldig	4.6	3.6	1.3	2.2	-17(632)	1.17
Frustratie	7.1	2.7	3.8	3.0	-19(973)	1.14
Voldoening	3.9	2.6	6.5	2.3	16(805)	-1.07
Erkenning	3.0	2.5	5.6	2.5	17(1091)	-1.04
Onvoldoende voorbereid	6.9	2.9	4.1	3.2	-15(978)	.91
Spijt	3.4	3.2	1.1	2.1	-13(643)	.89
Angst	5.6	3.0	3.2	2.8	-13(849)	.83
Nuttig werk	5.1	2.7	6.7	2.3	10(816)	-.65
Spanning/stress	6.6	2.9	4.7	3.0	-10(1086)	.64
Trots	5.4	3.0	7.1	2.4	10(747)	-.64
Zingevend	4.2	2.6	5.8	2.5	10(862)	-.63
Goede militaire prestaties	4.7	2.9	6.2	2.6	9(831)	-.55
Midden in het leven staan	5.7	2.6	6.7	2.3	6(811)	-.41
Verveling	2.7	2.7	2.2	2.6	-3(1093)	.19
Verbreiding horizon	6.8	2.5	7.0	2.4	2(884)	-
Onderling vertrouwen	7.6	2.1	7.4	2.0	-1(1089)	-
Saamhorigheid	7.7	2.0	7.9	1.9	1(1096)	-
Kameraadschap	7.9	2.0	7.8	2.1	-1(1093)	-
Opdoen levenservaring	7.8	2.0	7.8	2.0	-1(1089)	-

Noot: Gemeten op 11-puntsschaal [0-10]. **Rood gearceerd** betekent dat de Dutchbat III-deelnemers er significant ($p < .001$) negatiever op scoren ten opzichte van veteranen van andere missies (VHGMU). Hoe groot het verschil is wordt weergegeven in de kleur. Hedges' $g = .8$ **aanzienlijk** verschillend, $g = .5$ is **enigszins** verschillend, $g = .2$ is **klein** verschil.

Hoofdstuk 4 Kwaliteit van leven

Dit hoofdstuk gaat in op de kwaliteit van leven in de volle breedte van de deelnemende Dutchbat III-veteranen. Verschillende aspecten van welzijn komen aan bod, waaronder de huidige kwaliteit van leven, klachten, psychologische veerkracht, en persoonlijke veranderingen sinds de Dutchbat III-uitzending.

4.1 Ervaren kwaliteit van leven

De kwaliteit van leven is vastgesteld met twee vragenlijsten: de *Quality of Life and Care* (QoLC, figuur 4.1.1) en de *Manchester verkorte kwaliteit van leven meting* (MANSA-12, figuur 4.1.2). Beide vragenlijsten geven een algehele indruk van de kwaliteit van leven en gaan in op de kwaliteit van leven op specifieke levensgebieden.

Algehele kwaliteit van leven

Op de QoLC geven de Dutchbat III-deelnemers als groep hun algehele kwaliteit van leven een ruime voldoende (gemiddelde score 7.3). De groep deelnemers kan onderverdeeld worden in het deel dat de kwaliteit van leven als voldoende (score 6 of hoger¹¹) en onvoldoende beschouwt (score lager dan 6). De overgrote meerderheid (79%) van de deelnemers geeft de algehele kwaliteit van leven een voldoende. Eén op de vijf deelnemers (21%) geeft zijn of haar kwaliteit van leven een onvoldoende. Dutchbat III-deelnemers beschouwen hun kwaliteit van leven vaker als onvoldoende dan veteranen van andere missies (21 vs 5%).

De MANSA-12 vragenlijst werkt niet met rapportcijfers, maar maakt onderscheid tussen tevreden, ontevreden en gemengde gevoelens over de ervaren kwaliteit van leven. Dutchbat III-deelnemers zijn overwegend (71%) tevreden met hun kwaliteit van leven. Een minderheid heeft gemengde gevoelens (17%) of is overwegend ontevreden (12%) over de eigen kwaliteit van leven. Dutchbat III-deelnemers zijn vaker overwegend ontevreden over hun kwaliteit van leven dan veteranen van andere missies (12 vs 3%).

Kwaliteit van leven op de afzonderlijke levensgebieden

Met betrekking tot de afzonderlijke levensgebieden geeft één op de drie veteranen het *psychisch* (33%) en *lichamelijk* (29%) functioneren een onvoldoende (QoLC). Ongeveer één op de vijf veteranen geeft de domeinen *vrijtijdsbesteding* (20%), *persoonlijke relaties* (19%) en *sociale contacten* (22%) een onvoldoende. De resultaten laten zien dat een deel van de veteranen hun algehele kwaliteit van leven als voldoende beschouwt, maar tegelijkertijd bepaalde levensgebieden als onvoldoende beoordeelt. De algehele scores op kwaliteit van leven maskeren daarmee problemen op bepaalde levensgebieden wanneer het overwegend goed gaat op de andere levensgebieden.

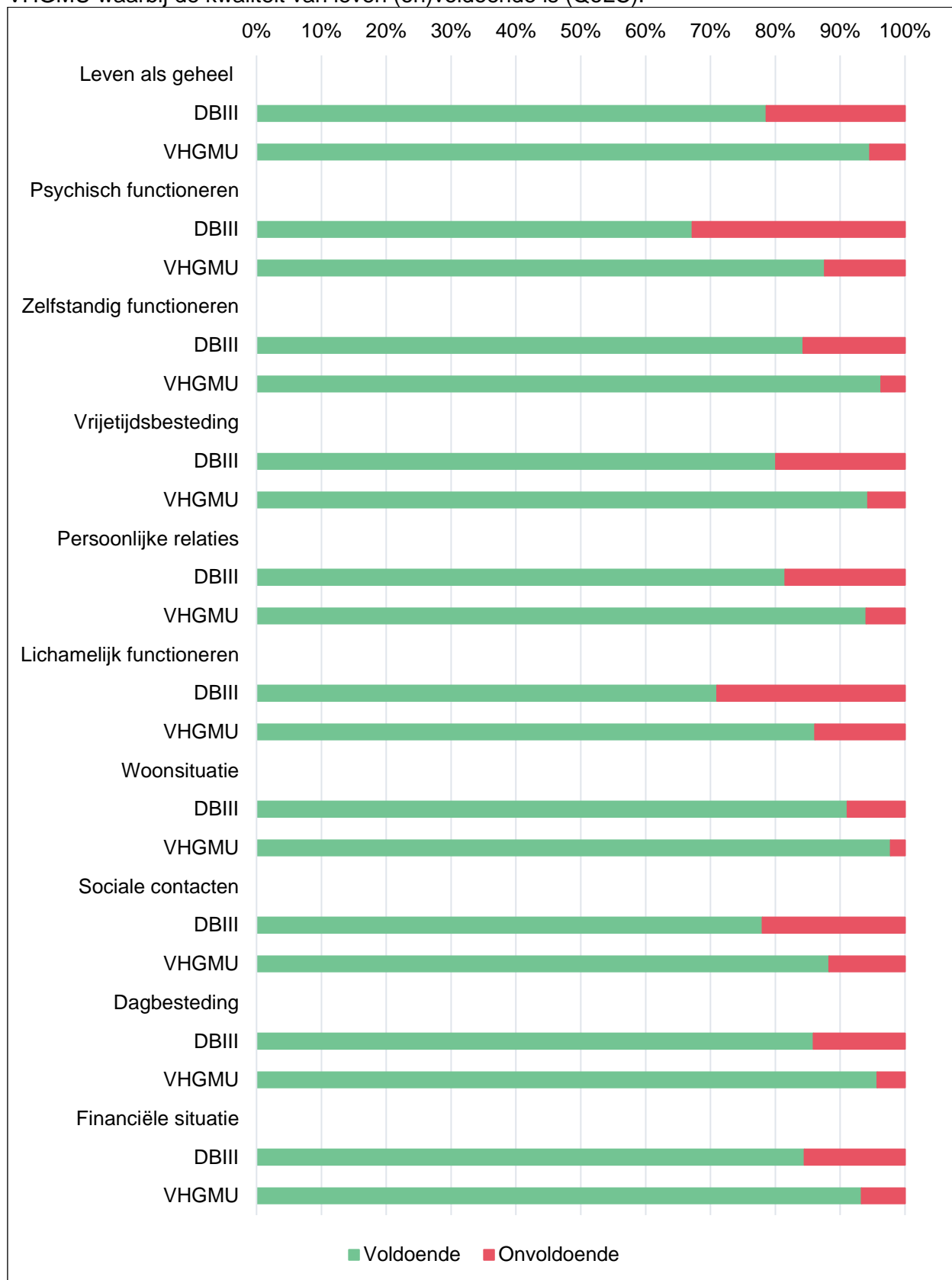
¹¹ In de onderzoeken VHGMU hanteren de onderzoekers voor de QoLC een score van 6 of lager als afkappunt voor een onvoldoende kwaliteit van leven. Het huidige onderzoek wijkt hier van af door de score 5 of lager als onvoldoende te beschouwen. De score 6 wordt als voldoende beschouwd omdat dit in lijn is met de gebruikelijke normering van rapportcijfers.

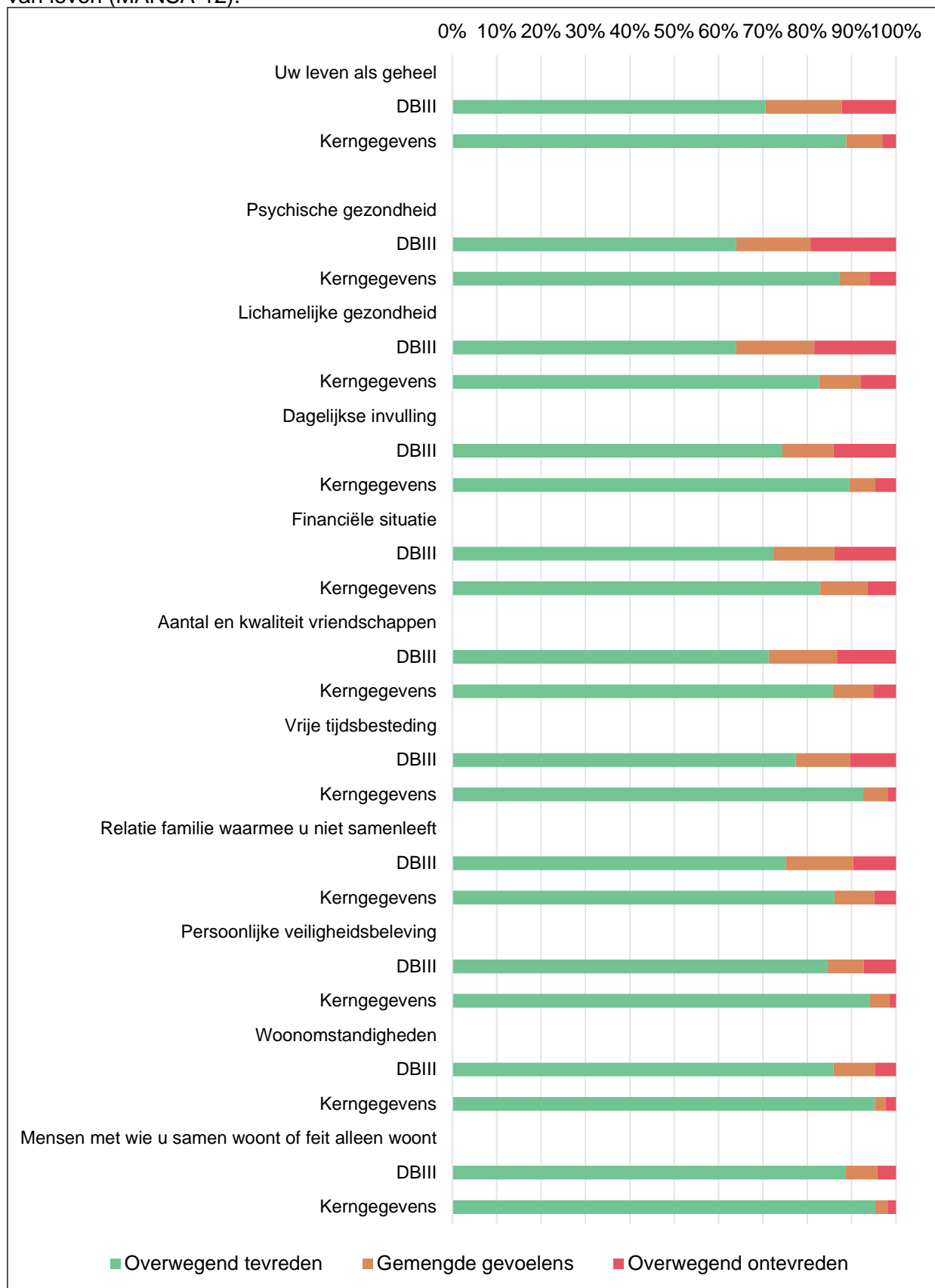
De gemiddelde kwaliteit van leven scores van Dutchbat III-deelnemers zijn op alle levensgebieden lager dan die van veteranen van andere missies. De verschillen zijn het grootst op de domeinen *psychisch functioneren* (M=6.5 vs M=7.7) en *zelfstandig functioneren* (M=7.8 vs M=8.7). Dutchbat III-deelnemers beschouwen hun *psychisch functioneren* vaker als onvoldoende (33 vs 12%), evenals hun zelfstandig functioneren (16 vs 4%).

Net als de resultaten uit de QoLC zijn de meeste Dutchbat III-deelnemers overwegend ontevreden over hun *psychische* (19%) en *lichamelijke* (18%) gezondheid op de MANS-12. Dutchbat III-deelnemers scoren vaker overwegend ontevreden in vergelijking met veteranen van andere missies (psychisch 19 vs 6%; lichamelijk 18 vs 8%).

Figuur 4.1.1 Percentage (%) Dutchbat III-deelnemers en veteranen uit vergelijkgroep VHGMU waarbij de kwaliteit van leven (on)voldoende is (QoLC).

Figuur 4.1.2 Percentage (%) Dutchbat III-deelnemers en veteranen uit vergelijkgroep Kerngegevens met overwegend (on)tevreden of gemengde gevoelens over de eigen kwaliteit van leven (MANSA-12).

4.2 Posttraumatische stress

De aanwezigheid en ernst van PTSS klachten is gemeten met een vragenlijst (PCL, tabel 4.2). Hieruit blijkt dat hoewel de meeste Dutchbat III-deelnemers weinig tot geen PTSS klachten ervaren, 25% dusdanig veel klachten ervaart dat zij een verhoogd risico lopen op het ontwikkelen van een PTSS.¹²

“Ik heb behandeling nodig om weer normaal te kunnen functioneren. Om normale stress aan te kunnen, geheugen weer normaal te laten werken. Om me weer te kunnen concentreren en normaal te kunnen genieten van de leuke dagelijkse dingen. Om de rare herinneringen een plek te geven. Om om te gaan met trauma van gevoelens van machteloosheid die je elke dag versterkt tegen komt. Om de schuldgevoelens een plek te geven. Om rust in mijn hoofd te krijgen en het normale leven weer aan te kunnen.”

Tabel 4.2 Gemiddelde scores Dutchbat III-deelnemers op meetinstrumenten.

(Sub)Schaal	Vragenlijst	+/-	DBIII	
			M	SD
<i>Posttraumatische stress*</i>	<i>PCL</i>	-	18.6	20.2
<i>Psychologische veerkracht</i>	<i>RES</i>	+	3.71	0.81
Geloof in eigen kunnen		+	3.68	0.83
Zelfvertrouwen		+	3.78	0.90
<i>Persoonlijke verandering</i>	<i>PTGI</i>	+	1.83	1.03
Meer waardering voor het leven		+	2.47	1.27
Persoonlijke kracht		+	2.27	1.33
Nieuwe mogelijkheden		+	1.75	1.23
Relaties tot anderen		+	1.69	1.15
Spirituele veranderingen		+	0.85	1.40

Noot. Scorebereik: *PCL* 0-80; *RES* 1-5; *PTGI* 0-5. + = hoge score op vragenlijst is gunstig. – = hoge score op vragenlijst is ongunstig. De hoofdschalen staan cursief. Onder iedere hoofdschaal staan de subschalen. *Van de Dutchbat III-deelnemers scoort 25% boven de DSM-5 criteria voor PTSS.

¹² Voor het vaststellen van het werkelijke voorkomen van PTSS zijn diagnostische interviews noodzakelijk.

4.3 Psychologische veerkracht

De psychologische veerkracht is gemeten met de *Resilience Evaluation Scale* (RES) vragenlijst. De RES meet in hoeverre deelnemers vertrouwen hebben te kunnen omgaan met stressvolle gebeurtenissen en hoe groot hun zelfvertrouwen is. In vergelijking met Nederlandstalige en Engelstalige normgroepen¹³ uit de (gezonde) algemene bevolking (Van der Meer et al., 2018) zijn Dutchbat III-deelnemers psychologisch veerkrachtiger ($M=3.71$ vs 2.87 ; $t(945)=19.1$, $p<.001$). Ze scoren significant hoger op beide veerkracht subschalen *geloof in eigen kunnen* ($M=3.68$ vs $M=2.88$; $t(945)=17.3$, $p<.001$) en *zelfvertrouwen* ($M=3.78$ vs $M=2.83$; $t(944)=18.1$, $p<.001$) (tabel 4.2). Hoewel vergelijkingsmateriaal met andere militairen vooralsnog ontbreekt is deze bevinding wel invoelbaar; (zelf)selectie en training in het functioneren onder gevaarlijke omstandigheden zal hier een belangrijke bijdrage aan leveren.

4.4 Positieve persoonlijke verandering

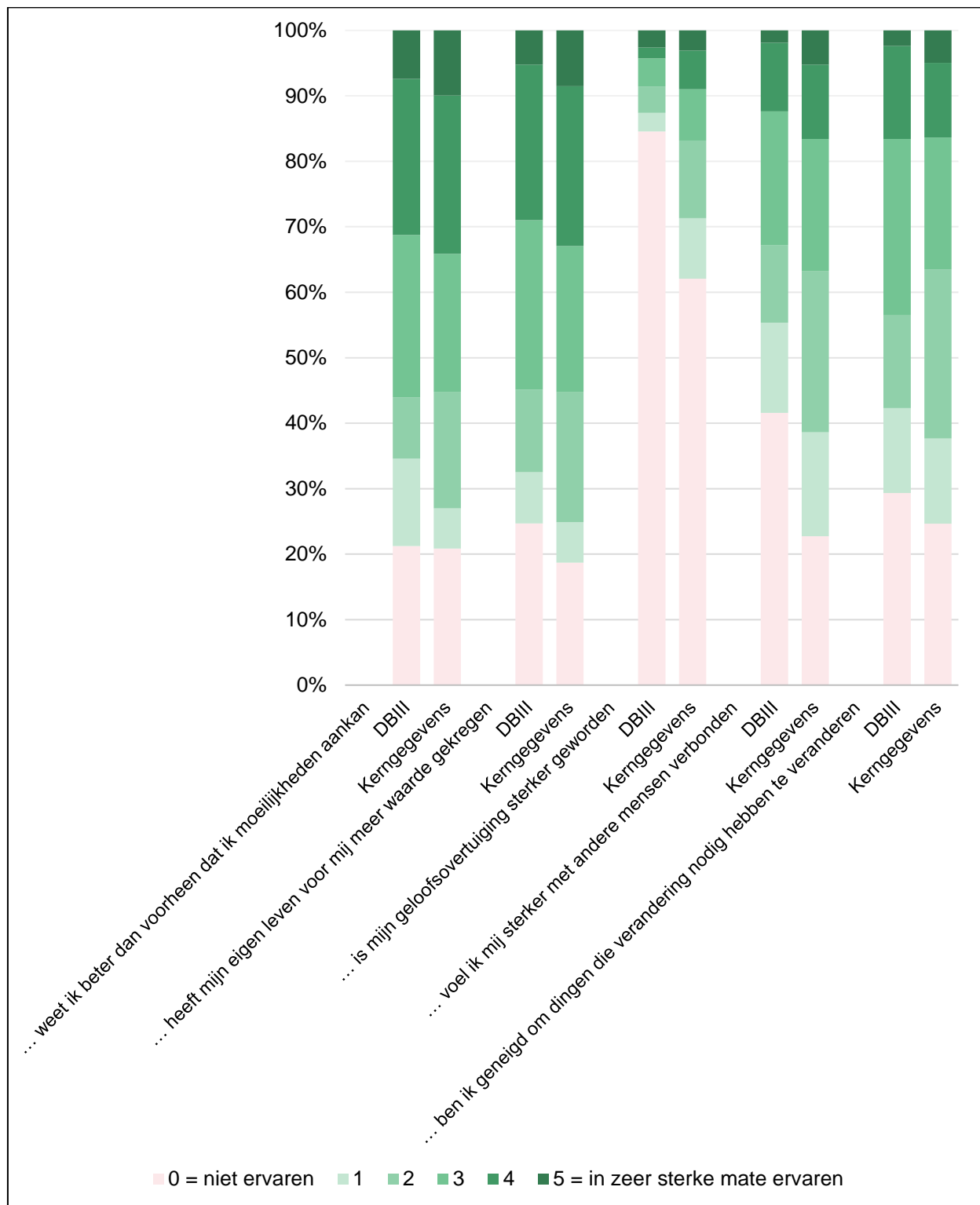
Het meemaken van (potentieel) traumatiserende gebeurtenissen kan positieve persoonlijke veranderingen teweegbrengen, ook bekend als posttraumatische groei. Positieve persoonlijke veranderingen zijn gemeten met de *Posttraumatic Growth Inventory* (PTGI) op vijf domeinen. Het gaat om *veranderingen in relaties tot anderen*, *nieuwe mogelijkheden*, *persoonlijke kracht*, *spirituele veranderingen* en *meer waardering voor het leven*. De gemiddelde score van de Dutchbat III-deelnemers over alle vijf de domeinen genomen is 1.83 op een schaal van 0 tot 5. Deze score duidt op een lichte toename van ervaren positieve persoonlijke veranderingen sinds de Dutchbat III-uitzending bij de deelnemers. De schalen met de meeste positieve persoonlijke verandering waren *meer waardering voor het leven* ($M=2.47$) en *persoonlijke kracht* ($M=2.27$). De schaal met de minste positieve verandering was *spirituele veranderingen* ($M=0.85$).

In het onderzoek Kerngegevens (2015) zijn vijf PTGI vragen afgenomen (figuur 4.4). Deelnemers uit het Kerngegevens onderzoek rapporteren verhoudingsgewijs vaker dat hun geloofsovertuiging sterker is geworden door de uitzending in vergelijking met Dutchbat III-deelnemers (38 vs 15%). Deelnemers uit het Kerngegevens onderzoek voelen zich verhoudingsgewijs ook vaker dan Dutchbat III-deelnemers sterker verbonden met andere mensen (77 vs 58%).

---

¹³ Normgroep - een testscore op zichzelf zegt niet zoveel totdat deze vergeleken wordt met de scores van een representatieve steekproef. Deze steekproef wordt de normgroep genoemd. Met representatief wordt bedoeld dat de cliënt op een aantal belangrijke kenmerken vergelijkbaar is met de mensen in de normgroep.

Figuur 4.4 Persoonlijke verandering sinds de uitzending: *door mijn uitzending(en) ...*

Noot. De antwoorden van Dutchbat III-deelnemers verschillen significant ($p < 0.01$) van de antwoorden van deelnemers Kerngegevens (o.b.v. chikwadraattoetsen) op alle vijf PTGI vragen.

Hoofdstuk 5 Behoeftte aan zorg en ondersteuning

Dit hoofdstuk gaat in op de (uitzendgerelateerde) steunbehoeften en ervaringen van Dutchbat III-deelnemers, zowel bij terugkeer van de missie als de huidige behoeften aan zorg en ondersteuning. Daarbij komt ook de vraag aan de orde of de klachten samenhangen met de Dutchbat III-uitzending. Diverse vormen van zorg en steun die de veteranen hebben gevonden in de reguliere en militaire/veteranen-hulpverlening komen in dit hoofdstuk aan bod.

5.1 Steunbehoeften bij terugkeer missie

De meerderheid van de Dutchbat III-deelnemers (55%, N=234) had bij terugkeer van de missie behoefte aan steun bij de overgang van de missie naar het leven thuis (tabel 5.1). Van de 234 Dutchbat III-deelnemers die behoefte hadden aan steun hebben 130 (56%) deelnemers ingevuld waar ze steun aan hebben gehad (figuur 5.1). Dutchbat III-deelnemers hebben bij terugkeer van de missie voornamelijk steun gehad aan contact met naasten (43%), contact met collega's die hetzelfde hebben meegemaakt (42%) en aandacht vanuit de (thuis)omgeving (21%).

In vergelijking met veteranen van andere missies geven verhoudingsgewijs meer Dutchbat III-deelnemers aan destijds behoefte te hebben gehad aan steun bij de overgang van de missie naar het leven thuis (55 vs 27%, zie tabel 5.1). Dutchbat III-deelnemers en veteranen van andere missies hebben van dezelfde bronnen de meeste steun gehad, namelijk van contact met naasten, collega's die hetzelfde hebben meegemaakt, en aandacht van de (thuis)omgeving (figuur 5.1). Een verhoudingsgewijs kleinere groep Dutchbat III-deelnemers heeft steun gehad van deze bronnen dan veteranen van andere missies.

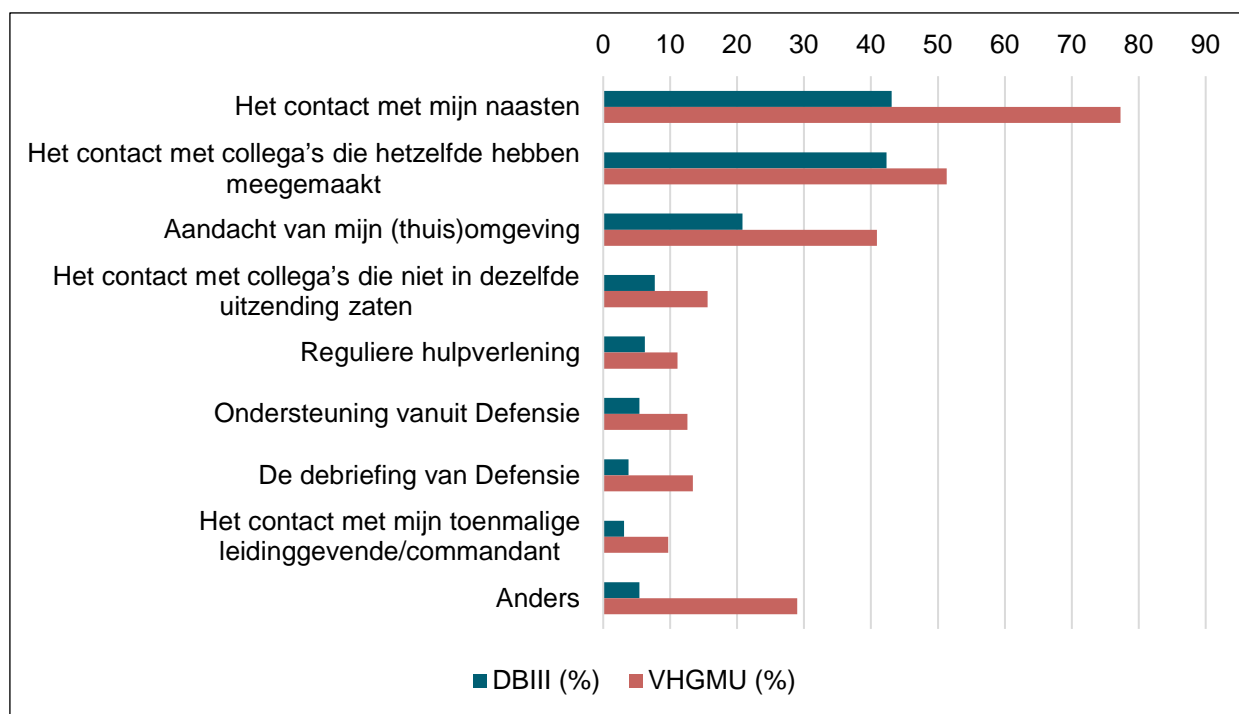
Tabel 5.1 Steunbehoeften en ervaringen bij terugkeer van de missie.

	DBIII (N=428)		VHGMU (N=679)	
	N	%	N	%
<i>De overgang van het leven tijdens de missie naar het leven thuis is voor velen groot. Had u toen steun willen hebben?*</i>				
Ja	234	54.7	184	27.1
Nee	194	45.3	495	72.9

Noot. Dutchbat III-deelnemers en deelnemers uit VHGMU verschillen significant van elkaar $\chi^2(1)=86.2$, $p<.001$.

*Deze vraag luidde in het VHGMU onderzoek enigszins anders, daar werd gevraagd: De overgang van het leven tijdens de missie naar het leven thuis is voor velen groot. Had u toen steun nodig?

Figuur 5.1 Waaraan heeft u toen steun gehad bij terugkeer van de missie?

Noot. *meerdere antwoorden mogelijk.

5.2 Huidige behoeften aan ondersteuning

Tabel 5.2 geeft een overzicht per levensgebied van de percentages Dutchbat III-deelnemers die: (a) geen behoefte hebben aan ondersteuning, (b) behoefte hebben aan ondersteuning en die ook krijgen, of (c) behoefte hebben aan ondersteuning en die niet krijgen.¹⁴

Het overgrote deel van de deelnemers heeft per levensgebied geen behoefte aan ondersteuning. Ongeveer één op de drie deelnemers (N=138) heeft op één of meer levensgebieden een steunbehoefte (gecombineerd (b) en (c) zoals hierboven vermeld). Een klein deel ontvangt al ondersteuning voor één of meerdere steunbehoeften (b). Een ander klein deel wil ondersteuning voor één of meerdere steunbehoeften, maar krijgt die nog niet (c). De exacte percentages staan in tabel 5.2. De meeste deelnemers met een steunbehoefte die nog geen ondersteuning krijgen, willen dit voor psychisch functioneren (13%), de financiële situatie (11%) en lichamelijk functioneren (10%). Ook op de andere levensgebieden is er – in mindere mate – behoefte aan ondersteuning.

Dutchbat III-deelnemers hebben in vergelijking met veteranen van andere missies vaker behoefte aan ondersteuning (tabel 5.2). De behoefte aan ondersteuning waarin nu nog niet wordt voorzien is onder Dutchbat III-deelnemers vooral groter op de levensgebieden psychisch functioneren (13 vs 4%), de financiële situatie (11 vs 5%) en lichamelijk functioneren (10 vs 5%).

¹⁴ De vraag of een deelnemer op een bepaald levensgebied ondersteuning wil heeft betrekking op de situatie in de drie maanden voorafgaand aan het onderzoek.

Tabel 5.2 Steunbehoefte in de drie maanden voorafgaand aan het onderzoek.

Wilt u ondersteuning op één van de onderstaande domeinen	DBIII				VHGMU							
	Nee, ik heb geen steunbehoefte		Ja, en ik krijg ook ondersteuning		Ja, maar ik krijg geen ondersteuning		Nee, ik heb geen steunbehoefte		Ja, en ik krijg ook ondersteuning		Ja, maar ik krijg geen ondersteuning	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Lichamelijk functioneren	296	70.1	83	19.7	43	10.2	490	87.5	42	7.5	28	5.0
Zelfstandig functioneren	359	85.5	32	7.6	29	6.9	525	93.9	25	4.5	9	1.6
Psychisch functioneren	299	71.2	67	16.0	54	12.9	497	88.9	38	6.8	24	4.3
Woonsituatie	386	91.5	8	1.9	28	6.6	546	97.5	7	1.3	7	1.3
Dagbesteding	368	88.0	24	5.7	26	6.2	535	96.1	12	2.2	10	1.8
Financiële situatie	353	85.1	18	4.3	44	10.6	518	93.3	11	2.0	26	4.7
Sociale contacten	378	90.0	21	5.0	21	5.0	534	95.4	11	2.0	15	2.7
Persoonlijke relaties	362	87.0	33	7.9	21	5.0	532	94.7	13	2.3	17	3.0
Vrijtijdsbesteding	375	90.1	18	4.3	23	5.5	540	96.4	10	1.8	10	1.8

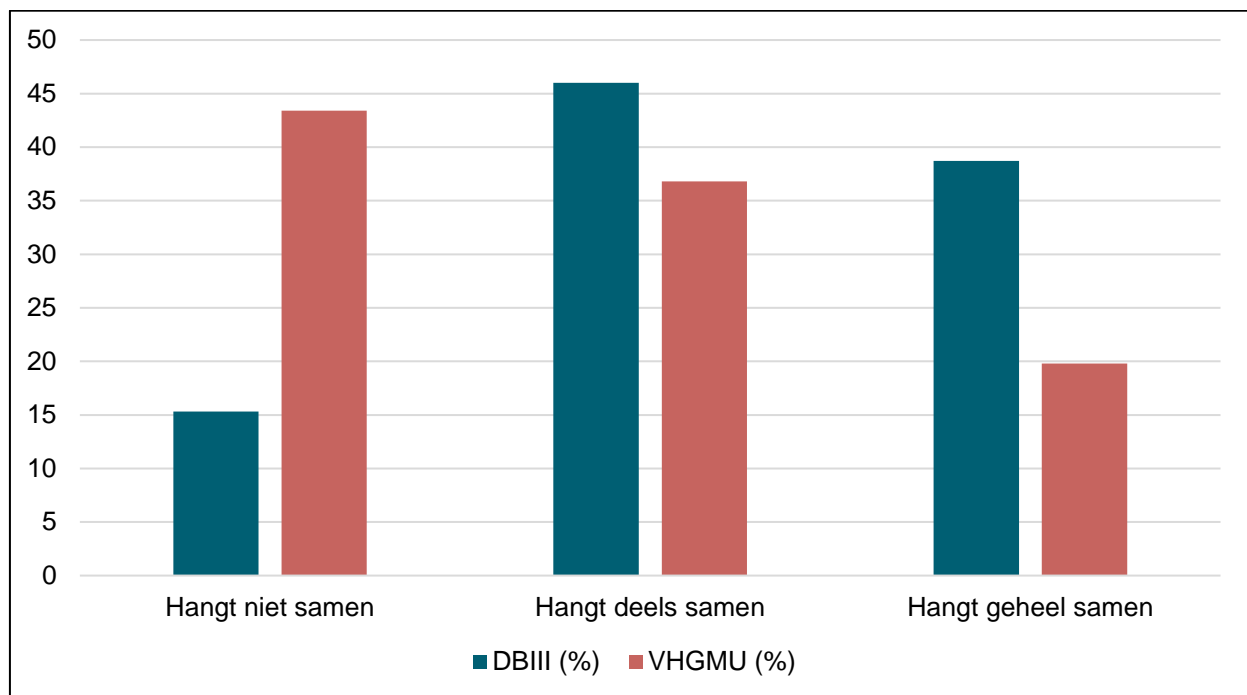
Noot. **Rood gearceerd** betekent er zijn onvervulde steunbehoefte. **Groen gearceerd** betekent er zijn geen steunbehoefte.

5.3 Samenhang met de uitzending

Van de 138 deelnemers die aangeven een behoefte aan ondersteuning te hebben, geeft 85% (N=115) aan dat dit (deels) samenhangt met de uitzending (zie figuur 5.3).

Dit percentage is aanzienlijk hoger dan bij veteranen van andere missies wordt gevonden (85 vs 57%). Veteranen van andere missies geven veel vaker aan dat hun hulpvraag niet samenhangt met de uitzending (43 vs 15%).

Figuur 5.3 Hing of hangt uw behoefte aan ondersteuning samen met de (Dutchbat III) uitzending?

Noot. De percentages in deze tabel gaan over deelnemers met een uitgesproken behoefte aan ondersteuning. Dutchbat III-deelnemers (N=138) en deelnemers uit VHGMU (N=106) verschillen significant van elkaar $\chi^2(2)=25.3$, $p<.001$. Van één Dutchbat III-veteraan ontbrak het antwoord.

5.4 Professionele hulp vanwege uitzendinggerelateerde steunbehoeften

In dit onderzoek geven 138 veteranen aan een steunbehoefte te hebben. Van hen geven 115 deelnemers aan dat deze behoefte samenhangt met de uitzending. Tabel 5.4 presenteert de uitzendinggerelateerde steunbehoeften van deze deelnemers gekoppeld aan de vraag of ze voor hun behoefte professionele hulp krijgen of kregen. Hieruit blijkt dat 91 Dutchbat III-veteranen een uitzendinggerelateerde steunbehoefte hebben waarvoor ze nog geen of niet voldoende steun krijgen. Het gaat om 21% van de totale Dutchbat III-deelnemersgroep. Van de 91 deelnemers ontvangen er 23 geen professionele hulpverlening, 68 anderen ontvangen al professionele hulp, maar niet voor al hun uitzendinggerelateerde behoeften. De resterende 24 deelnemers hebben professionele hulp (gekregen) voor alle behoeften.

Tabel 5.4 Aantal veteranen met uitzendgerelateerde steunbehoeften die professionele hulp hiervoor krijgen of kregen.

<i>Missie gerelateerde steunbehoeften in de afgelopen 3 maanden</i>	Heeft professionele hulp (gekregen) voor 'uitzendgerelateerde' steunbehoeften					
	Nee		Ja, voor deel van behoeften		Ja, voor alle behoeften	
	N	%	N	%	N	%
Ja, deels missie gerelateerd	17	73.9	39	57.4	6	25.0
Ja, geheel missie gerelateerd	6	26.1	29	42.6	18	75.0
Totaal	23	100	68	100	24	100

Noot. De groepen 'deels' en 'geheel' missie gerelateerd verschillen $X^2(2)=12.1$, $p<.002$ in verdeling van mate van gekregen professionele hulp.

In antwoorden op de open vragen noemen de deelnemers redenen waarom ze geen of slechts gedeeltelijk hulp en ondersteuning ontvangen voor hun uitzendgerelateerde behoeften. In totaal hebben 73 deelnemers deze vraag beantwoord. Een aantal redenen wordt hierna genoemd. De veteraan is bijvoorbeeld te druk (N=4) of onwetend over het verband tussen de klachten en de uitzending (N=10). Sommige deelnemers proberen het zelf te redden, vinden hulp niet nodig, schamen zich of hebben lage verwachtingen ervan (N=16). Soms is de tot dusver geboden hulp niet passend of ontoereikend (N=13).

“Vanwege mijn trots om toe te geven.”

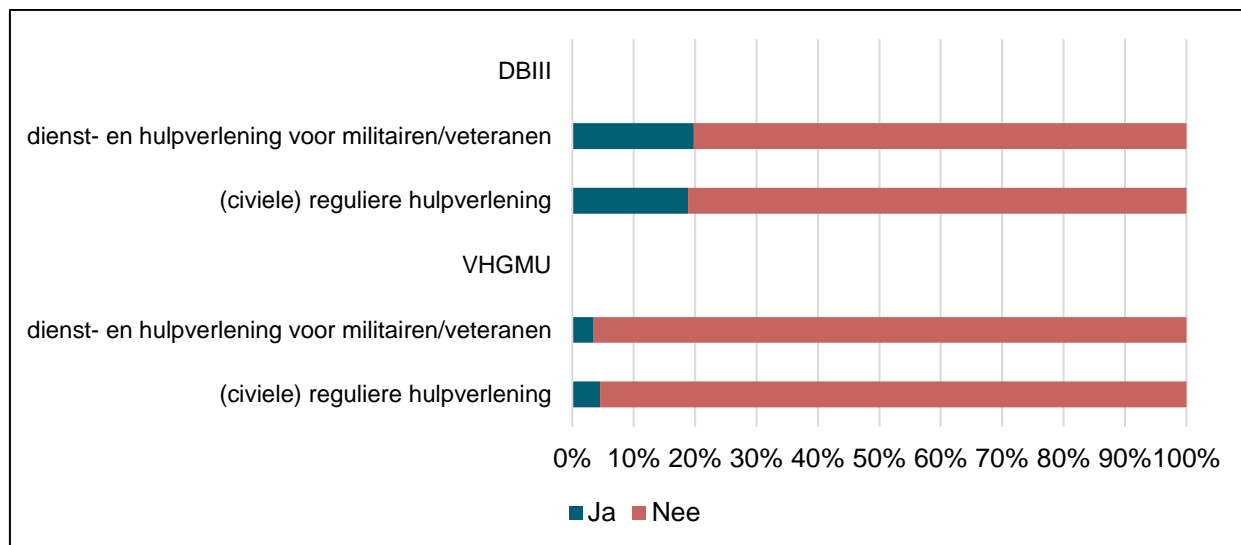
“Niet alles uit willen leggen voor de zoveelste keer.”

“Iemand die slecht in zijn vel zit slaat hulp van zich af.”

5.4.1 Vormen van professionele hulp

Van de 115 Dutchbat III-deelnemers met (deels) uitzendgerelateerde steunbehoeften maken of maakten 81 deelnemers (70%) gebruik van civiele (reguliere) professionele hulpverlening en 85 deelnemers (74%) van hulpverlening specifiek voor militairen en veteranen. In vergelijking met veteranen van andere missies maken of maakten Dutchbat III-veteranen vaker gebruik van civiele (reguliere) hulpverlening (N=81 [19%] vs N=31 [5%]) en hulpverlening specifiek voor militairen en veteranen (N=85 [20%] vs N=23 [3%]), zowel in werkelijke aantallen als procentueel gezien (figuur 5.4.1).

Figuur 5.4.1 Gebruik van civiele (reguliere) en militairen/veteranen hulpverlening in percentage (%).

5.4.2 Civiele hulpverlening

Dutchbat III-deelnemers die een steunbehoefte hadden, maken of maakten vooral gebruik van de volgende vormen van civiele hulpverlening: GGZ-zorg (70%), de huisarts (49%) en maatschappelijk werk (42%) (tabel 5.4.2). Het gebruik van civiele hulpverlening wijkt niet erg af van dat van veteranen van andere missies.

Tabel 5.4.2 Vormen van reguliere (civiele) hulpverlening waarvan veteranen met uitzendgerelateerde zorgbehoeften gebruikmaken.

<i>Wat voor een ondersteuning ontving of ontvangt u vanuit de reguliere (civiele) hulpverlening?</i>	DBIII (N=81)		VHGMU (N=31)	
	N	%	N	%
Geestelijke gezondheidszorg (psycholoog, psychotherapeut, psychiater)	57	70.4	20	64.5
Huisarts (huisarts, praktijkondersteuner huisarts geestelijke gezondheidszorg (POH-GGZ) en/of praktijkondersteuner huisarts somatiek (POH-somatiek))	40	49.4	14	45.2
Maatschappelijk werk	34	42.0	10	32.3
Fysiotherapeut, ergotherapeut, manueel therapeut, caesartherapeut en dergelijke	23	28.4	5	16.3
Bedrijfsarts	17	21.0	3	9.7
Alternatieve genezer (homeopaat, acupuncturist, etc.)	9	11.1	2	6.5
Gemeentelijk loket (WMO-consulent), woningbouwvereniging	4	4.9	2	6.5
Juridische ondersteuning	6	7.4	4	12.9
Verslavingszorg	4	4.9	2	6.5
Coach	6	7.4	3	9.7
Anders	6	7.4	3	9.7

Noot. Meerdere antwoorden mogelijk. Het betrof deelnemers die in de 3 maanden voorafgaand aan het onderzoek professionele hulp krijgen of kregen voor een deel of al hun uitzendgerelateerde behoeften. Vanwege de te kleine steekproefgrootte in veel van de individuele cellen (N<5) is ervoor gekozen geen statistische kans-toetsing uit te voeren.

5.4.3 Hulpverlening voor militairen en veteranen

Dutchbat III-deelnemers die een steunbehoefte hadden, maken of maakten het meest gebruik van de volgende vormen van dienst- en hulpverlening specifiek voor militairen en veteranen: GGZ-zorg (40%), de huisarts (49%) en maatschappelijk werk (42%) (tabel 5.4.3). Ten opzichte van veteranen uit andere missies maakten Dutchbat III-deelnemers minder vaak gebruik van maatschappelijk werk door de Basis (40 vs 57%), van financiële hulp via het ABP (34 vs 57%) en het Veteranenloket (28 vs 39%). Ze ontvingen vaker GGZ-zorg van civiele hulpverleners (34 vs 22%). Dutchbat III-deelnemers nemen minder deel aan veteranenverbanden, zoals verenigingen en reünies (11 vs 30%) en nuldelijnsondersteuning (5 vs 22%).

Tabel 5.4.3 Vormen van dienst- en hulpverlening voor militairen/veteranen waarvan veteranen met uitzendgerelateerde zorgbehoeften gebruikmaken.

Wat voor een ondersteuning ontving of ontvangt u vanuit de dienst- en hulpverlening voor militairen/veteranen?	DBIII (N=85)		VHGMU (N=23)	
	N	%	N	%
Maatschappelijk werk door de Basis	34	40.0	13	56.5
Financiële of materiële hulp via het ABP	29	34.1	13	56.5
Geestelijke gezondheidszorg voor veteranen via Psychotraumacentrum Zuid Nederland/Centrum '45/Sinai Centrum/GGZ Drenthe	29	34.1	5	21.7
Veteranenloket	24	28.2	9	39.1
Militaire Geestelijke Gezondheidszorg (MGGZ)	24	28.2	6	26.1
Veteranenverbanden (verenigingen, reünieverband, e.d.)	9	10.6	7	30.4
Maatschappelijk werk door Bedrijfsmaatschappelijk Werk Defensie	8	9.4	2	8.7
Geestelijke verzorging Defensie	7	8.2	1	4.3
Nuldelijnsondersteuners/veteranenhelpers	4	4.7	5	21.7
Juridische ondersteuning	4	4.7	1	4.3
Anders	5	5.9	0	0.0

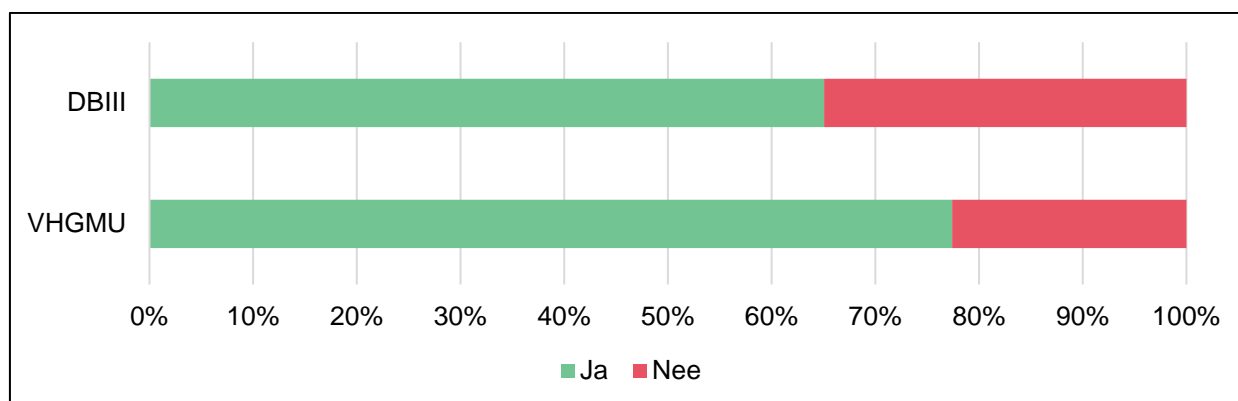
Noot. Meerdere antwoorden mogelijk. Het betroffen deelnemers die in de 3 maanden voorafgaand aan het onderzoek professionele hulp krijgen of kregen voor een deel van of al hun uitzendgerelateerde behoeften. Vanwege de te kleine steekproefgrootte in veel van de individuele cellen (N<5) is ervoor gekozen geen statistische kans-toetsing uit te voeren.

5.4.4 Juiste ondersteuning

Volgens twee derde (65%) van de deelnemers krijgen of kregen ze de juiste ondersteuning. Een derde (35%) van de deelnemers geeft aan niet de juiste ondersteuning te krijgen of te hebben gekregen. Er zijn geen significante verschillen met veteranen van andere missies over de vraag of men de juiste hulp krijgt of niet (figuur 5.4.4).

“Na 20 jaar ellende te hebben gehad als gevolg van deze uitzending, heb ik besloten om vooruit te kijken. In samenwerking met [naam GGZ-instelling] heb ik een plan gemaakt om vooruit te komen. Met heel veel kleine stapjes denk ik er nu uit te zijn. Het heeft me de 20 beste jaren van mijn leven gekost, waardoor elke vorm van carrière opbouw onmogelijk is geworden. Met mijn opgebouwde haatgevoelens voor eenieder die wat met de nasleep te maken had, heb ik niets bereikt. Pas toen ik alles heb omgegooid lijkt het beter te gaan nu.”

Figuur 5.4.4 Is de ondersteuning die u kreeg of krijgt de juiste?

Noot. Dutchbat III-deelnemers en deelnemers uit VHGMU verschillen **niet** significant van elkaar $\chi^2(1)=1.60, p=.21$.

5.4.5 Initiatief voor contact hulpverlening

Het initiatief voor contact met hulpverlening voor uitzendinggerelateerde behoeften komt overwegend vanuit de Dutchbat III-deelnemers zelf (55% - zie tabel 5.4.5). In de andere gevallen is het doorgaans de partner (13%), een naaste of andere veteraan (6%), de huisarts of een andere hulpverlener (6%) of niet nader omschreven anderen (20%). Er zijn geen verschillen tussen de deelnemers en veteranen van andere missies met betrekking tot wie het initiatief heeft genomen contact te zoeken met hulpverlening.

Tabel 5.4.5 Initiatief genomen contact professionele hulpverlening voor uitzendinggerelateerde ondersteuning.

<i>Wie heeft initiatief genomen contact te zoeken met de reguliere hulpverlening of hulpverlening voor militairen/veteranen als het gaat om uw uitzendinggerelateerde behoefte aan ondersteuning?</i>	DBIII (N=92)		VHGMU (N=37)	
	N	%	N	%
Ik zelf	51	55.4	23	62.2
Mijn partner	12	13.0	5	13.5
Een naaste of een andere veteraan	5	5.5	4	10.8
Mijn huisarts of een andere hulpverlener	5	5.5	2	5.4
Anders	19	20.7	3	8.1

Noot. Vanwege de te kleine steekproefgrootte in veel van de individuele cellen (N<5) is ervoor gekozen geen statistische kans-toetsing uit te voeren.

5.4.6 Tijd tussen ontstaan klachten en eerste contact hulpverlening

Voor het merendeel (57%) van de Dutchbat III-deelnemers is er meer dan vijf jaar voorbijgegaan tussen het ontstaan van uitzendgerelateerde klachten en het moment dat contact is gezocht met de hulpverlening (tabel 5.4.6). Bijna een kwart van de deelnemers heeft in het eerste jaar na het ontstaan van de uitzendgerelateerde klachten of problemen contact gezocht met de hulpverlening. Er waren geen grote verschillen tussen de Dutchbat III-deelnemers en veteranen van andere missies in de hoeveelheid verstreken tijd tussen het ontstaan van uitzendgerelateerde klachten of problemen en het moment van contact met de hulpverlening.

“Ik heb nu pas hulp gezocht omdat ik vastloop. Ikzelf heb mijn problemen 25 jaar lang weggedrukt. Omdat mijn omgang met mijn vrouw en kinderen er onder te lijden heeft ben ik nu onder behandeling op traumacentrum [plaatsnaam].”

Tabel 5.4.6 Verstreken tijd tussen ontstaan uitzendgerelateerde klachten of problemen en het moment van contact met professionele hulpverlening.

Hoeveel tijd is er verstreken tussen het ontstaan van uw uitzendgerelateerde klachten of problemen en het moment dat het contact is gezocht met de reguliere en/of militaire hulpverlening?	DBIII (N=103)		VHGMU (N=37)	
	N	%	N	%
0-1 jaar	23	22.3	9	24.3
1-2 jaar	4	3.8	1	2.7
2-5 jaar	17	16.5	1	2.7
5+ jaar	59	57.3	26	70.3

Noot. Vanwege de te kleine steekproefgrootte in de individuele cellen (N<5) is ervoor gekozen geen statistische kans-toetsing uit te voeren.

5.4.7 Betrokkenheid thuisfront bij hulpverlening

Aan Dutchbat III-deelnemers die ondersteuning kregen/krijgen van een professionele hulpverlener is gevraagd of hun gezin ook aandacht van de professionele hulpverlener kreeg bij de ondersteuning van uitzendgerelateerde problematiek (tabel 5.4.7). Een derde (36%) van deze groep veteranen geeft aan dat het gezin ook aandacht kreeg van de hulpverlener. De helft (51%) kreeg geen ondersteuning. In 8% van de gevallen was er geen behoefte vanuit de veteraan of het gezin aan aandacht van de hulpverlener. Over de wijze waarop het gezin en naasten betrokken worden bij de hulpverlening is driekwart (75%) van de deelnemende veteranen tevreden. Er zijn geen verschillen hierin tussen deelnemende Dutchbat III-veteranen en veteranen van andere missies.

Tabel 5.4.7 Aandacht voor gezin door professionele hulpverlener bij ondersteuning veteraan voor uitzendgerelateerde problemen.

	DBIII		VHGMU	
	N	%	N	%
<i>Kreeg/kregen uw partner en/of kinderen ook aandacht van de professionele ondersteuner/ hulpverlener bij de ondersteuning voor uw uitzendgerelateerde problemen?</i>				
	N=102		N=37	
Ja	37	36.3	12	32.4
Nee	52	51.0	16	43.2
Nee, ik of mijn gezin had er geen behoefte aan*	8	7.8	6	16.2
Niet van toepassing; ik heb geen partner en/of kinderen	5	4.9	3	8.1
<i>Welk cijfer geeft u aan de wijze waarop uw partner, kinderen en/of naasten bij uw begeleiding worden betrokken?</i>				
	N=37		N=12	
Voldoende begeleiding	27	75.0	9	75.0
Onvoldoende begeleiding	9	25.0	3	25.0

Noot *deze antwoordcategorie bestond uit de combinatie van de antwoorden: 'Nee, ik had er geen behoefte aan dat mijn partner en/of kinderen aandacht kreeg/kregen' en 'Nee, mijn partner en/of kinderen hadden geen behoefte aan aandacht'. *Noot*. Voor de beoordeling van de begeleiding [rechterkolom] konden deelnemers scoren tussen de 1 [heel erg slecht] en 10 [uitstekend]. De begeleiding werd beschouwd als 'voldoende' bij een score van 6 of hoger. De begeleiding werd beschouwd als 'onvoldoende' bij een score onder de 6.

5.5 Zorgen uit directe omgeving

De meeste Dutchbat III-deelnemers (78%) rapporteren dat hun directe omgeving zich geen zorgen over hen maakt (tabel 5.5). In 22% (N=86) van de gevallen maakt de directe omgeving zich wel zorgen. De zorgen komen overwegend vanuit het eigen gezin (N=62) en in mindere mate van buiten het eigen gezin (N=24). Ten opzichte van veteranen van andere missies geven meer Dutchbat III-deelnemers aan dat de directe omgeving zich zorgen maakt (22 vs 8%).

Tabel 5.5 Aantal deelnemende Dutchbat III-veteranen waarvan iemand uit de directe omgeving zich zorgen maakt.

<i>Is er iemand in uw directe omgeving (een familielid, vriend, collega of iemand anders) die zich zorgen maakt om u, omdat u mogelijk uitzendinggerelateerde problemen heeft waarvoor u hulp zou moeten zoeken?</i>	DBIII (N=399)		VHGMU (N=677)	
	N	%	N	%
Nee	313	78.4	616	92.4
Ja, iemand binnen mijn gezin	62	15.5	42	6.3
Ja, iemand buiten mijn gezin	24	6.0	9	1.3

Noot. Dutchbat III-deelnemers en deelnemers uit VHGMU verschillen significant van elkaar $\chi^2(2)=45.0$, $p<.001$.

5.6 Afsluiten missie

Aan het einde van de vragenlijst is aan de deelnemers door middel van een open vraag gevraagd wat hen heeft geholpen om de missie af te kunnen sluiten dan wel wat ze anderen gunnen om de missie af te kunnen sluiten. In totaal hebben 153 deelnemers deze vraag beantwoord. Hieronder volgen de meest genoemde antwoorden. Een grote groep deelnemers (N=48) heeft de gevolgen van de missie geaccepteerd. Het relativiseren en aanvaarden van wat er tijdens de missie is gebeurd heeft een aantal deelnemers hierbij geholpen. Voor een aantal andere deelnemers hielp het om hun blik op de toekomst te richten en niet in het verleden te blijven hangen. Het oppakken van het dagelijkse leven bij terugkomst hoorde daarbij.

Praten over de missie is volgens veel deelnemers (N=25) erg belangrijk om met de missie verder te kunnen leven en om de ervaringen een plek te kunnen geven. Niet uitsluitend met mede-veteranen, maar ook met familie en vrienden moet over de missie gesproken worden. Daarnaast is er ook een aantal deelnemers dat hun verhaal in het onderwijs deelt met anderen.

“Ruimte om erover te praten. Een omgeving met mensen die oprecht interesse tonen en luisteren. Relativeringsvermogen. Zaken in perspectief plaatsen. Onze missie was kansloos dus waarom schuldig voelen. Kies voor een coach of ga zelf werken aan persoonlijke ontwikkeling.”

Zoals in hoofdstuk 3 al vermeld, zijn veel deelnemers positief over de kameraadschap tijdens de uitzending. Een gevoel van kameraadschap heeft verschillende veteranen (N=20) geholpen

weer verder te gaan na de missie. Men kon er met elkaar over spreken. Sommige deelnemers werken nog steeds bij Defensie en hebben daardoor bijna dagelijks gelijkgestemden om zich heen. Contact met kameraden wordt in het algemeen aan alle mede-veteranen gegund. Ook het thuisfront draagt bij aan het afsluiten van de missie. De opvang door het thuisfront bij terugkomst en in de periode daarna heeft verschillende deelnemers (N=20) geholpen de missie een plek te geven. Luisteren en het tonen van begrip worden daarbij genoemd. Voor een enkele deelnemer is deze opvang pas enkele jaren na de missie gekomen.

“Het heeft heel wat jaren van mijn leven gekost waarin ik mijzelf en mijn omgeving heb verwaarloosd. Defensie heeft in deze tijd geen enkele keer mij benaderd. Met de hulp van mijn huisarts en psychotherapeut heb ik de eerste stappen gemaakt naar herstel. Ik heb mijn vrouw toen leren kennen, zij heeft mij (on)bewust geholpen en mij steeds op het juiste pad gehouden! Daar ben ik haar elke dag dankbaar voor.”

Sommige deelnemers zijn na de Dutchbat III-uitzending nog voor een andere uitzending in Bosnië geweest. Anderen zijn op eigen initiatief teruggegaan om bijvoorbeeld de Mars Mira te lopen, een vredemars ter herdenking van de slachtoffers van de genocide. Al deze deelnemers (N=14) zijn van mening dat hun terugreis heeft bijgedragen aan het verwerkingsproces.

“In 2012 heb ik een terugreis naar Srebrenica gemaakt. Daarna was het goed en kon het boek dicht voor mij. Sindsdien kan ik er beter mee leven met wat er daar gebeurd is.”

Ook is met een open vraag aan de deelnemers gevraagd wat ze eventueel nog nodig hebben om de missie te kunnen afsluiten en waarom. In totaal hebben 205 deelnemers deze vraag beantwoord. Hieronder volgen de meest genoemde antwoorden. De antwoorden van de deelnemers gaan zowel over zorgbehoeften als behoeften rondom erkenning en waardering.

Meerdere deelnemers (N=40) benoemen dat het niet mogelijk is om de missie ooit af te sluiten. Dat wil niet zeggen dat dit door al deze veteranen als negatief wordt ervaren. Het is een onderdeel van de Nederlandse geschiedenis en daarmee ook een onderdeel van hun leven.

“Ik zal de missie nooit helemaal afsluiten. Het leren en dus terugblikken op deze missie is essentieel. Ik steun mijn collega's van toen door er te zijn als lotgenoot en daarmee als luisterend oor. Wat ik nodig heb is gerechtigheid en waardering. Met of zonder PTSS. Actief of niet-actief dienend.”

Het ontvangen van een financiële compensatie wordt door de deelnemers veel genoemd (N=30) als middel om de missie af te kunnen sluiten. Dit betreft een financiële compensatie voor de geleden schade die als gevolg van de uitzending is ontstaan.

“Psychische hulp en financiële hulp. Omdat ik bang ben alles te verliezen, waarvoor ik hard gewerkt heb! Ik heb mijn droomhuis op moeten geven, omdat ik na vaststellen van PTSS ontslagen werd en hierdoor geen inkomen meer had. Ik ben bang dat ik mijn gezin niet meer kan onderhouden als het zo door gaat!”

Ook het ontvangen van (psychosociale) ondersteuning zou voor verschillende deelnemers (N=23) helpen om de missie af te kunnen sluiten. Het gaat hen dan bijvoorbeeld om: snelle toegang tot hulpverlening, adequate behandeling, kortere procedure aanvraag militair invaliditeitspensioen (MIP), maatschappelijke hulp en informatie voor partners van veteranen met PTSS. Sommige deelnemers geven expliciet aan dat deze ondersteuning vanuit Defensie moet komen.

Erkenning door Defensie en de overheid van goed handelen van Dutchbat III als wel excuses dat Dutchbat III op een onmogelijke missie is gestuurd, is voor een aantal deelnemers (N=13) van belang voor het afsluiten van de missie. Dit zal volgens sommige deelnemers mogelijk leiden tot meer begrip vanuit de omgeving en een afname van een gevoel van schuld en schaamte onder Dutchbat III-veteranen.

De jaarlijks terugkerende media-aandacht maakt het voor meerdere deelnemers (N=13) moeilijk om de missie af te kunnen sluiten. Dat zorgt telkens weer voor een confrontatie met het verleden. Deze deelnemers noemen dan ook het stoppen van de (negatieve) berichtgeving in de media als bijdrage om de missie te kunnen afsluiten. De last van deze berichtgeving hangt samen met alle onwaarheden rondom Dutchbat III die tot op de dag van vandaag volgens een groep deelnemers nog rondgaan. Deze deelnemers (N=14) noemen dat het voor hen erg belangrijk is dat 'de waarheid' eens wordt verteld. Zij vinden het van belang dat hun perspectief breder bekend wordt.

“Deze missie kun je niet afsluiten, dat blijkt uit het feit dat deze vragenlijst veel emoties losmaakt, terwijl ik dacht het een plek had gekregen. Dit zegt genoeg. Als dit hokje opengaat gevraagd of ongevraagd blijft het een teer punt. De toekomst moet uitwijzen of het definitief een plek kan krijgen en dat hangt af van de beschikbare middelen en de wil van de politiek om recht te zetten in de toekomst. Ook de rol van de media is hierin bepalend, want het wordt bij het minste en geringste weer opgerakeld met alle gevolgen van dien.”

Voor sommige deelnemers (N=10) zou terugkeer naar Bosnië helpen bij het afsluiten van de missie. Met name terugkeer naar de plek waar ze hebben gezeten en ontmoeting met de mensen waarmee ze toentertijd hebben gewerkt.

“Ik heb géén idee, dit is al 25 jaar een open wond. In het beginsel maandelijks, nu jaarlijks komen er berichten in het nieuws. In 2011 ben ik terug geweest om weer een deel af te sluiten. Dit is overigens een goede therapie. Dit zouden ze vanuit Defensie moeten aanbieden aan DB3 veteranen die daar behoefte aan hebben. Betaald door Defensie in groepsverband.”

Tot slot is er ook een groep deelnemers die geen idee heeft wat hen zou helpen (N=18) bij het afsluiten van de missie of die expliciet aangeeft dat ze niets meer nodig hebben (N=20).

“Het is voor mij goed zo. Af en toe post/checkpoint geeft een gevoel van betrokkenheid en niet vergeten te worden. Wordt erg gewaardeerd! Militair zijn zit in je bloed, dat gevoel blijft ook na verlaten van de dienst!”

Hoofdstuk 6 Erkenning en waardering

Dit hoofdstuk beschrijft bronnen van waardering en gebeurtenissen die van invloed zijn (geweest) op gevoelens van erkenning en waardering, met speciale aandacht voor de rol van de media. Tot slot wordt stilgestaan bij behoeften aan verdere initiatieven op het gebied van erkenning en waardering.

6.1 Bronnen van waardering

In tabel 6.1 staan negen stellingen over de ervaren waardering. Bij elke stelling kon worden aangegeven hoe belangrijk men de stelling vindt en in hoeverre men het ermee eens is. Als Dutchbat III-deelnemers het (helemaal) eens zijn met de stelling is aangenomen dat men zich voldoende gewaardeerd voelt. Als Dutchbat III-deelnemers het (helemaal) niet eens zijn met de stelling is aangenomen dat men zich onvoldoende gewaardeerd voelt.

Vrijwel alle stellingen worden door een ruime meerderheid van de Dutchbat III-deelnemers als belangrijk genoemd, op 'het plaatsvinden van de Nederlandse Veteranendag' na, dat slechts door 39% als belangrijk wordt aangeduid.

Drie stellingen gaan over de ervaren waardering *tijdens en direct na afloop van de Dutchbat III-uitzending*. Het merendeel van de Dutchbat III-deelnemers voelde zich destijds voldoende gewaardeerd voor hun inzet door hun commandant (63%) en Dutchbat III collega's (69%). De meeste deelnemers voelden zich destijds onvoldoende gewaardeerd voor hun inzet door Defensie (71%).

Dutchbat III-deelnemers voelden zich tijdens en direct na afloop van de Dutchbat III-uitzending vaker voldoende gewaardeerd voor hun inzet door hun commandant dan veteranen van andere missies (63 vs 54%). Ze voelden zich minder vaak voldoende gewaardeerd voor hun inzet tijdens en direct na afloop van de missie door Defensie (13 vs 45%). Dutchbat III-deelnemers voelden zich rondom de missie vaker onvoldoende gewaardeerd dan veteranen van andere missies op alle bronnen (tabel 6.1).

Zes stellingen gaan over de ervaren waardering op dit moment. Dutchbat III-deelnemers voelen zich voldoende gewaardeerd door de eigen directe omgeving (69%) en door collega veteranen (68%). Een minderheid voelt zich voldoende gewaardeerd door de overheid en Defensie (15%), door de samenleving (16%) en door het plaatsvinden van de Nederlandse Veteranendag (35%). Zelden voelen deelnemers zich voldoende gewaardeerd door de wijze van berichtgeving in de media (2%). De meeste deelnemers voelen zich juist onvoldoende gewaardeerd door de berichtgeving in de media (84%), door de overheid en Defensie (62%) en door de samenleving (50%).

Dutchbat III-deelnemers voelen zich op dit moment vaker voldoende gewaardeerd door hun directe omgeving in vergelijking met andere veteranen (69 vs 50%). Op alle andere actuele

bronnen van waardering rapporteren Dutchbat III-deelnemers zich vaker onvoldoende gewaardeerd te voelen dan veteranen van andere missies. Dit geldt vooral voor de waardering door de berichtgeving in de media (84 vs 15%), door de overheid en Defensie (62 vs 14%) en door de samenleving (50 vs 17%).

Tabel 6.1 Stellingen over ervaren waardering.

	DBIII												χ ²	df	p
	Hoe belangrijk is deze stelling voor u?						Kerngegevens								
	(Heel) belangrijk		(Helemaal) niet belangrijk		In hoeverre bent u met de stelling?		In hoeverre bent u het eens met de stelling?		(Helemaal) mee eens		(Helemaal) niet mee eens				
N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%				
<i>Ik voel mij gewaardeerd als veteraan door</i>															
mijn directe omgeving	312	79.0	11	2.8	292	69.2	40	9.5	311	50.2	51	8.2	49.6	3	<.001
collega veteranen	251	62.4	28	7.0	288	68.2	23	5.5	410	66.2	14	2.3	10.0	3	.018
het plaatsvinden van de Nederlandse Veteranendag	155	38.9	67	16.8	149	35.2	99	23.4	363	58.6	32	5.2	98.4	3	<.001
de samenleving	268	68.5	29	7.4	70	16.4	215	50.4	199	32.1	102	16.5	148.0	3	<.001
de overheid en Defensie	289	74.1	33	8.5	63	14.8	262	61.5	313	50.6	85	13.8	280.1	3	<.001
de berichtgeving in de media	281	72.1	42	10.8	10	2.3	359	84.1	215	34.8	93	15.0	498.3	3	<.001
<i>Ik voelde mij tijdens en direct na afloop van de uitzending gewaardeerd voor mijn inzet door</i>															
mijn collega's	302	76.3	12	3.0	292	68.7	49	11.5	421	68.0	43	6.9	9.2	3	.027
mijn commandant	296	75.1	25	6.3	268	62.5	88	20.5	334	54.0	104	16.8	21.3	3	<.001
Defensie	300	76.7	23	5.9	55	12.8	306	71.3	278	44.9	137	22.1	256.8	3	<.001

6.2 Gebeurtenissen erkenning en waardering Dutchbat III

Op basis van deskresearch (zie hoofdstuk 2) is een aantal gebeurtenissen geïdentificeerd die invloed hebben gehad op gevoelens van erkenning en waardering van Dutchbat III-veteranen (tabel 6.2). Van deze gebeurtenissen had de toekenning van het draaginsigne Dutchbat III (2006) bij het merendeel (63%) van de deelnemers een (zeer) positieve invloed op gevoelens van erkenning en waardering. Bij een kleine minderheid (6%) had het een (zeer) negatieve invloed. Wat betreft de invloed van de overige gebeurtenissen op gevoelens van erkenning en waardering waren de deelnemers overwegend positief (gesprek minister-president en minister van Defensie met Dutchbat III-veteranen en toespraak minister van Defensie op Veteranendag) of verdeeld. Een deel van de veteranen heeft over de gebeurtenissen geen mening of is er niet van op de hoogte.

“Ik ben van mening dat er veel momenten zijn geweest waarin erkenning en waardering tot uiting kwamen (draaginsigne, reünies, toetreding onderzoeksrapporten). Voor mij is dat goed zo. Voor anderen echter niet. Het zal altijd een zeer beladen missie blijven, zeer moeilijk te begrijpen voor hen die er niet bij waren. Ik denk dat met name de opstelling van de media en de afkeurende houding van de overheid/regering door velen als kwetsend is ervaren. Ik ben bang dat hoeveel erkenning er ook wordt gegeven, dat er blijvend littekens achterlaat. Ik heb echter ook moeite met de ‘slachtoffer’ opstelling. Ik wil mij geen slachtoffer voelen.”

Tabel 6.2 Gebeurtenissen en initiatieven van de overheid en Defensie die invloed hebben gehad op het ervaren gevoel van erkenning en waardering.

Gebeurtenissen	Jaartal	(Zeer) negatief		Zowel negatief als positief		(Zeer) positief		Geen mening of niet op de hoogte	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Publicatie NIOD-rapport	2002	73	17.3	155	36.8	103	24.5	90	21.4
Aftreden kabinet-Kok II	2002	83	19.7	145	34.4	89	21.1	105	24.9
Parlementaire enquêtecommissie	2002-2003	85	20.3	147	35.1	83	19.8	104	24.8
Instellen van draaginsigne Dutchbat III	2006	25	5.9	84	20.0	267	63.4	45	10.7
Gesprek minister-president en minister van Defensie met Dutchbat III-veteranen	2016	69	16.3	105	24.8	141	33.3	108	25.5
Toespraak minister van Defensie op Veteranendag	2016	40	9.5	94	22.2	148	35.0	141	33.3

6.3 Berichtgeving in de media

Deelnemers gaan berichtgeving over Dutchbat III doorgaans niet uit de weg (73%) (tabel 6.3). Het merendeel van de deelnemers (58%) houdt de berichtgeving zelfs (nauwlettend) in de gaten. Vier op de tien veteranen (43%) heeft last van de berichtgeving in de media. Een vijfde (22%) van de veteranen heeft na berichtgeving in de media behoefte aan contact met anderen. Ruim driekwart (81%) van de deelnemers is het (zeer) oneens met de stelling dat de media op een evenwichtige manier aandacht aan de missie hebben besteed. Het beeld dat de media van Dutchbat III-veteranen hebben geschetst is overwegend negatief volgens driekwart (77%) van de veteranen. Een bijna even groot aantal Dutchbatters voelt zich in de berichtgeving vooral gekenschetst als *dader of schuldige*. De overgrote meerderheid is van mening dat de media geen beeld geschetst hebben van de Dutchbat III-veteraan als *slachtoffer of held*. Ook van een neutrale beeldvorming door de media is volgens de meeste deelnemers geen sprake.

Tabel 6.3 Stellingen omtrent de berichtgeving in de media (kranten, tv, radio, internet).

<i>In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen?</i>	Helemaal niet mee eens		Niet mee eens		Neutraal		Mee eens		Helemaal mee eens	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ik houd de berichtgeving over Dutchbat III nauwlettend in de gaten	26	6.0	57	13.3	98	22.8	176	40.9	73	17.0
Na berichtgeving in de media over Dutchbat III heb ik behoefte aan contact met anderen	61	14.2	140	32.6	133	31.0	78	18.2	17	4.0
Berichtgeving over Dutchbat III ga ik bewust uit de weg	116	27.1	197	46.0	75	17.5	25	5.8	15	3.5
Ik heb last van berichtgeving over Dutchbat III	56	13.0	106	24.7	84	19.5	131	30.5	53	12.3
Ik vind dat Defensie voldoende heeft gedaan om negatieve berichtgeving over Dutchbat III te weerspreken	157	36.5	130	30.2	102	23.7	33	7.7	8	1.9
De media hebben op een evenwichtige manier aandacht aan de missie besteed	156	36.3	191	44.4	66	15.3	15	3.5	2	.5
De media hebben een overwegend negatief beeld van de Dutchbat III-veteraan geschetst	11	2.6	26	6.0	62	14.4	205	47.7	126	29.3
De media hebben vooral een beeld geschetst van de Dutchbat III-veteraan als slachtoffer	78	18.1	192	44.7	112	26.0	41	9.5	7	1.6
De media hebben vooral een beeld geschetst van de Dutchbat III-veteraan als dader of schuldige	4	.9	24	5.6	78	18.1	216	50.2	108	25.1
De media hebben vooral een beeld geschetst van de Dutchbat III-veteraan als held	222	51.6	154	35.8	50	11.6	1	.2	3	.7
De media hebben vooral een neutraal beeld geschetst van de Dutchbat III-veteraan	148	34.5	201	46.9	63	14.7	16	3.7	1	.2

Nota. Zie roze gearceerd zijn de antwoordcategorieën waar de meeste deelnemers (>50%) op rapporteerden in een van de drie categorieën: (helemaal) niet mee eens; neutraal; (helemaal) mee eens.

In een open vraag is aan de deelnemers gevraagd of de media na verloop van tijd op een andere manier aandacht zijn gaan besteden aan de missie en de Dutchbat III-veteraan en zo ja, op welke manier. In totaal hebben 231 veteranen deze vraag beantwoord. De ene helft van de deelnemers (N=100) is van mening dat de mediaberichtgeving na verloop van tijd niet is veranderd. De huidige berichtgeving is volgens hen nog steeds gericht op sensatie, het ontbreekt aan juiste kennis en Dutchbatters worden nog steeds als schuldigen aangewezen of verweten dat ze niet genoeg hebben gedaan.

“Ze hebben gedacht door wat nuances aan te brengen in hun berichten het beeld van de Dutchbat III-veteraan te verzachten. De media heeft in de begin jaren na de val een zo verschrikkelijk slecht beeld van ons neer gezet dat deze schade niet meer valt recht te breien. De samenleving heeft hun versie als zoete koek geslikt. En zijn tenslotte de zwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis. Dutchbat III-veteranen zijn Indiëgangers van het heden. ‘The power of the press’ heeft een verschrikkelijk negatieve invloed gehad op de levens van Dutchbat III-veteranen en zijn gebroken door de negatieve pers. Het heeft invloed leven en dood (zelfdoding). ‘The pen is mightier than the truth.’”

De andere helft van de deelnemers (N=95) vindt dat de mediaberichtgeving na verloop van tijd genuanceerder is geworden. Deze nuancering is volgens een aantal deelnemers begonnen na de publicatie van het NIOD-rapport. Met de komst van het NIOD-rapport werd er meer bekend over de uitzending, waardoor de media haar berichten op deze informatie kon baseren. Daarnaast wordt er volgens sommigen tegenwoordig in de media meer aandacht gegeven aan verhalen van veteranen zelf.

“Er is zeker een kentering waar te nemen/ervaren door mij. Dat moment ligt denk ik rond het verschijnen van het NIOD-rapport. De persoonlijke ervaringen van de militairen kregen meer aandacht, en zeker werden de (verantwoordelijke) politici meer kritischer bevraagd over hun rol en besluiten. Het persoonlijke verhaal werd zo geplaatst (soms) naast dat van de politici en bracht dat in een ander daglicht, namelijk dat van de militair als uitvoerder (naar beste kunnen) van een wellicht onmogelijke opdracht die ook nog eens door de realiteit achterhaald werd.”

“Na enige tijd is er meer bekend geworden over de omstandigheden van de uitzending. De politieke en militaire omstandigheden, de besluitvorming tot deelname aan de missie. Hierdoor werd er later genuanceerder over de uitzending geschreven.”

6.4 Behoeften erkenning en waardering

Twee derde van de deelnemers geeft aan behoefte te hebben aan aanvullende initiatieven op het gebied van erkenning en waardering. Dat percentage is bijna het dubbele van het percentage gevonden bij veteranen van andere missies (63 vs 32%) (tabel 6.4).

Tabel 6.4 Behoeften aan initiatieven op het gebied van erkenning en waardering.

<i>Wat zou er gedaan moeten worden zodat u zich meer erkend en gewaardeerd voelt door overheid en Defensie/media/de samenleving/directe omgeving/collega-veteranen</i>	DBIII		Kerngegevens	
	N	%	N	%
Niets, het is goed zo	147	36.6	419	68.5
Wel iets, namelijk...	255	63.4	193	31.5

Noot. Dutchbat III-deelnemers en deelnemers uit Kerngegevens verschillen significant van elkaar $\chi^2(1)=100.1$, $p<.001$.

Aan de deelnemers is in een open vraag gevraagd wat er voor hen nog gedaan zou moeten worden zodat zij zich meer erkend en gewaardeerd voelen door de overheid en Defensie, media, de samenleving, directe omgeving en collega-veteranen. In totaal hebben 225 deelnemers deze vraag beantwoord. Door meerdere deelnemers (N=50) wordt een financiële compensatie genoemd als een uiting van erkenning en waardering ter compensatie van de geleden schade tijdens de missie en de periode erna. Deze geleden schade loopt uiteen van fysieke en mentale gevolgen van de uitzending tot de negatieve publiciteit rondom Dutchbat III.

“Ik kan de missie nooit afsluiten. Al het negatieve nieuws wat er is geweest kan niet ongedaan gemaakt worden. Als je een vaas kapot laat vallen en hij breekt, kun je sorry zeggen maar daar wordt de vaas niet heel van. Je kan een andere vaas kopen waardoor de oude vaas vervangen wordt. Een financiële vergoeding zodat ik iets positiefs kan maken wat het negatieve kan vervangen.”

Verandering van de berichtgeving in de media zal voor veel deelnemers (N=41) eveneens bijdragen aan een gevoel van erkenning en waardering. Voor een aantal deelnemers betekent dit dat de berichtgeving over Dutchbat III in zijn geheel moet stoppen. Door de jaarlijks terugkerende aandacht in de media hebben ze moeite om de missie naast zich neer te leggen. Andere deelnemers benadrukken dat in de media ‘de waarheid’ over de missie moet worden verteld. Zij vinden het van belang dat hun perspectief breder bekend wordt.

Dit hangt samen met de wens tot volledige openheid over wat er is gebeurd: welke afspraken er destijds zijn gemaakt en wat er fout ging. De waarheid moet volgens een groep deelnemers (N=33) niet alleen in de media komen, maar ook expliciet door de politiek/overheid worden verteld. Deze deelnemers hebben onbeantwoorde vragen.

Voor sommige deelnemers (N=31) is het daarnaast van belang dat de (internationale) politiek/overheid publiekelijk de fouten die er destijds zijn gemaakt erkent en verantwoordelijkheid voor de afloop en nasleep neemt. Een veel genoemde fout is het uitblijven

van luchtsteun. Sommige Dutchbatters hebben daarnaast nog steeds het gevoel dat zij als schuldigen worden aangewezen.

“Ik had graag persoonlijk van de overheid gehoord dat er excuses werd aangeboden. Wij hadden jullie nooit mogen laten gaan met de middelen die jullie hadden. Wij hebben jullie in de steek gelaten toen jullie onze hulp zo hard nodig hadden.”

Verschillende deelnemers (N=31) wensen zorg/ondersteuning voor veteranen met psychische problemen als blijk van erkenning en waardering. Een deel wil dit voor zichzelf, maar er zijn ook een aantal deelnemers die zelf geen ondersteuning nodig hebben, maar dit wel toewensen aan een ander. Daaronder wordt ook begeleiding naar de maatschappij verstaan als wel hulp bij het vinden van werk.

Een paar deelnemers (N=4) maken de vergelijking met de Verenigde Staten waar volgens hen erkenning en waardering voor veteranen veel beter is geregeld.

“Er zou meer gedaan moeten worden door de overheid, waaruit dankbaarheid en respect voor veteranen spreekt. In de VS hebben veteranen privilege. In Nederland ben je als veteraan eerder out cast.”

Tot slot is er ook een aantal deelnemers (N=20) dat vindt dat het na 25 jaar te laat is voor enige vorm van erkenning en waardering.

“We zijn in 1995 aan de schandpaal genageld door de publieke opinie. Ik heb het gevoel dat wat er ook gedaan wordt het predicaat laf altijd aan DB3 blijft hangen ook zeker in het buitenland en bij andere eenheden binnen Defensie.”

Hoofdstuk 7 Groepen Dutchbat III-deelnemers

De ervaringen van Dutchbat III-veteranen tijdens en na afloop van de missie lopen uiteen en zijn divers. Toch kunnen op basis van het onderzoek vier groepen onderscheiden worden. Deze vier groepen onderscheiden zich in de combinatie van antwoorden op de volgende onderwerpen: (1) kwaliteit van leven, (2) behoefte aan zorg en ondersteuning en (3) erkenning en waardering. Dit hoofdstuk beschrijft het aantal groepen, hun kenmerken, hoe groot de groepen zijn en waar ze verschillen van elkaar. Voor technische informatie over de analyses en de totstandkoming van de groepen zie bijlage 9.

7.1 Vier groepen Dutchbat III-veteranen

Binnen de groep deelnemende Dutchbat III-veteranen kunnen vier groepen worden onderscheiden. Hieronder volgt een beschrijving van iedere groep. Voor alle groepen geldt dat de overgrote meerderheid van de deelnemers zich onvoldoende erkend voelt door berichtgeving in de media.

Groep 1

Gezond – Goede kwaliteit van leven, nauwelijks PTSS klachten of steunbehoeften.

De meeste Dutchbat III-deelnemers (58%, N=246) behoren tot groep 1. Deelnemers in deze groep beoordelen hun ervaren kwaliteit van leven als goed (gemiddelde rapportcijfer 8.4). In deze groep komen nauwelijks PTSS klachten voor. De deelnemers hebben nagenoeg geen behoefte aan steun (3%). Het grootste deel (80%) van deze groep voelt zich onvoldoende erkend door berichtgeving in de media. Minder dan de helft voelt zich onvoldoende erkend door de overheid en Defensie (45%) en door de samenleving (40%).

Groep 2

Enigszins getroffen – Kwaliteit van leven over de gehele groep is overwegend voldoende. Bij minderheid onvoldoende kwaliteit van leven, een verhoogd risico op PTSS en behoefte aan steun. Gevoelens van onvoldoende erkenning jegens overheid en Defensie, en de samenleving overheersen.

Grofweg één op de vijf deelnemers (18%, N=78) behoort tot groep 2. Deze deelnemers beoordelen hun ervaren kwaliteit van leven als voldoende (gemiddelde rapportcijfer 6.8). Eén op de vijf (22%) veteranen uit groep 2 beoordeelt de eigen kwaliteit van leven als onvoldoende. Binnen deze groep heeft een klein aantal (17%) een verhoogd risico op PTSS¹⁵. Deze groep voelt zich bijna unaniem onvoldoende erkend (95%) door berichtgeving in de media. De meesten voelen zich onvoldoende erkend door de overheid en Defensie (81%), en door de samenleving (71%). 41% wil ondersteuning, 36% ontvangt ondersteuning.

---

¹⁵ Voor het vaststellen van het werkelijke voorkomen van PTSS zijn diagnostische interviews noodzakelijk.

Groep 3

Getroffen – Kwaliteit van leven over de gehele groep is zwak. Bij meerderheid verhoogd risico op PTSS en behoefte aan steun. Gevoelens van onvoldoende erkenning jegens overheid en Defensie overheersen.

Groep 3 bestaat uit 16% (N=70) van de deelnemers. Deze deelnemers beoordelen hun ervaren kwaliteit van leven als zwak (gemiddelde rapportcijfer 5.6). De meerderheid (59%) geeft de eigen kwaliteit van leven een onvoldoende. De overgrote meerderheid (86%) uit groep 3 heeft een verhoogd risico op PTSS. Vier op de vijf veteranen in deze groep voelen zich onvoldoende erkend door berichtgeving in de media (79%) en door de overheid en Defensie (79%). Bijna de helft voelt zich onvoldoende erkend door de samenleving (47%). Binnen deze groep wil de meerderheid (56%) ondersteuning. Daarnaast ontvangt 65% ondersteuning.

Groep 4

Ernstig getroffen – Kwaliteit van leven over de gehele groep ruimschoots onvoldoende. Zodanig hoge mate van PTSS klachten dat bij nagenoeg alle deelnemers sprake is van een verhoogd risico op PTSS. Unaniem voelt de groep zich onvoldoende erkend door overheid en Defensie. Gevoelens van onvoldoende erkenning jegens de samenleving, en behoefte aan steun overheersen.

Groep 4 vormt de kleinste groep (8%, N=33) binnen het cohort. Deze deelnemers beoordelen hun ervaren kwaliteit van leven als ruimschoots onvoldoende (gemiddelde rapportcijfer 3.6). Bijna alle deelnemers (97%) beoordelen de eigen kwaliteit van leven als onvoldoende. Bijna alle deelnemers (94%) hebben een verhoogd risico op PTSS. Deelnemers uit groep 4 voelen zich unaniem onvoldoende erkend door de overheid en Defensie (100%). Bijna allen voelen zich onvoldoende erkend door berichtgeving in de media (96%) en de meesten door de samenleving (85%). De overgrote meerderheid (84%) heeft behoefte aan ondersteuning. Iets meer dan de helft (58%) ontvangt ondersteuning voor steunbehoeften.

Zie tabel 7.1 voor een overzicht van de verschillen tussen de vier groepen Dutchbat III-veteranen.

Tabel 7.1 Verschillen tussen de vier groepen Dutchbat III-veteranen.

	Groep			
	1	2	3	4
Kwaliteit van leven				
Kwaliteit van Leven	Goed	Ruim Voldoende	Zwak	Ruimschoots onvoldoende
Verhoogd risico op PTSS	Nauwelijks	Minderheid	Overgrote meerderheid	Bijna allen
Voelt zich onvoldoende erkend door...				
1 Overheid & Defensie	Overgrote minderheid	Overgrote meerderheid	Overgrote meerderheid	Allen
2 Berichtgeving in de media	Overgrote meerderheid	Bijna allen	Overgrote meerderheid	Bijna allen
3 Samenleving	Overgrote minderheid	Meerderheid	Overgrote minderheid	Overgrote meerderheid
Steunbehoeften*				
1 Wil steun	Nauwelijks	Overgrote minderheid	Meerderheid	Overgrote meerderheid
2 Krijgt steun	Nauwelijks	Overgrote minderheid	Meerderheid	Meerderheid

Noot: *Het is mogelijk voor deelnemers steun te krijgen en alsnog steun te willen op andere levensgebieden. 'Wil steun' betekent dat de deelnemer de afgelopen 3 maanden een steunbehoefte heeft en daar steun voor wil, maar niet ontvangt. 'Krijgt al steun' betekent dat de deelnemer een steunbehoefte had en daar ook steun voor krijgt'. De tekst van de scores in de tabel betreft het deel van de groep dat hier bevestigend op heeft geantwoord: 'Allen' (100%), 'Bijna allen (99-91%)', 'Overgrote meerderheid' (90-76%), 'Meerderheid' (75-51%), 'Overgrote minderheid' (50-26%), 'Minderheid' (25-10%), 'Nauwelijks' (9-1%), 'Niet' (0%).

7.2 Demografische verschillen tussen de groepen

In tabel 7.2 zijn de demografische kenmerken van de vier groepen Dutchbat III-veteranen beschreven. Deelnemers uit groep 1 zijn overwegend (75%) gehuwd of hebben een geregistreerd partnerschap. Bijna een derde (31%) is hoogopgeleid. Een kleine minderheid (7%) woont alleen. De overgrote meerderheid (85%) is betaald werkzaam.

Iets meer dan de helft van de deelnemers uit groep 2 is gehuwd of heeft een geregistreerd partnerschap (54%). Meer dan een kwart is gescheiden (28%). Iets meer dan één op de vijf (22%) is hoogopgeleid. De overgrote meerderheid is betaald werkzaam (88%).

Deelnemers uit groep 3 zijn doorgaans gehuwd of hebben een geregistreerd partnerschap (69%). Bijna een kwart (23%) is hoogopgeleid. Eén op de vijf (20%) heeft geen opleiding of lager onderwijs genoten. Iets meer dan de helft (51%) is betaald werkzaam. Een derde is geheel of volledig arbeidsongeschikt (34%).

Een minderheid van de deelnemers uit groep 4 is gehuwd of heeft een geregistreerd partnerschap (42%). Eén op de drie is gescheiden (33%). Bijna één op de tien (9%) is hoogopgeleid. Eén op de vijf (21%) heeft geen opleiding of lager onderwijs genoten. Meer dan een kwart (27%) woont alleen. Iets meer dan de helft (50%) is betaald werkzaam. De helft (50%) is geheel of volledig arbeidsongeschikt. Iets meer dan de helft (52%) heeft geen netto-inkomen of een inkomen minder dan modaal (2.100 euro per maand).

Tabel 7.2 Demografische kenmerken per groep.

Demografische Kenmerken	Groep 1 (N=246)		Groep 2 (N=78)		Groep 3 (N=70)		Groep 4 (N=33)	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<i>Leeftijd</i>								
In jaren (<i>M, SD</i>)	52.0	7.5	48.3	4.5	50.1	7.4	48.4	4.3
<i>Sekse</i>								
Man	241	98.0	73	93.6	68	97.1	32	97.0
Vrouw	5	2.0	5	6.4	2	2.9	1	3.0
<i>Opleiding</i>								
Geen opleiding of lager (voorbereidend beroeps)onderwijs	23	9.4	10	12.8	14	20.3	7	21.2
Middelbaar alg voortgezet onderwijs	48	19.6	16	20.5	19	27.5	9	27.3
Middelbaar beroepsonderwijs	65	26.5	18	23.1	14	20.3	11	33.3
Hoger algemeen en voorbereidend onderwijs	25	10.2	16	20.5	2	2.9	1	3.0
Hoger beroepsonderwijs (hbo)	58	23.7	15	19.2	15	21.7	2	6.1
Wetenschappelijk onderwijs (wo)	18	7.3	2	2.6	1	1.4	1	3.0
Geen van bovenstaande	8	3.3	1	1.3	4	5.8	2	6.2
<i>Burgerlijke staat</i>								
Ongehuwd / alleenstaand	26	10.6	13	16.7	9	13.2	8	24.2
Gehuwd / geregistreerd partnerschap	184	75.1	42	53.8	47	69.1	14	42.4
Weduwnaar	5	2.0	1	1.3	1	1.5	0	0.0
Gescheiden na huwelijk/ geregistreerd partnerschap	30	12.2	22	28.2	11	16.2	11	33.3
<i>Samenstelling Huishouden</i>								
Thuiswonend	2	0.8	0	0.0	1	1.4	2	6.1
Alleenstaand	16	6.5	9	11.5	8	11.4	9	27.3
Samenwonend met partner zonder kinderen	71	29.0	16	20.5	14	20.0	5	15.2
Samenwonend met partner en kinderen	142	58.0	41	52.6	38	54.3	14	42.4
Alleenstaande ouder samenwonen met kinderen	6	2.4	8	10.3	6	8.6	2	6.1
LAT-relatie	8	3.3	3	3.8	2	2.9	1	3.0

Demografische Kenmerken	Groep 1 (N=246)		Groep 2 (N=78)		Groep 3 (N=70)		Groep 4 (N=33)	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<i>Huidige arbeidspositie*</i>								
Betaald werkzaam (≥ 12 uur)	210	85.4	68	88.3	36	51.4	16	50.0
Onbetaald werkzaam / Vrijwilliger / In opleiding	6	2.4	1	1.3	1	1.4	0	0.0
Werkloos	0	0.0	1	1.3	6	8.6	2	6.3
Met pensioen/FLO/UGM	44	17.9	3	3.9	9	12.9	1	3.1
Arbeidsongeschikt (geheel/volledig)	1	0.4	6	7.8	24	34.3	16	50.0
<i>Militaire loopbaan</i>								
In jaren (M, SD)	19.2	13.7	12.2	10.7	13.8	12.0	10.5	8.2
<i>Inkomen</i>								
Geen of minder dan modaal	13	5.3	11	14.3	15	21.7	17	51.5
1-2 modaal	144	58.5	44	57.1	46	66.7	13	39.4
>2 modaal	74	30.1	19	24.7	5	7.2	1	3.0
Privé	15	6.1	3	3.9	3	4.3	2	6.1

Noot. *Meerdere antwoorden mogelijk. Voor gemiddelde score vergelijkingen waarbij de aanname van gelijke varianties is gebroken, is de Welch test uitgevoerd als een robuuste One-way ANOVA test. Vanwege de te kleine steekproefgrootte in de individuele cellen (N<5) voor bijna alle variabelen is ervoor gekozen geen statistische kans-toetsingen uit te voeren. De groepen verschillen in leeftijd $F(3, 114)=10.3, p<.001$ en in duur van de militaire loopbaan $F(3,120)=12.8, p<.001$.

7.3 Achtergrond missie

In tabel 7.3 zijn verschillende achtergrond kenmerken van de Dutchbat III-missie beschreven per groep. Opvallend is dat twee derde (67%) van de veteranen uit groep 4 aanwezig was in de enclave Srebrenica ten tijde van de val. In de andere groepen was dit aandeel lager (38-50%).

Tabel 7.3 Dutchbat III-missie achtergrond per groep.

	Groep 1 (N=246)		Groep 2 (N=78)		Groep 3 (N=70)		Groep 4 (N=33)	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<i>Plaatsing</i>								
Alfa-Compagnie (Simin Han)	49	19.9	28	35.9	8	11.6	4	12.1
Bravo-Compagnie (Srebrenica)	53	21.5	18	23.1	11	15.9	7	21.2
Charlie-Compagnie (Potocari)	38	15.4	9	11.5	17	24.6	8	24.2
Staf, Staf- en Verzorgingscompagnie (Potocari)	70	28.5	18	23.1	21	30.4	11	33.3
Verbandplaats (Potocari)	27	11.0	5	6.4	7	10.1	2	6.1
Anders	9	3.7	0	0.0	5	7.2	1	3.0
<i>Eenheid</i>								
Compagniestaf	29	12.0	13	16.9	12	17.4	7	21.2
Beveiliging / Verkenning peloton	6	2.5	2	2.6	2	2.9	1	3.0
Genie peloton	9	3.7	2	2.6	1	1.4	2	6.1
Infanteriepeloton	90	37.2	29	37.7	28	40.6	16	48.5
Logistiek/bevoorradingspeloton	19	7.7	7	9.1	10	14.5	5	15.2
Commando peloton	10	4.1	1	1.3	1	1.4	0	0.0
Geneeskundig / verbandplaats peloton	40	16.5	12	15.6	9	13.0	1	3.0
Bataljon staf	18	7.4	2	2.6	2	2.9	1	3.0
Herstel peloton	10	4.1	7	9.1	3	4.3	0	0.0
Anders	11	4.5	2	2.6	1	1.4	0	0.0
<i>Locatie tijdens de val*</i>								
In de enclave Srebrenica	123	50.0	30	38.5	35	50.0	22	66.7
Buiten de enclave als gijzelaar	15	6.1	7	9.0	6	8.6	1	3.0
In Simin Han	34	13.8	22	28.2	7	10.0	4	12.1
In Zagreb	27	11.0	5	6.4	10	14.3	3	9.1
In Nederland	48	19.5	11	14.1	10	14.3	3	9.1
In transit buiten enclave	4	1.6	2	2.6	2	2.9	0	0.0
Anders	5	2.0	4	5.1	2	2.9	0	0.0

Noot. Vanwege de te kleine steekproefgrootte in de individuele cellen (N<5) voor bijna alle variabelen is ervoor gekozen geen statistische kans-toetsingen uit te voeren. *meerdere antwoorden mogelijk.

7.4 Conclusie

Op basis van variabelen uit de kernthema's kwaliteit van leven, steunbehoeften en erkenning en waardering is nagegaan of binnen de groep deelnemers aan dit onderzoek een groepsindeling te maken is. Vier onderscheidbare groepen konden worden geïdentificeerd. Groep 1 kan gezond genoemd worden, deze groep heeft een goede kwaliteit van leven en nauwelijks PTSS klachten of steunbehoeften. Groep 2 is enigszins getroffen – de kwaliteit van leven is bij de meesten voldoende, maar bij een minderheid onvoldoende. Een minderheid loopt een verhoogd risico op PTSS en heeft steunbehoeften. Gevoelens van onvoldoende erkenning jegens overheid en Defensie, en de samenleving overheersen. Groep 3 is getroffen – de kwaliteit van leven over de gehele groep is onvoldoende. Bij een (aanzienlijke) meerderheid is er een verhoogd risico op PTSS, behoefte aan steun, en overheersen gevoelens van onvoldoende erkenning jegens overheid en Defensie. Groep 4 ten slotte is ernstig getroffen – de kwaliteit van leven over deze groep is ruimschoots onvoldoende, er zijn ernstige PTSS klachten en in bijna alle gevallen is sprake van een verhoogd risico op PTSS. De groep voelt zich unaniem onvoldoende erkend door overheid en Defensie en gevoelens van onvoldoende erkenning jegens de samenleving, en behoefte aan steun overheersen.

Hoofdstuk 8 Thuisfront

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de *Vragenlijst Thuisfront* besproken. Het hoofdstuk gaat in op ervaringen van het thuisfront (N=252). Soortgelijke thema's als bij de Dutchbat III-deelnemers komen aan bod: terugblik op de Dutchbat III-uitzending, kwaliteit van leven, steunbehoeften en erkenning en waardering. Ook de relatie met de veteraan komt ter sprake.

8.1 Invloed Dutchbat III-missie op thuisfront

De invloed van de Dutchbat III-missie op het leven van het thuisfront was zelden positief (4%). De meeste deelnemers geven aan dat de invloed van de missie op hun leven gemengd was (49% 'zowel positief als negatief') of negatief (30%). Zie tabel 8.1.1 voor de uitkomsten van thuisfrontleden met een verschillende relatie tot de veteraan (partner, kind, ouder).

Tabel 8.1.1 Invloed Dutchbat III-uitzendervaringen op leven thuisfrontdeelnemers.

<i>Hoe hebben de Dutchbat III-uitzendervaringen uw leven als thuisfront beïnvloed?</i>	Totale groep		Partner		Kind		Ouder	
	N	%	N	%	N	%	N	%
(Zeer) Positief	10	4.1	6	3.7	1	4.3	3	8.1
Zowel positief als negatief	121	49.4	77	47.2	13	56.5	22	59.5
(Zeer) Negatief	74	30.2	47	28.8	7	30.4	10	27.0
Niet positief en niet negatief	40	16.3	33	20.2	2	8.7	2	5.4

Verhoudingsgewijs geven meer partners dan kinderen en ouders aan dat de missie een 'grote' tot 'zeer grote' rol speelt in hun huidige leven (respectievelijk 30%, 22% en 19%, zie tabel 8.1.2).

Tabel 8.1.2 Rol Dutchbat III-uitzendervaringen in huidige leven thuisfrontdeelnemers.

<i>In welke mate spelen Dutchbat III-uitzendervaringen nog steeds een rol in uw huidige leven?</i>	Totale groep		Partner		Kind		Ouder	
	N	%	N	%	N	%	N	%
In zeer grote mate	27	10.8	18	10.8	3	13.0	4	10.8
In grote mate	37	14.9	32	19.2	2	8.7	3	8.1
In enige mate	79	31.7	47	28.1	6	26.1	17	45.9
In geringe mate	41	16.5	21	12.6	8	34.8	8	21.6
In zeer geringe mate	32	12.9	23	13.8	3	13.0	3	8.1
Niet	33	13.3	26	15.6	1	4.3	2	5.4

In een open vraag konden de deelnemers toelichten hoe zij de Dutchbat III-uitzending als thuisfront hebben ervaren. In totaal hebben 98 deelnemers een toelichting gegeven. Een aantal thema's wordt veel genoemd door het thuisfront. De Dutchbat III-uitzending was voor veel thuisfrontdeelnemers (N=27) een spannende tijd. Met name rond de val van de enclave. Er was veel onzekerheid. Men wist niet wat er ging gebeuren en wanneer de veteranen naar huis konden komen. Bovendien was er volgens veel thuisfrontdeelnemers (N=31) een gebrek aan informatie. Over veel gebeurtenissen tijdens de missie werd het thuisfront niet direct geïnformeerd, dat moest men via het nieuws vernemen. Daarnaast was er weinig contact met hun veteraan mogelijk. Dit droeg bij aan de spanning.

Ondanks de spanning en het gebrek aan contact benoemt een aantal thuisfrontdeelnemers (N=9) dat ze trots op hun veteraan waren.

“We waren trots op hem, maar hebben hem ook vreselijk gemist en ons zorgen gemaakt om hem.”

In een andere open vraag kon het thuisfront toelichten wat de invloed van de uitzendervaringen op hun leven is geweest. In totaal hebben 172 deelnemers een toelichting gegeven. Hieronder volgen de meest genoemde antwoorden. De deelnemers beschrijven allereerst de invloed van de uitzending op hun veteraan en hoe dit doorwerkt op hen of hun gezin. De meeste thuisfrontdeelnemers (N=57) vinden dat hun veteraan door de Dutchbat III-uitzendervaring is veranderd. In veel gevallen is dit een verandering in negatieve zin. Met name PTSS gerelateerde klachten spelen na de uitzending een rol, zoals: boosheid, teruggetrokken, minimale belastbaarheid, drukte vermijden, stress, kort lontje en spanning. Deze uitzendgerelateerde problemen van de veteraan vragen veel van het thuisfront en hebben vaak invloed op het hele gezin, zoals de beperking in het ondernemen van (spontane) uitjes en vakanties.

“Als mijn man gelijk de hulp had gekregen die hij nodig had, was mijn leven heel anders geweest. Zonder achterdocht, driftbuien en onbereikbaarheid. Ik heb deels onze kinderen alleen opgevoed, omdat mijn man het gewoon niet kon. Ik weet zeker dat ik geen burn-out had gekregen. Ik was psychisch gewoon op. Het heeft 2,5 jaar geduurd om er weer bovenop te komen.”

“Ik weet niet of mijn leven leuker of beter was geweest als mijn vader niet uitgezonden was geweest. Ik weet alleen dat ik mij anders kon gedragen als ik alleen met moeder thuis was (minder strikt) en dat mijn vader niet van zijn standpunt kon/kan afwijken. Op 15 jarige leeftijd is hij van mijn moeder gescheiden en was ik onvrijwillig deelneemster aan een gebroken gezin wat ervoor zorgde dat ik geen gewone pubertijd had en mijn relatie met mijn huidige man met al mijn macht in stand probeer(de) te houden.”

Daarnaast heeft voor een grote groep deelnemers van het thuisfront (N=27) de blijvende media-aandacht invloed op hun leven. De terugkerende berichten in de media roepen herinneringen op en brengen weer de spanning terug die het thuisfront tijdens de missie ervaarden. Ook krijgt hun veteraan het moeilijk bij terugkerende negatieve berichtgeving in de media wat weer invloed heeft op het thuisfront.

Naast deze negatieve invloeden van de uitzendervaringen is er ook een aantal thuisfront-deelnemers (N=14) dat door de uitzending juist een sterkere relatie met hun veteraan heeft gekregen. Het thuisfront is nauw bij de ervaringen van hun veteraan betrokken.

“Het heeft ons uiteindelijk sterker gemaakt als partners en ons in laten zien dat sommige dingen totaal niet belangrijk zijn, maar dat liefde en het fijn met je gezin hebben echt onbetaalbaar is.”

8.2 Ervaringen thuisfront met veteraan

Tabel 8.2 geeft de ervaringen weer van het thuisfront met deelnemende Dutchbat III-veteranen. Deze ervaringen zijn uitgevraagd met een aantal stellingen.

Trots en verbondenheid

Het thuisfront is er trots op thuisfront te zijn van een Dutchbat III-veteraan (70%), voelt zich ook thuisfront (75%) en is trots dat zijn of haar veteraan op Dutchbat III-missie is gegaan (68%). Negen van de tien (89%) thuisfrontdeelnemers heeft belangstelling voor het uitzendverleden van hun veteraan. Nieuws rond de Dutchbat III-missie raakt de meesten persoonlijk (85%). De meeste thuisfrontdeelnemers geven geen blijk van (een behoefte aan) verbondenheid met het thuisfront van andere veteranen. Zo geeft slechts 5% aan regelmatig met thuisfrontleden van andere veteranen over ervaringen te praten en 17% het belangrijk te vinden dergelijke contacten te hebben.

Kwaliteit relatie

De meeste thuisfrontdeelnemers zijn tevreden over de relatie tussen hen en de veteraan (75%). Tien procent (10%) is ontevreden over de relatie. De uitzending heeft in de meeste gevallen de relatie versterkt (39%). In een kwart (23%) van de gevallen heeft het de relatie verzwakt.

Praten over de uitzendervaringen

Meer dan de helft van het thuisfront praat met de veteraan over zijn of haar uitzendervaringen (65%) en wordt betrokken bij het uitzendverleden (58%). De meerderheid (57%) van het thuisfront geeft aan dat hun veteraan belangstelling heeft voor hun ervaringen als thuisfront en praat (52%) met de veteraan over de eigen ervaringen omtrent de uitzending.

Tabel 8.2 Ervaringen als thuisfront van een Dutchbat III-veteraan.

	(Helemaal) Mee eens	Neutraal	(Helemaal) mee oneens	Geen mening
<i>In hoeverre bent u het eens met onderstaande stellingen?</i>	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)
Ik voel mij thuisfront van een veteraan	187 (75.4)	37 (14.9)	21 (8.4)	3 (1.2)
Ik ben er trots op dat ik thuisfront ben van een Dutchbat III-veteraan	175 (70.2)	52 (20.9)	14 (5.6)	8 (3.2)
Ik draag actief uit dat ik thuisfront ben van een Dutchbat III-veteraan	67 (26.8)	81 (32.4)	93 (37.2)	9 (3.6)
Ik ben er trots op dat mijn veteraan op Dutchbat III-uitzending is geweest	156 (62.4)	53 (21.2)	34 (13.6)	7 (2.8)
Mijn veteraan heeft belangstelling voor mijn ervaringen als thuisfront	144 (57.6)	58 (23.2)	33 (13.2)	15 (6.0)
Ik praat met mijn veteraan over mijn ervaringen vanwege zijn/ haar uitzending	130 (52.2)	50 (20.1)	54 (21.7)	15 (6.0)
Mijn veteraan betreft mij bij zijn/ haar uitzendverleden	146 (58.4)	47 (18.8)	55 (22.0)	2 (0.8)
Ik heb belangstelling voor het uitzendverleden van mijn veteraan	223 (89.2)	25 (10.0)	2 (0.8)	0 (0.0)
Ik praat met mijn veteraan over zijn/ haar uitzendervaringen	163 (65.2)	44 (17.6)	43 (17.2)	0 (0.0)
Het nieuws rond de uitzending(en) van mijn veteraan raakt mij persoonlijk	213 (85.2)	22 (8.8)	14 (5.6)	1 (0.4)
Het nieuws rond veteranen en hun uitzendingen in het algemeen raakt mij persoonlijk	174 (69.3)	61 (24.3)	15 (6.0)	1 (0.4)
Ik voel mij verbonden met thuisfrontleden van andere veteranen	86 (34.7)	90 (36.3)	58 (23.4)	14 (5.6)
Ik vind het belangrijk om met thuisfrontleden van andere veteranen in contact te staan	42 (16.8)	91 (36.4)	96 (38.4)	21 (8.4)
Ik praat regelmatig met thuisfrontleden van andere veteranen over onze ervaringen	13 (5.2)	41 (16.5)	174 (70.2)	20 (8.1)
Ik neem samen met mijn veteraan deel aan veteranenactiviteiten (reünies, veteranendagen, etc.)	38 (15.3)	30 (12.1)	167 (67.3)	13 (5.2)
Onze ervaringen vanwege de uitzending hebben mijn relatie met de veteraan versterkt/ gesterkt	97 (39.1)	73 (29.4)	57 (23.0)	21 (8.5)
Ik ben tevreden over mijn relatie met de veteraan	187 (75.1)	33 (13.3)	24 (9.6)	5 (2.0)

8.3 Ervaringen Dutchbat III-deelnemer met thuisfront

Tabel 8.3 geeft de ervaringen weer van de deelnemende Dutchbat III-veteranen met hun thuisfront. De overgrote meerderheid (79%) van de Dutchbat III-deelnemers is tevreden over hun relatie met hun thuisfront en 71% voelt zich door hen gesteund. Bijna een derde (32%) van de deelnemende veteranen heeft momenteel de steun van het thuisfront nog nodig bij het omgaan met Dutchbat III-missie ervaringen. De ervaringen van de uitzending hebben de relatie vaak (31%) versterkt, maar ook bij bijna een kwart (23%) van de deelnemende Dutchbat III-veteranen verzwakt. De meerderheid (57%) van de Dutchbat III-deelnemers vindt dat in het veteranenbeleid net zo veel aandacht zou moeten zijn voor het thuisfront als voor veteranen zelf. In een aanvullende vraag (niet in tabel 8.3 opgenomen) geeft bijna een derde (30%) van de deelnemende Dutchbat III-veteranen aan dat meer initiatief moet worden genomen om het thuisfront te ondersteunen. Een derde van de deelnemers (31%) praat met het thuisfront over de ervaringen van het thuisfront met de Dutchbat III-missie.

In vergelijking met veteranen uit andere missies praten Dutchbat III-deelnemers minder vaak met hun thuisfront over hun uitzendervaringen. Ook praten ze minder vaak met hun thuisfront over hun ervaringen vanwege de Dutchbat III-uitzending van de veteraan. Daarnaast vinden Dutchbat III-deelnemers minder vaak dat Defensie en het Veteraneninstituut voldoende doen om waardering te uiten en steun te geven aan het thuisfront.

De ervaringen tussen de deelnemende Dutchbat III-veteranen en het thuisfront (zie tabel 8.2 en tabel 8.3) kunnen van elkaar verschillen. Het is belangrijk om op te merken dat deze verschillen deels te wijten zijn aan een selectie-bias als gevolg van de studieopzet. Het contact met het thuisfront verliep via de veteraan. Thuisfrontdeelnemers met een sterke band met de veteraan zijn waarschijnlijk eerder geneigd de vragenlijst van hem of haar te ontvangen en in te vullen. Thuisfrontdeelnemers met een minder sterke verbondenheid met de veteraan hebben de vragenlijst waarschijnlijk minder vaak gekregen en ingevuld.

Tabel 8.3 Ervaringen als (Dutchbat III) veteraan met het thuisfront.

	DBIII					Kerngegevens						
	(Helemaal) mee eens		Neutraal		(Helemaal) mee oneens		Geen mening		(Helemaal) mee oneens		Geen mening	
	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	
Ik praat met mijn thuisfront over mijn Dutchbat III-uitzendingservaringen.	199 (47.1)	94 (22.3)	124 (29.4)	5 (1.2)	212 (53.9)	106 (27.0)	63 (16.0)	12 (3.1)				
Ik betrek mijn thuisfront bij mijn uitzendingverleden.	193 (45.7)	103 (24.4)	122 (28.9)	4 (0.9)	174 (44.3)	138 (35.1)	69 (17.6)	12 (3.1)				
Ik merk dat mijn thuisfront belangstelling heeft voor mijn ervaringen als veteraan.	226 (53.8)	126 (30.0)	62 (14.7)	6 (1.4)	217 (55.2)	114 (29.0)	45 (11.5)	12 (4.3)				
Ik praat met mijn thuisfront over hun ervaringen vanwege mijn Dutchbat III-uitzending.	131 (31.2)	115 (27.3)	156 (37.0)	19 (4.5)	178 (45.4)	123 (31.4)	71 (18.1)	20 (5.1)				
Ik neem samen met mijn thuisfront deel aan veteranenactiviteiten (reünies, veteranendagen, etc.).	62 (14.7)	48 (11.4)	305 (72.5)	6 (1.4)	85 (21.6)	82 (20.9)	208 (52.9)	18 (4.6)				
Ik voel mij als veteraan gesteund door mijn thuisfront.	297 (70.5)	96 (22.8)	24 (5.7)	4 (1.0)	281 (71.7)	77 (19.6)	17 (4.3)	17 (4.3)				
Ook nu nog heb ik steun nodig van mijn thuisfront bij het omgaan met mijn Dutchbat III-uitzendingservaringen.	134 (31.9)	92 (21.9)	189 (44.9)	6 (1.4)	78 (19.8)	105 (26.7)	186 (47.3)	24 (6.1)				
Ik ben trots op mijn thuisfront vanwege hun ervaringen met de Dutchbat III-uitzending.	214 (51.1)	116 (27.7)	34 (8.1)	55 (13.1)	261 (66.4)	78 (19.8)	31 (7.9)	23 (5.9)				
Onze ervaringen vanwege de uitzending hebben mijn relatie met het thuisfront versterkt/gesterkt.	130 (30.9)	146 (34.7)	98 (23.3)	47 (11.2)	180 (45.8)	131 (33.3)	59 (15.0)	23 (5.9)				

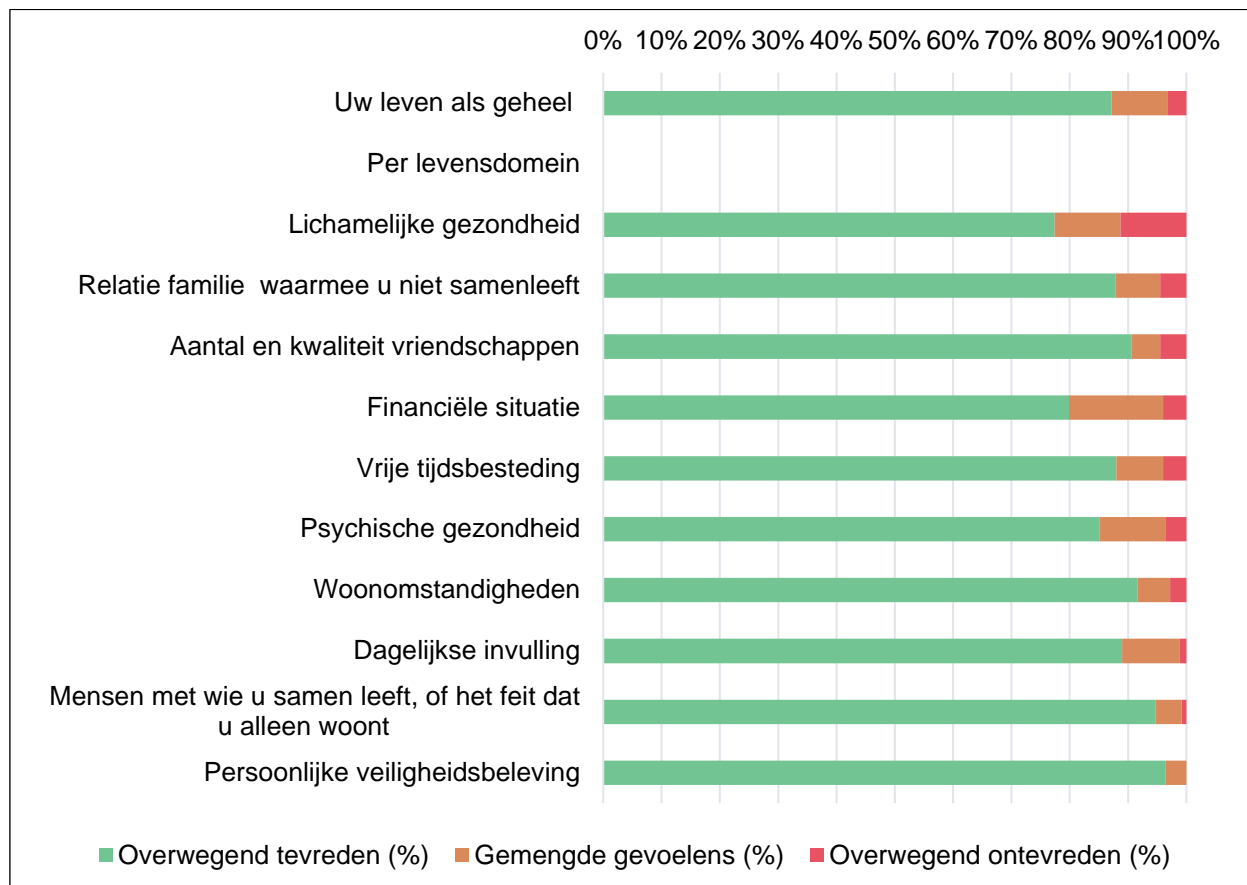
<i>In hoeverre bent u het eens met onderstaande stellingen?</i>	DBIII		Kerngegevens					
	(Helemaal) mee eens	Neutraal	(Helemaal) mee oneens	Geen mening	(Helemaal) mee eens	Neutraal	(Helemaal) mee oneens	Geen mening
	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)
Ik ben tevreden over mijn relatie met mijn thuisfront.	332 (79.1)	52 (12.4)	29 (6.9)	7 (1.7)	309 (78.8)	57 (14.5)	12 (3.1)	14 (3.6)
Defensie/Veteraneninstituut doen voldoende om waardering te uiten voor het thuisfront van veteranen die de dienst hebben verlaten.	98 (23.3)	149 (35.5)	108 (25.7)	65 (15.5)	167 (42.5)	133 (33.8)	55 (14.0)	38 (9.7)
Defensie/Veteraneninstituut doen voldoende om steun te geven aan het thuisfront van veteranen die de dienst hebben verlaten.	71 (16.9)	156 (37.1)	107 (25.5)	86 (20.5)	151 (38.4)	147 (37.4)	47 (12.0)	48 (12.2)
In de uitvoering van het veteranenbeleid (door bijv. Defensie, Veteraneninstituut, Nederlandse Veteranendag) moet er net zoveel aandacht zijn voor het thuisfront als voor veteranen.	238 (56.6)	120 (28.5)	31 (7.3)	32 (7.6)	261 (66.4)	93 (23.7)	22 (5.6)	17 (4.3)
Ik vind het belangrijk dat het thuisfront van veteranen zich voor informatie, steun of contact met andere thuisfrontleden kunnen wenden tot een organisatie als het Veteraneninstituut.	309 (73.4)	79 (18.8)	8 (1.9)	25 (5.9)	313 (79.8)	55 (14.0)	7 (1.8)	17 (4.3)

Moot. De Dutchbat III-deelnemers verschillen significant van veteranen van andere missies (Kerngegevens) op alle stellingen ($p < .05$), behalve de laatste stelling ($p = .19$).

8.4 Kwaliteit van leven en psychologische veerkracht

Het overgrote deel (87%) van het thuisfront is tevreden over de ervaren kwaliteit van leven. Eén op de tien (10%) thuisfrontdeelnemers heeft gemengde gevoelens over de eigen kwaliteit van leven en 3% is ontevreden. Ten opzichte van cijfers uit de algemene bevolking (Van der Meer et al., 2018) geeft het thuisfront aan een hoge psychologische veerkracht te hebben. Zie figuur 8.4 voor een overzicht van de kwaliteit van leven van het thuisfront op alle levensgebieden.

Figuur 8.4 Ervaren kwaliteit van leven thuisfront (MANSA-12).

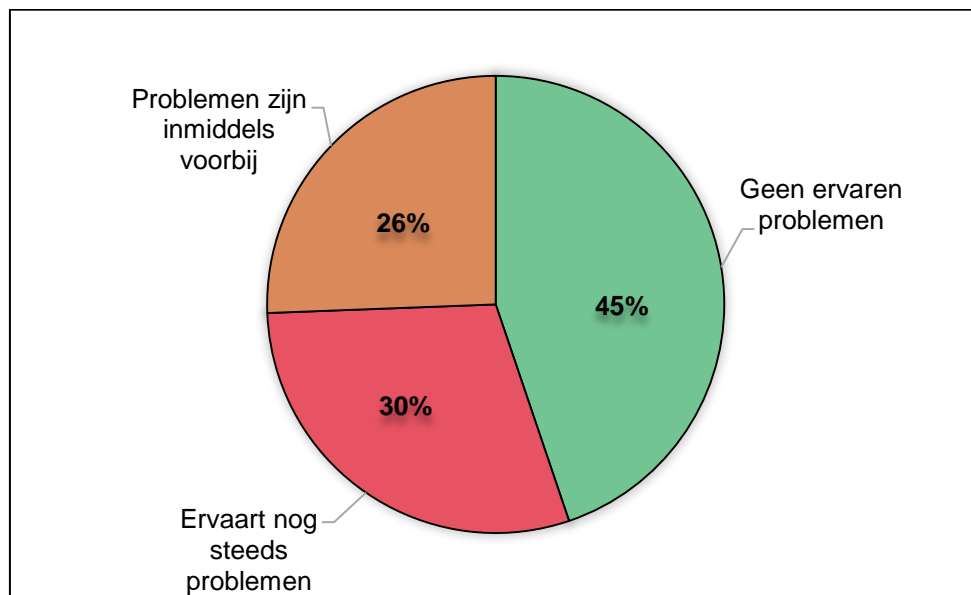

Noot. **Overwegend tevreden** betreft het samenvoegen van antwoordcategorieën 'Meestal tevreden', 'Tevreden' en 'Kan niet beter'. **Gemengde gevoelens** betreffen gevoelens van tevredenheid en ontevredenheid. **Overwegend ontevreden** betreft het samenvoegen van antwoordcategorieën 'Meestal ontevreden', 'Ontevreden' en 'Kan niet slechter'. Onder 'dagelijkse invulling' valt werk, onderwijs/opleiding, werkloos of gepensioneerd zijn, etc.

8.5 Uitzendinggerelateerde steunbehoeften

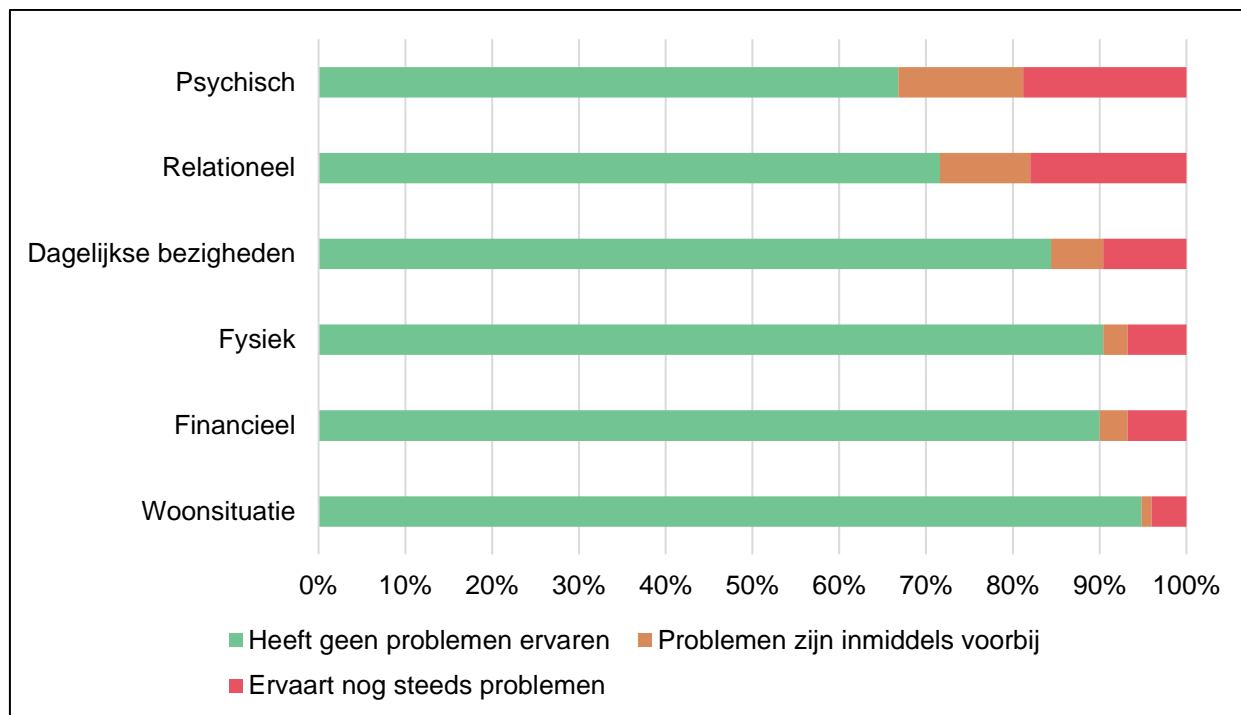
Meer dan de helft (55%) van het thuisfront heeft op enig moment problemen ervaren gerelateerd aan de Dutchbat III-missie die zijn of haar functioneren (gedeeltelijk) belemmeren. Bijna een derde (30%) ervaart nog steeds problemen (figuur 8.5.1). Deze problemen zijn het meest psychisch en/of relationeel van aard (zie voor overzicht figuur 8.5.2).

Figuur 8.5.1 Het voorkomen van ervaren problemen die het functioneren hebben belemmerd bij thuisfront (deels) gerelateerd aan Dutchbat III-missie.

Noot. Door afronding naar hele getallen valt het totale percentage 1% hoger uit.

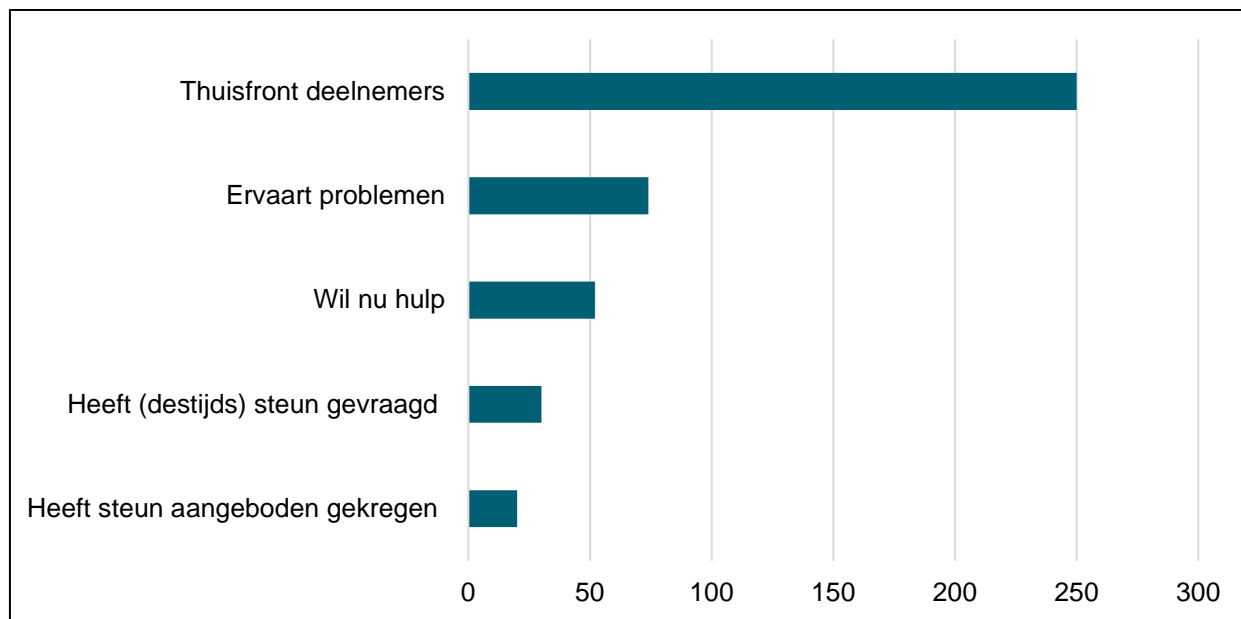
Figuur 8.5.2 Aard van de ervaren problemen thuisfront die het functioneren hebben belemmerd (deels) gerelateerd aan Dutchbat III-missie.

Noot. 'Dagelijkse bezigheden' betreffen school, werk, verenigingen, etc.

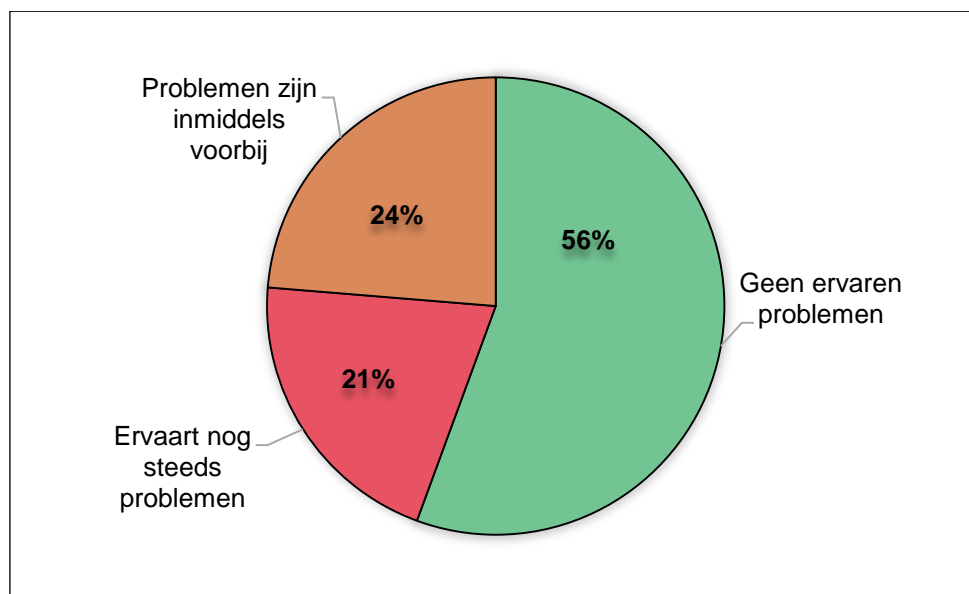
Van de 74 thuisfrontdeelnemers met actuele problemen wil 70% (N=52) hulp en steun. Van de 52 thuisfrontdeelnemers met een hulpbehoefte heeft 58% (N=30) hulp gevraagd. Van de dertig deelnemers die hulp hebben gevraagd, heeft 67% (N=20) steun aangeboden gekregen (figuur 8.5.3).

Figuur 8.5.3 Aantal thuisfrontdeelnemers (N) die bij afname vragenlijst problemen ervaren (deels) gerelateerd aan Dutchbat III-missie, steunbehoeften, -vragen en -aanbod.

Eén op de vijf (21%) thuisfrontdeelnemers geeft daarnaast aan dat iemand anders van het thuisfront van de veteraan nog steeds problemen ervaart naar aanleiding van de Dutchbat III-missie die zijn of haar functioneren (gedeeltelijk) belemmeren (figuur 8.5.4). Deze problemen zijn eveneens het vaakst psychisch (15%) en relationeel (10%) van aard.

Figuur 8.5.4 Het voorkomen van ervaren problemen die het functioneren hebben belemmerd bij iemand anders van het thuisfront (deels) gerelateerd aan Dutchbat III-missie.

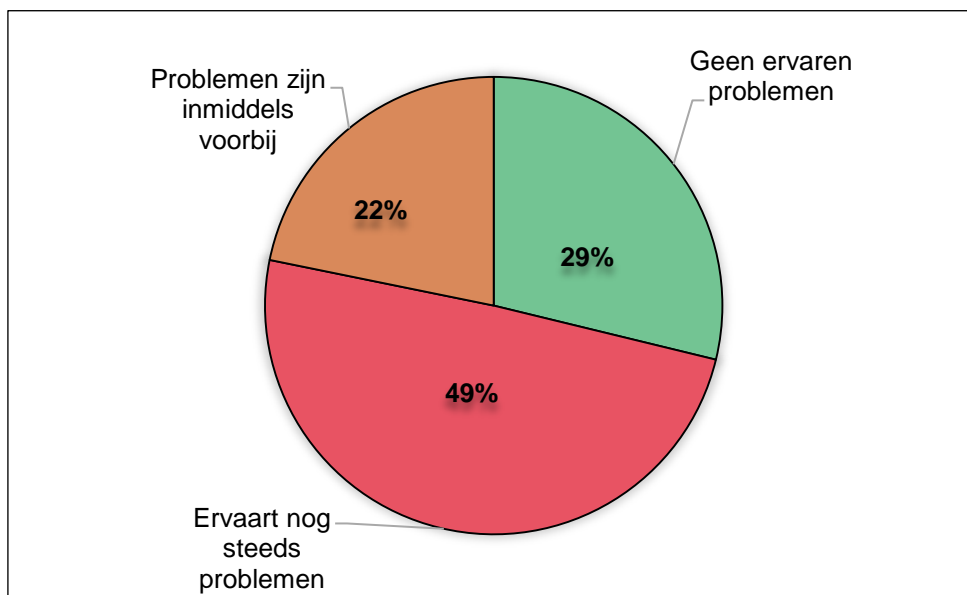
Noot. Door afronding naar hele getallen valt het totale percentage 1% hoger uit.

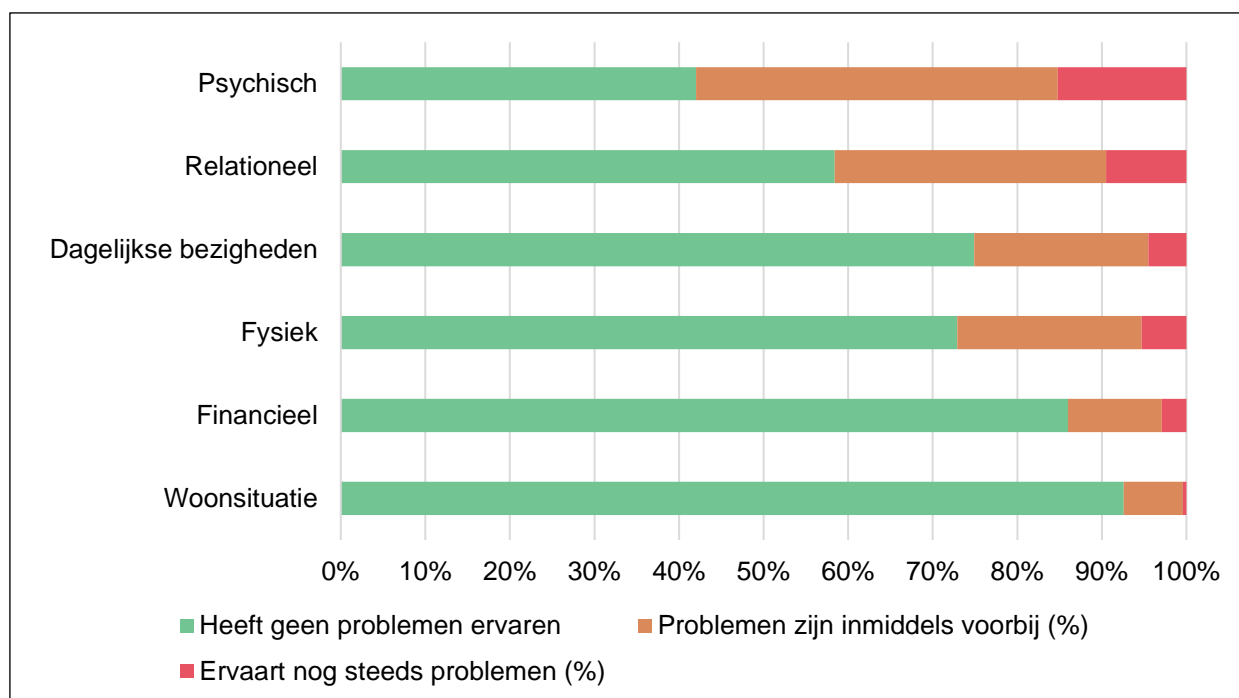
8.6 Thuisfront over functioneren van de veteraan

Volgens de helft (49%) van het thuisfront ervaart hun Dutchbat III-veteraan op dit moment problemen die zijn of haar functioneren (gedeeltelijk) belemmeren (figuur 8.6.1). Aanvullend geeft 22% van het thuisfront aan dat hun Dutchbat III-veteraan in het verleden problemen heeft ervaren die inmiddels voorbij zijn. In de resterende 29% geeft het thuisfront aan dat hun deelnemende Dutchbat III-veteraan nooit problemen heeft ervaren naar aanleiding van de missie. De huidige problemen en de inmiddels opgeloste problemen zijn en waren het vaakst psychisch en relationeel van aard (figuur 8.6.2).

Figuur 8.6.1 Ervaren problemen bij veteraan (deels) gerelateerd aan Dutchbat III-missie, volgens het thuisfront.

Figuur 8.6.2 Aard van de ervaren problemen veteraan, volgens thuisfront.

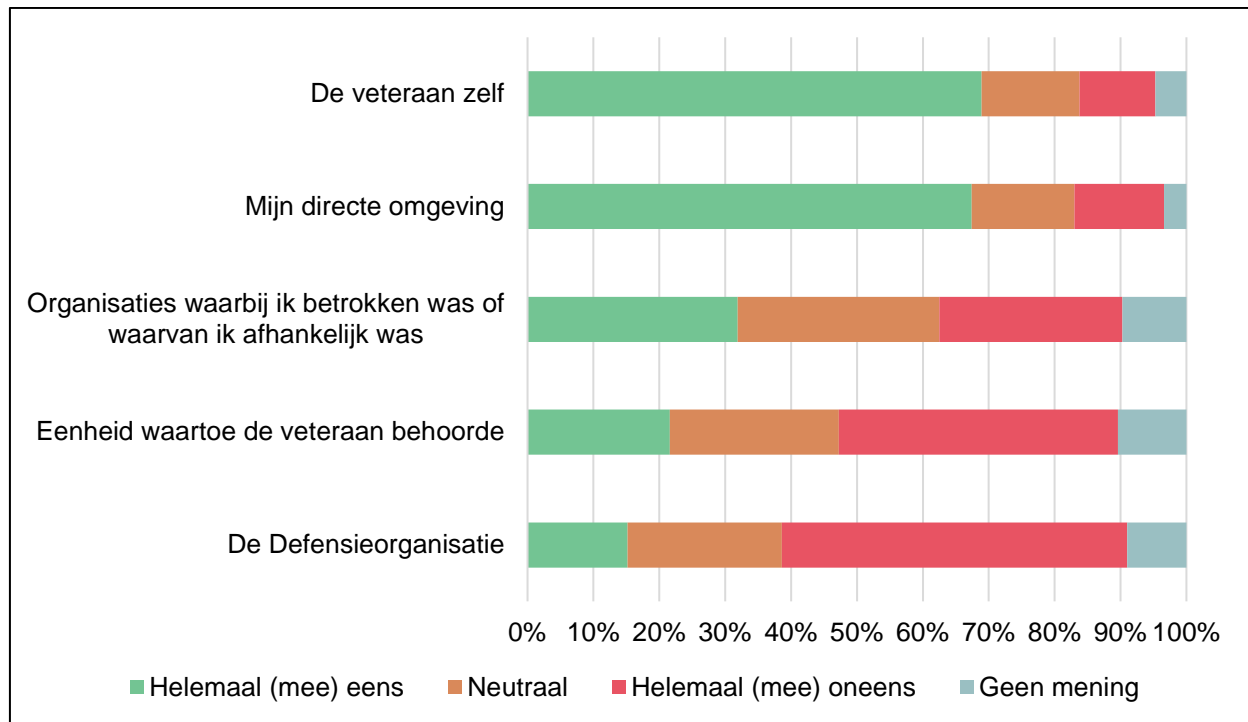
Noot. 'Dagelijkse bezigheden' betreffen school, werk, verenigingen, etc.

Met betrekking tot het signaleren van de problemen heeft het thuisfront in 85% van de gevallen gemerkt dat hun Dutchbat III-veteraan op dit moment ondersteuning nodig heeft. In 15% van de gevallen heeft het thuisfront niet opgemerkt dat hun deelnemende Dutchbat III-veteraan op dit moment ondersteuning nodig heeft. Van de veteranen die niet langer problemen ervaren had 70% van het thuisfront destijds gemerkt dat de veteraan ondersteuning nodig had.

8.7 Waardering en ondersteuning rondom de uitzending

Honderdvijftig (N=150) deelnemers van het thuisfront hebben de uitzending meegemaakt. De meesten geven aan direct voor, tijdens en direct na de uitzending erkenning, waardering en ondersteuning te hebben ontvangen van hun Dutchbat III-veteraan (69%) en de directe omgeving (67%) (figuur 8.7). Een klein deel geeft aan waardering en ondersteuning destijds te hebben ontvangen van de Defensieorganisatie (15%) en van de eenheid waartoe hun Dutchbat III-veteraan behoorde (22%). De meerderheid is het oneens met de stelling erkenning, waardering en ondersteuning te hebben ontvangen van de Defensieorganisatie (52%).

Figuur 8.7 Ik kreeg direct voor, tijdens en direct na de uitzending erkenning, waardering en ondersteuning van... (N=150).

Noot. 'mijn directe omgeving' zijn familie, goede vrienden, burens, collega's, goede bekenden. 'organisaties waarbij ik betrokken was of waarvan ik afhankelijk was' betreffen school, werk, verenigingen, etc.

8.8 Waardering en ondersteuning in de afgelopen jaren

Tabel 8.8 geeft de reacties weer van het thuisfront op zeven stellingen over bronnen van waardering en ondersteuning in de afgelopen jaren. Bij elke bron is gevraagd hoe belangrijk deze wordt ervaren en in hoeverre deze daadwerkelijk als steunend wordt ervaren.

De Dutchbat III-veteraan zelf (85%) en eigen directe omgeving (78%) worden genoemd als belangrijkste bronnen van waardering en steun, en de meeste thuisfrontdeelnemers geven aan van deze bronnen ook waardering en steun te krijgen (resp. 74 en 68%). Hoewel 'overheid en Defensie' voor de meerderheid (56%) van het thuisfront een (heel) belangrijke bron van waardering en steun is, geeft slechts 7% te kennen hier daadwerkelijk waardering en steun van te krijgen. Verwachtingen en ervaringen lopen hier uit elkaar. Eenzelfde discrepantie is zichtbaar als het gaat om 'de samenleving in het algemeen': hoewel bijna de helft (45%) van het thuisfront dit als een (heel) belangrijke bron ziet, ervaart slechts 15% daar ook steun van.

Tabel 8.8 Waardering en ondersteuning voor thuisfront in de afgelopen jaren: zeven stellingen.

<i>Ik voel mij gewaardeerd/gesteund door...</i>	<i>Hoe belangrijk is deze stelling voor u?</i>				<i>In hoeverre bent u het eens met de stelling?</i>			
	(Heel) belangrijk		(Helemaal) niet belangrijk		(Helemaal) mee eens		(Helemaal) mee oneens	
	N	%	N	%	N	%	N	%
de veteraan zelf	174	84.9	5	2.5	183	74.4	23	9.3
mijn directe omgeving (familie, goede vrienden, burens, collega's, goede bekenden)	157	78.1	9	4.5	165	67.6	26	10.7
organisaties waarbij ik betrokken ben of waarvan afhankelijk ben (school, werk, verenigingen)	94	45.0	20	9.5	83	34.4	45	18.6
de samenleving in het algemeen	94	45.0	20	9.6	37	15.1	96	39.2
het Veteraneninstituut	66	31.3	29	13.8	32	13.4	93	39.1
de media	79	37.4	41	19.4	19	7.8	144	59.2
de overheid en Defensie	116	56.1	11	5.3	18	7.4	143	58.6

8.9 Thuisfront onderzoeksuitkomsten in context

Het Veteraneninstituut heeft recent voor het eerst onderzoek gedaan naar de behoefte aan erkenning, waardering en ondersteuning onder het thuisfront van post-actieve veteranen (Duel et al., 2018). Dit biedt de gelegenheid om de Dutchbat III thuisfront onderzoeksuitkomsten in de context van deze eerdere uitkomsten te beschouwen. Het is niet de bedoeling om de resultaten van beide onderzoeken rechtstreeks te vergelijken, omdat de werkwijze van dataverzameling,

de achtergrond van de thuisfront groepen¹⁶ en de relatie van het thuisfront tot de veteraan verschilt tussen het Dutchbat III onderzoek en het onderzoek van het Veteraneninstituut.

Er zijn een aantal opvallende verschillen en overeenkomsten in de antwoorden van beide thuisfront groepen. In beide onderzoeken bestaan de thuisfrontdeelnemers bijna geheel uit vrouwen. De meesten hebben de uitzending als thuisfront meegemaakt. Bijna negen op de tien zijn (zeer) tevreden met hun eigen ervaren kwaliteit van leven. Deelnemers in beide onderzoeken voelen zich gesteund en gewaardeerd door hun veteraan en omgeving. De ruime meerderheid is (zeer) tevreden over de relatie met de veteraan.

De ervaringen lopen uiteen wanneer het gaat om de impact van de uitzendingen. De Dutchbat III-uitzending heeft het leven van thuisfrontleden vaker negatief beïnvloed dan de uitzendingen bij thuisfrontdeelnemers aan het andere onderzoek. De uitzending speelt vaker bij Dutchbat III thuisfrontdeelnemers (26 vs 12%) nog een rol in hun leven. Meer dan de helft van de Dutchbat III thuisfrontdeelnemers, tegenover een derde van de thuisfrontdeelnemers van het Veteraneninstituut onderzoek, heeft problemen ervaren naar aanleiding van de uitzending die zijn of haar functioneren (gedeeltelijk) belemmeren of hebben belemmerd. Meer Dutchbat III thuisfrontdeelnemers ervaren op dit moment nog steeds problemen. De aard van deze problemen is bij deelnemers van beide onderzoeken doorgaans hetzelfde. Het vaakst zijn de problemen psychisch en relationeel van aard. Verhoudingsgewijs geven Dutchbat III thuisfrontdeelnemers vaker aan geen waardering of steun te (hebben) ervaren van Defensie rondom de uitzending, en in de afgelopen jaren.

8.10 Afsluiten missie

Aan het einde van de vragenlijst is aan het thuisfront door middel van een open vraag gevraagd wat hen heeft geholpen om te gaan met de impact van de missie op henzelf en hun relatie met de veteraan. Daarnaast is ook gevraagd wat ze familieleden of nauw betrokkenen van andere veteranen gunnen om de missie af te kunnen sluiten. In totaal hebben 181 deelnemers deze vraag beantwoord. Hieronder volgen de meest genoemde antwoorden. Met anderen praten over de missie heeft de meeste thuisfrontdeelnemers (N=50) geholpen om met de impact van de missie om te gaan. Allereerst met hun veteraan, maar daarnaast ook met familie, kinderen, vrienden en/of een therapeut. De mogelijkheid om erover te praten is dan ook iets wat door sommigen aan familieleden of nauw betrokkenen van andere veteranen wordt gegund.

“Wat mij geholpen heeft is in gesprek blijven met mijn man. Hem ruimte geven als hij die nodig had maar hem ook een spiegel voorhouden en grenzen aangeven als het me te veel werd.”

---

¹⁶ Het Dutchbat III onderzoek bestaat uit een meer verschillende groep van partners, ouders, kinderen, etc. Bij Veteraneninstituut onderzoeker betreft het vaker de partner van een veteraan. Deze en andere verschillen betekenen dat een sterke basis voor het vergelijken van gegevens ontbreekt.

Voor een groep thuisfrontdeelnemers (N=40) heeft de hulp die hun veteraan heeft gezocht bijgedragen aan het in stand houden van hun relatie. Met name doordat hun veteraan heeft geleerd over de missie te vertellen. Ook heeft een enkele thuisfrontdeelnemer (N=4) zelf hulp gekregen en daarmee geleerd om met de uitzendervaringen om te gaan. Het thuisfront gunt andere familieleden alle hulp die zij en hun veteraan nodig hebben.

Naast contact met hulpverleners is voor sommige thuisfrontdeelnemers (N=12) contact met lotgenoten belangrijk geweest. Met name omdat zij zich door andere veteranen en thuisfrontleden begrepen en gehoord voelen.

“Contacten met andere veteranen en hun partners hebben mij geholpen. Dat waren de enige mensen met wie ik mocht praten over alles, de enige mensen door wie hij zich niet bedreigd voelde, die hij genoeg vertrouwde zodat ik alles mocht zeggen zonder na afloop uitgehoord te worden over wat ik had gezegd. Zelf voelde ik mij bij deze mensen ook prettig en begrepen.”

Voor sommige thuisfrontdeelnemers (N=10) is de sterke relatie met hun veteraan datgene wat de impact van de missie overwint.

“Wat mij heeft geholpen is mijn liefde voor mijn man, onvoorwaardelijk. Door te denken dat wat mijn man bezighoudt van hem is en niet van mij.”

Een andere factor van toekomstig belang is steun van Defensie. Een aantal thuisfrontdeelnemers (N=8) geeft aan dat ze zowel tijdens als na de missie weinig betrokkenheid van Defensie hebben ervaren. Ook vonden zij dat er een gebrek aan informatie was. Betrokkenheid van Defensie en voldoende informatie is iets wat ze aan familieleden of nauw betrokkenen van andere veteranen gunnen.

“Wat ik andere gezinnen gun is dat Defensie eindelijk gaat begrijpen dat een militair niet alleen onderdeel is van zijn peloton maar ook onderdeel van zijn gezin. Als het beleid blijft om militairen te vormen zonder aandacht voor het thuisfront blijf je problemen krijgen. Een militair bereidt zich voor op zijn vertrek maar niet op zijn terugkomst. Bereid beide partijen beter voor. Neem het thuisfront serieus. Geef niet bij een hulpvraag steeds de militair voorrang. Het thuisfront is net zo belangrijk. Als ik iets nodig heb moet ik het zelf zoeken, regelen en betalen. Waarom? Hebben wij geen recht op zorg? Of erkenning?”

Tot slot haalden een paar thuisfrontdeelnemers (N=5) steun uit hun geloof.

Ook is in een open vraag aan het thuisfront gevraagd wat zij als familielid of nauw betrokkene eventueel nog nodig hebben om de missie af te kunnen sluiten. In totaal hebben 158 deelnemers deze vraag beantwoord. Hieronder volgen de meest genoemde antwoorden. Erkenning en waardering voor hun veteraan is wat de meeste thuisfrontdeelnemers (N=37) benoemen. Erkenning vanuit Defensie, de politiek en de maatschappij. Voorbeelden die daarbij

worden gegeven zijn: excuses, eerlijkheid, respect, blijk van waardering ("goed werk geleverd") en een financiële vergoeding. Een enkele deelnemer (N=3) wil graag erkenning voor het thuisfront zelf.

Sommige thuisfrontdeelnemers (N=14) hebben baat bij extra ondersteuning. Voor zichzelf, maar ook voor hun veteraan. Bijvoorbeeld financiële of psychologische ondersteuning. Maar ook een hulpverlener (bijvoorbeeld casemanager) waar je altijd terecht kunt met vragen. Of een coach die loopbaanbegeleiding biedt.

Een aantal thuisfrontdeelnemers (N=10) geeft aan dat het voor hen of zelfs het hele gezin goed zou zijn om samen met hun veteraan een reis te maken naar het uitzendgebied.

"Misschien een keer naar het uitgezonden gebied gaan om dan te zien waar hij is geweest en zo te 'voelen' hoe het is geweest voor hem. Want, ook al luister ik naar zijn verhalen en ervaring, ook dan is het moeilijk om mij daarin te verplaatsen."

Enkele thuisfrontdeelnemers (N=4) zouden het leuk vinden als er een bijeenkomst/reünie met lotgenoten wordt georganiseerd.

Net zoals bij de veteranen, is er een aantal thuisfrontdeelnemers (N=12) dat van mening is dat de missie niet af te sluiten valt. Het blijft een onderdeel van hun leven.

"Deze missie kan men niet afsluiten. Juist door alle ellende is het belangrijk om er op geschikte momenten bij stil te staan. Ik ben dankbaar dat ik mijn vader nog heb ook al is hij 'beschadigd door de uitzending naar Srebrenica'. Wij gaan nog steeds trouw naar veteranendagen en mijn vader gaat geregeld naar bijeenkomsten in het Veteranen hotel enz. Als je hier eenmaal onderdeel van bent, kan je dat niet afsluiten. Of je nu wil of niet, het blijft altijd bestaan."

Relatief veel thuisfrontdeelnemers (N=39) zeggen dat ze niets meer nodig hebben om de missie af te sluiten. Voor sommigen is het na 25 jaar te lang geleden.

“Over het algemeen gaat het goed met mij en heb ik niet echt iets nodig om het af te kunnen sluiten. Het zal altijd onderdeel zijn van ons leven en dat is goed. Het zou eerder raar zijn wanneer dat niet het geval zou zijn. We hebben veel geleerd door de jaren heen door onze situatie en we kunnen de ervaringen toepassen en inzetten waar nodig. We zijn nog voor een deel aan het opkrabbelen uit de gevolgen die er zijn geweest. Maar dat heeft tijd nodig en gesprekken (af en toe). Hulp daarbij zou een optie zijn, maar ik denk dat we het zelf ook wel redden zonder hulp.”

III Resultaten interviews

Hoofdstuk 9 Omgaan met de Dutchbat III-missie

In de volgende drie hoofdstukken (hoofdstuk 9-11) worden de resultaten weergegeven van de interviews met Dutchbat III-veteranen. De interviews hebben als doel gehad een verdieping te krijgen op de bevindingen van de vragenlijsten. Er is meer ruimte voor toelichting en aanvulling dan in de enquête. De interviews met het thuisfront worden in aparte hoofdstukken (hoofdstuk 12-14) beschreven. In hoofdstuk 2 (methode) is beschreven hoe de interviews zijn georganiseerd. De bevindingen worden geïllustreerd met letterlijke uitspraken van de deelnemers.

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe veteranen met hun ervaringen van de missie zijn omgegaan. Daarbij wordt ook ingegaan op de rol die de uitzending vandaag de dag nog in hun leven heeft.

9.1 Ervaringen

Deelnemers herinneren zich van de missie vooral het gevoel van overleven, de afhankelijkheid en een gevoel van angst. Ze beschrijven de onmacht om tegen de strijdende partijen op te treden vanwege het ontbrekend mandaat en gebrek aan middelen. Men heeft het gevoel in de steek gelaten te zijn door de Nederlandse regering, de VN en de NAVO. Enkele deelnemers stellen nadrukkelijk zich door de politiek misbruikt en zelfs verraden te voelen.

“Het gaat niet alleen om mij, dat ik in de steek gelaten word, maar al die vluchtelingen zijn daar ook in de steek gelaten. Ik kende daar best wel veel mensen persoonlijk. Als je daar zeven maanden zit ken je veel mensen. [...] De machteloosheid is ook wel gekoppeld aan het in de steek gelaten worden, dat je geen ene fuck kan doen.”

Naast deze negatieve ervaringen beschrijven bijna alle deelnemers ook positieve zaken. Positief voor hen is het goed werk kunnen leveren, mensen kunnen helpen, de opgedane levenservaring beleefd. De positieve ervaringen hebben verder hoofdzakelijk te maken met de verbondenheid met andere Dutchbatters, de onderlinge kameraadschap.

“Een positief iets is bijvoorbeeld dat ik die jongens met wie ik daar gezeten heb honderd procent vertrouw. Het is niet dat ik andere mensen niet honderd procent vertrouw, maar hier weet je wat je aan ze hebt. Die gasten zouden letterlijk hun leven wagen voor mij en ik voor hen. Dat zou ik nog niet eens over mijn eigen broer kunnen zeggen. Je gaat er wel vanuit natuurlijk, maar ik weet het niet zeker. Van hen weet ik het zeker, omdat ze het al hebben bewezen.”

9.2 Coping

Deelnemers benoemen uiteenlopende manieren waarop ze zijn omgegaan met de moeilijke ervaringen: afleiding zoeken (in bijvoorbeeld werk en sport), humor inzetten, relativëren, op zoek gaan naar spanning, en middelengebruik (drugs, alcohol). Daarnaast is het kunnen praten over wat er is gebeurd een goede manier om met de gebeurtenissen om te kunnen gaan. Het kunnen delen van de ervaringen vergrootte begrip en steun. Een opvallend vaak genoemde coping-strategie is ‘het zich richten op de toekomst’.

“Ik heb altijd de focus op de toekomst gehad. Althans ik zeg zelf altijd, ik heb een rottijd gehad. Als ik straks oud, grijs en lelijk ben wil ik achterom kunnen kijken, van ja, ik heb er toch nog wat moois van gemaakt. En zo heb ik er altijd naar gekeken.”

Meerdere deelnemers voegen hieraan toe dat de naar hun mening vaak terugkerende negatieve publicaties in de media hun verwerkingsproces ernstig belemmerd hebben. Eén deelnemer heeft er daarom voor gekozen dit uit de weg te gaan en Nederland voor een tijdje te verlaten. Een enkeling benoemt dat ook de onvoldoende steun en erkenning vanuit de politiek zijn verwerking in de weg heeft gestaan. Verder beschrijft een aantal deelnemers dat ze gaandeweg hebben ervaren dat het belangrijk is om nadrukkelijk aandacht te geven aan de eigen ervaringen en gevoelens (door ze bijvoorbeeld te schilderen), ze niet weg te stoppen en met anderen te delen. Pas dan kunnen de ervaringen een plek krijgen in je persoonlijke geschiedenis zonder dat ze ontregelend blijven.

“Ik denk dat het praten erover en of dat nou met EMDR..., als je er maar over vertelt! Dan ook in combinatie met... wat je nu ook heel veel ziet, dat het fysieke erbij komt. Bijvoorbeeld het bouwen aan iets. Je ziet ook weleens dat de veteranen erop uitgaan de natuur in. Daar hun eigen dingen moeten verzorgen. Ik denk dat dat helpt bij verwerken, omdat dat het makkelijker maakt om te praten met elkaar.”

“Ik ben wat dat betreft wel hetzelfde als mijn vader. Mijn vader heeft in Indië gezeten, Nederlands-Indië. Toen hij terug was gekomen heeft hij een fotoboek in de kast gelegd. Als ik hem 's zondags vroeg: ‘Pap, in Indië, hoe was dat?’, dan zei hij altijd: ‘Kijk maar in de kast, daar liggen de fotoboeken.’ Voor de rest heeft hij nooit iets verteld. Ik heb ook zelf zo'n periode gehad. Ik heb nooit iets tegen die meiden verteld, wat ik daar meegemaakt had, wat we daar gezien en gedaan hebben.”

9.3 Betekenisgeving

Deelnemers zijn op verschillende manieren bezig met betekenis geven aan wat er gebeurd is. Hieraan gerelateerde thema's zijn: eigenwaarde, identiteit en persoonlijke groei. Deze thema's houden alle verband met het proces van het tegen het licht houden van de meegemaakte gebeurtenissen in de verdere levensloop. Zij zijn voortgekomen uit de vragen over de betekenis van de uitzendervaringen tijdens de interviews.

Eigenwaarde

Meerdere deelnemers geven aan te worstelen met gevoelens van schuld, schaamte, verdriet, machteloosheid en boosheid. Veel deelnemers verwijten daarbij Defensie en politiek incorrect handelen. Een aantal deelnemers voelt zichzelf schuldig. Sommigen ervaren schaamte voor de afloop van de missie en hebben het gevoel dat ze de lokale bevolking in de steek hebben gelaten.

“Ik denk zelf wel dat ik daar niet persoonlijk de schuld voor heb, maar dat je er met andere ideeën aan hebt deelgenomen... maar dat het niet goed is afgelopen. Ik heb toch het gevoel dat je daar toch ook zelf verantwoordelijk voor bent dus. Kijk..., zoals ik mensen daar heb achtergelaten terwijl ik er eerst goed contact mee had... Ja dat voelt laf. Je laat iemand gewoon achter. Je rijdt snel weg met je tank en de mensen daar die laat je achter, terwijl je er met een ander doel was.”

“Op een gegeven moment lagen wij ook onder vuur. Toen kregen wij van de commandant ook het bericht om terug te trekken. Ja, er was een man met een gezin en kinderen van mijn leeftijd en die... Ja, wij zaten in die YPR en hij schreeuwde om hulp. Ja, wij zijn weggereden en we hebben hun achtergelaten. En daar heb ik nu gewoon moeite mee. Daar heb ik het nu moeilijk mee. Dat zijn de herinneringen die ik heb. Dat zijn schuldgevoelens. [...] Ook machteloosheid door de situatie waar je in beland bent tijdens uitzending. Geen luchtsteun. Het is de hele aanloop ernaartoe natuurlijk. Je hebt nergens invloed op. Invloed op verloven. Ik heb een halve uitzending lang gewacht voor een clearance om op verlof te gaan. Op vliegtuigen wachten die niet kwamen. Er kwam steeds minder eten binnen. Er kwam steeds minder brandstof. Dat je wekenlang blikvoer eet.”

Een aantal deelnemers geeft aan trots te zijn op wat ze in Bosnië gedaan en bereikt hebben, dat het contact met de lokale bevolking goed was en dat Dutchbat zijn best heeft gedaan de bevolking te helpen. Een deelnemer is trots op hoe hij na de uitzending zijn leven weer heeft opgepakt en een andere deelnemer op hoe hij zichzelf terug in Nederland in angstige momenten toch staande heeft weten te houden. Sommige deelnemers refereren hierbij opnieuw aan de negatieve berichtgeving over de missie in de media. Een deelnemer vertelt bijvoorbeeld dat hij wel trots is op zichzelf, maar zelden aan anderen vertelt dat hij (oud-) Dutchbatter is.

“Daar [in Bosnië, red.] hebben we best wel veel werk verricht en verzet ook. Dat was ook allemaal niet niks. Daar ben ik best wel heel trots op.”

Identiteit

Op de vraag of de deelnemers zich veteraan voelen is verschillend geantwoord. Een aantal Dutchbatters zegt zich nu meer veteraan te voelen dan voorheen en dat dit te maken heeft met zowel de vorderende leeftijd als ook de vaststelling van mentale klachten als gevolg van de uitzending. De vraag naar de identiteit als veteraan roept diverse associaties op: voor de één is het een wezenlijk onderdeel van zijn of haar leven, voor de ander betekent het 'slechts' één of tweemaal per jaar met voormalige collega's gezellig bij elkaar komen. De een zegt dat het veteraan-zijn voor hem betekent dat hij zijn leven heeft gewaagd voor Nederland. Voor een andere deelnemer betekent het dat hij oorlogshandelingen heeft meegemaakt en in een situatie heeft gezeten die veel van hem heeft gevraagd. Sommigen voelen zich niet zozeer Dutchbatter maar veteraan omdat ze meerdere keren uitgezonden zijn. De deelnemers die zich geen veteraan voelen geven onder meer aan dat ze dat associëren met oudere mensen en voor sommigen is het veteraan-zijn verbonden met schaamte. Een deelnemer vindt dat er in Nederland geen respect is voor veteranen, wat bijvoorbeeld in de VS wel het geval is.

“Aan een veteraan denk ik meteen aan een man met een witte baard [...]. Wij zijn in principe nog de jonge veteranen. [...] Het feit dat het zo beladen is... ik kan me niet echt trots voelen of zo.”

Men identificeert zich dus in wisselende mate met 'de veteraan'. Van sommige aspecten is afstand genomen, soms van de gehele missie en het ex-militair zijn; anderen onderhouden elementen als kameraadschap en solidariteit.

Persoonlijke groei

Naast de negatieve ervaringen en gevolgen van de missie, refereren ook veel deelnemers aan de persoonlijke groei die ze ervaren hebben. Sommige deelnemers geven aan dat de missie hen gevormd heeft en ze zien de uitzending als een vormende periode waarin zij veel over zichzelf geleerd hebben en volwassener en sterker geworden zijn. Door de missie hebben ze geleerd te relativiseren. Een veteraan zegt door de uitzending beter in staat te zijn om de rust te bewaren, overzicht te houden en samen te werken, hetgeen hij toepast in zijn huidige werk. Een andere deelnemer zegt meer medeleven te hebben gekregen.

“Ik was vrij jong toen ik daar zat. Een jaar of 23, 24. Ik denk dat ik daardoor volwassener ben geworden. Wel heel veel meegemaakt natuurlijk, ook veel gezien in de omgeving. Ik ben er zelf sterker uitgekomen [...]. Veel mensen hebben de missie als negatief ervaren. Maar ondanks de gebeurtenissen heb ik het als een heel positieve uitzending ervaren.”

“Ja dat is [Dutchbat, red.] eigenlijk gewoon een hoofdstuk in mijn leven geweest. Een ingrijpend hoofdstuk, absoluut! Maar het heeft mij ook gevormd tot wie ik ben, die uitzending. En ik denk dat ik er sterker uit ben gekomen dan ik erin ben gegaan.”

Veel deelnemers vragen zich af op welke manier zij hun ervaringskennis kunnen omzetten in iets positiefs, bijvoorbeeld om van betekenis te kunnen zijn voor anderen. Een deelnemer gaat jaarlijks met Nederlandse leerlingen naar Srebrenica, waar hij zijn verhaal aan de leerlingen vertelt en zij samen vrijwilligerswerk doen. Een andere deelnemer ijvert voor erkenning van de Dutchbatters en komt op voor hun behoeften aan zorg.

Hoofdstuk 10 Kwaliteit van leven, gezondheid en zorgbehoeften

Sommige veteranen die deelnamen aan de interviews geven aan dat zij zich nu goed voelen, maar dat dit eerder in hun leven wel anders is geweest. Ze leven nu gezonder: sporten meer, houden zich aan een betere dagelijkse structuur en hebben minder middelengebruik dan voorheen. Fysiek voelen zij zich goed. Soms heeft zorg geholpen, soms wordt het aan een baan toegeschreven dat het momenteel beter of goed gaat. Met andere veteranen werden geïnterviewd gaat het een stuk minder goed: in hun leven na de missie hebben zich nog meerdere moeilijkheden voorgedaan. Bijvoorbeeld op gebied van gezondheid, werk of gezin.

In dit hoofdstuk staat de huidige kwaliteit van leven en gezondheid van veteranen centraal. Het is gebaseerd op dat wat veteranen tijdens de interviews erover vertelden. Achtereenvolgens komen aan bod: (1) algemene tevredenheid met het leven, (2) gezondheid en behoefte aan zorg, (3) loopbaan en (4) sociale steun.

10.1 Tevredenheid met het leven

Tevredenheid met het leven is een breed begrip. Tevredenheid kan worden ingegeven door een goede gezondheid, een prettige baan, voldoende inkomen en fijne sociale relaties. De geïnterviewde veteranen verschilden in de ervaren kwaliteit van leven. Sommigen lieten zich positief uit over hun leven; anderen waren minder positief.

“Ik ben tevreden. Kijk, als het op het huis aankomt, dat huis hoeft niet groter, de auto hoeft niet groter, weet je. Financieel, m'n werk, ik hoef niet meer te verdienen. Ik kan het allemaal redden. Maar het zou wel leuker kunnen. Leuker, meer inhoud.”

“Of er zit zoveel meer in het leven, het is er gewoon niet uitgekomen. Daarna is het gewoon altijd fout gegaan zeg maar. Ik heb geen een baan weten te houden, geen een relatie weten te houden, weet je wel. Ja, ik wil best aan zelfreflectie doen, maar ik begrijp het gewoon niet. Dat vreet moet ik zeggen. Ik word er onzeker van ook wel.”

Een deelnemer gaf aan dat hij bepaalde dingen niet meer kan vanwege overmatige alertheid. Hij is voortdurend op zijn hoede en hij weet dat dat met de gevolgen van de missie heeft te maken. Hij is weliswaar tevreden met zijn huidige leven, maar ervaart tegelijkertijd ongenoegen over het niet kunnen aangaan van nieuwe uitdagingen, zoals in zijn werk bijvoorbeeld.

“Ik probeer met de beperkingen die ik uiteraard heb, ik hoop dat de restverschijnselen [van de PTSS, red.] zo klein mogelijk zijn, maar dat kan niemand mij vertellen. Ik probeer een beetje in de modus te komen: tel je zegeningen. Kijk naar wat je wel kan en wat je niet kan. En daar probeer ik me op te focussen. Als je daar een beetje afstand van neemt is dat natuurlijk wel heel jammer en bizar. Ik was iemand, die kon de wereld aan. Daar is nu nog maar een heel klein beetje van over.”

Er zijn dus meerdere factoren die de algehele kwaliteit van leven beïnvloeden, zoals op het terrein van gezondheid, arbeid en relaties.

10.2 Gezondheid en behoefte aan zorg

Gezondheidsklachten

Van welke klachten heeft men last? Tijdens de interviews worden posttraumatische stresssymptomen vaak genoemd. Vroeg of laat in het leven is de diagnose bij meerdere veteranen die aan de interviews hebben deelgenomen gesteld. Soms waren de symptomen een reactie op een niet-voorzien trigger, zoals een bevalling, een auto-ongeval, een ramp, een conflict op het werk of de coronacrisis.

“Sinds december, het moment dat de coronacrisis is uitgebroken in China, ben ik hyperalert geweest op allemaal zaken die er spelen in de wereld. [...] Erg angstig ook. Het nieuws bijna 24/7 gevolgd.”

Niet altijd lijden ze momenteel onder de aandoening of klachten. Fysieke problemen waren/zijn er ook – soms ook onder invloed van zware werkomstandigheden. Veelal wordt vermeld dat er sprake is (geweest) van een uitermate hoog stressniveau. De uiting ervan is divers: voortdurende alertheid, agressieve uitbarstingen, vergeetachtigheid, concentratieproblemen, burned-out raken en piekeren. Als gevolg van hun klachten zijn meerdere veteranen van baan veranderd of thuis komen te zitten.

“Ik merk dat mijn stresslevel is zo hoog, er hoeft maar heel weinig bij te komen. Een beetje papier dat ik eventjes verkeerd lees, dan schiet ik al meteen naar 100. Ik heb maar weinig nodig om naar 100 te schieten en ik moet er heel veel aan doen om op die 80 te blijven. Dan red ik zo'n dag wel. Vakantie is voor mij al een uitdaging. Druktes blijven een uitdaging. Het mengen in massa's. Boodschappen doen. Filerijden: als het gaat zoals ik wil dat het gaat, dan gaat het goed.”

“Ja paniekaanvallen. Ik ben altijd zoals je me net zag: alert.”

Relatie met de uitzending

Meerdere veteranen geven expliciet aan dat hun klachten met de uitzending naar Bosnië te maken hebben gehad. Ze vertellen dan over wat zij hebben meegemaakt (gijzeling, verwonding, in een mijnenveld terecht gekomen, ongeluk met een auto, getuige van de gevolgen van executies en andere gebeurtenissen). Als gevolg lijden sommigen onder gevoelens van onmacht en paniekkklachten.

“Ik vertrouwde ook niet op mijzelf nu om in uniform de straat op te gaan. Zo voelde dat ook voordat ik mij ziek meldde. Daar vertrouwde ik gewoon mijzelf niet in. Want ja het is dus zo gerelateerd aan de uitzending, maar je merkt gewoon met algemene dingen komt het terug. Als stress omhoog gaat. Spanning in het gezin. We hebben drie jonge kinderen. Dat je dan overreageert.”

Enkele veteranen hebben lichamelijk letsel aan de uitzending overgehouden, zoals een geamputeerde arm of been, of verminderd gehoor. Anderen noemen dat zij lijden onder een laag zelfbeeld. Een enkele veteraan vermeldt dat hij gedachten heeft (gehad) aan de dood:

“Als je me vijf jaar geleden had gevraagd hoe het met me ging dan was ik wel voor die trein gesprongen.”

Een enkeling ervaart dat hij zich vervlakt voelt: het lukt hem slecht emoties te ervaren, bijvoorbeeld die bij een bepaalde situatie passen. Wanneer zaken ‘vervelend’ worden, worden gedachten en gevoelens geblokt en de veteraan wordt ontoegankelijk voor de ander.

“Mijn vader lag op sterven. Ik heb geen traan gelaten. Niks. Ik huil niet meer. Niet meer bij een graf. Ik heb al zoveel lijken weggebracht. Ik denk dat ik al op de dertig lijken zit die ik naar een graf heb gebracht. Ik jank niet meer. Niet bij een graf in ieder geval.”

Een ander geeft aan geen onrecht te kunnen verdragen:

“Maar ook in het verkeer. Geen onrecht kunnen hebben. Als mensen je af zouden snijden, dan ga ik daar achteraan.”

Het is voor sommigen moeilijk (geweest) om de rust te bewaren. Zij geven voorbeelden van impulsief en agressief gedrag naar anderen.

“Ze [mijn leidinggevende, red.] zei al van begin af aan: ‘Kijk niet zo agressief uit je ogen. Je kijkt zo agressief als mensen wat aan je vragen.’ Dat had ik niet in de gaten.”

De beleving van stress houdt verband met een behoefte aan overzicht en verder ook met slecht slapen. Ontspanning is een hachelijke zaak; de slaap is onrustig en er doen zich nachtmerries en flashbacks voor. Het slapen is voor sommigen onrustig en kortdurend – een veteraan zegt slechts twee uur per nacht te slapen. Als hij slaapt heeft zijn vrouw last van zijn onrust.

“Ik denk niet dat zij mij wakker krijgt. Maar na vier/vijf uur slaap dan hoor ik zelfs de kat. Ik hoor alles. Ik ben zo spichtig dat ik zelfs een vogeltje hoor tikken. Dan ben ik gewoon spichtig. En dat is gewoon slaaptkort.”

Sommige deelnemers vermelden dat zij een moment van het wegvallen van aandacht en bewustzijn hebben doorgemaakt, soms recent.

“Ik ben later op mijn motor gestapt en ben ik weggereden. Alleen werd ik pas wakker toen ik een heel eind richting Duitsland op de A3 zat. Toen heb ik op de motor, tijdens het rijden, een moment gekregen, waarbij ik niet meer wist wat ik aan het doen was. Ik ben toen maar doorgereden, de grens over. Ik ben op een gegeven moment, op een parkeerplaats, gestopt. Daar schijnbaar bij positieven teruggekomen. Toen vroeg ik mezelf af: ‘Wat is hier gebeurd? Hoe kom ik nu thuis?’ Dat was mijn eerste moment in 2006.”

Ervaring met gezondheidszorg

De deelnemers benoemen dat de debriefing destijds niet volstond als nazorg. Sommigen geven aan dat betere nazorg nodig is geweest, en wellicht ook betere monitoring in de daaropvolgende jaren. Dat had individueel geboden kunnen worden, of groepsgewijs.

“Kijk, ik was dienstplichtig militair. Je komt de dienst uit en je wordt eigenlijk meteen losgelaten. Er is geen nazorg. Er is geen contact meer. Je hebt één keer een debriefing gehad en daarna laten ze je los. Dat werkt gewoon niet. Ik denk dat het belangrijk is dat er een groep is. Dat je mensen bij elkaar laat komen. Ook van Dutchbat III. Het is aan de mensen zelf of ze dat willen ja of nee, maar dat het wel belangrijk is. Wat mijn part onder het mom van een reünie. Dat je met elkaar het gesprek aan gaat. Dat het wordt begeleid. Want dat hebben mensen gewoon nodig.”

Een groepsaanbod sluit aan bij de solidariteit en kameraadschap van Dutchbatters en een individuele aanpak maakt een goede inventarisatie van wat iemand precies nodig heeft mogelijk. Dat maatwerk nodig is, wordt vaker genoemd.

Van signaleren naar aan de bel trekken

Meerdere deelnemers geven aan dat zij van mensen om hen heen, een partner, of leidinggevende een doorslaggevend signaal kregen dat zij hulp nodig hadden. Pas hierop kwamen zij in actie.

“Ja in het algemeen is het wel het gevoel van onmacht waar ik slecht mee om kan gaan. Voor het ziek melden ging het ook steeds slechter. Heel emotioneel om gewone beelden op televisie, boosheid om kleine akkefietjes, parkeerincidentjes die bijna uit de hand liepen. Ik heb nog geluk gehad het in te kunnen houden, maar het ging niet goed. Dat mijn vrouw ook zei: ‘Ja het gaat echt niet goed met je en je moet hulp zoeken, want anders lopen dingen uit de hand met geweld.’ Mijn relatie kwam ook onder druk te staan daardoor.”

Over de toegang tot voorzieningen vervolgens, wordt verschillend gedacht. Deelnemers noemen hulp van maatschappelijk werk van de Basis, via het Veteranenloket en de zorgcoördinator van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP). Ook wordt het Centraal Militair Hospitaal (CMH) genoemd. Er zijn veteranen met goede ervaring met toegang tot zorg; zij zeggen ook dat de organisatie van de zorg de laatste jaren aanmerkelijk is verbeterd. De contactpersoon van het ABP bijvoorbeeld onderhield nauw contact en maakte veel mogelijk zoals bijvoorbeeld een cursus.

“Dat ik ontzettend blij ben met de nazorg die Defensie nu biedt. [...] Ik ben heel dankbaar dat ik die dingen [nazorg, militair pensioen, red.] krijg. Dat ze me helpen. Dat mijn militaire pensioen gestort wordt. Met name dat ik de spulletjes vergoed krijg. Ja, daar ben ik echt heel erg dankbaar voor dat ik dat krijg. Die dankbaarheid, dat snappen jonge mensen niet, die zeggen: ‘Ik heb er recht op.’ Dat snap ik dan weer niet, want tegen ieder recht staat een even zo grote plicht.”

“Ik mag tot nu toe zeggen dat de begeleiding bij het Veteraneninstituut erg goed is. Na mijn eerste telefoontje zat er binnen vierentwintig uur iemand thuis. Die zei: ‘We gaan het oplossen.’ En daar is ook meteen actie op ondernomen. Die onderzoekt nu ook de financiële kant, door allerlei keuringen en dat soort zaken. Ondersteuning bij behandelingen. Ze doen hun stinkende best. En ze hebben resultaten boven mijn verwachtingen, nog steeds. Dat is natuurlijk enorm lastig, om zo’n organisatie als Defensie samen met de ABP, om daar wat dingen in vlot te trekken.”

Anderen hebben meer moeite ondervonden met het vinden van adequate hulp. Ofschoon wel verbeterd de laatste jaren, worden de lijnen soms nodeloos lang ervaren. Soms vindt men dat het onduidelijk is wat aan voorzieningen mogelijk is:

“In mijn optiek zijn er heel veel mogelijkheden om aan de bel te kunnen trekken op het moment dat het nodig is. En dat er de laatste jaren wel steeds meer gedaan wordt voor de veteraan. Op alle vlakken.”

“Dan moet ik dus altijd met de auto. Dat kost dus geld. Dat kost meer geld dan – bij wijze van spreken – af en toe met de bus gaan. Dat staat dan in het protocol. Dus ik krijg 100 euro per maand kosten vergoed voor mijn auto. Alleen het probleem is, dat weet ik niet. Ik weet niet wat die 101 voorzieningen zijn. Je moet het zo zien: het is restaurant met een menukaart. Het ABP is het restaurant. Het ABP weet de menukaart. Jij als gast weet dat niet.”

De aanvraag voor een militair invaliditeitspensioen (MIP) heeft zo nu en dan voor strijd en frustratie gezorgd. Er kan zich het belang voordoen om voor een passend percentage voor werk afgekeurd te worden. Deze procedure geeft vaak veel spanning. De dreiging om meer te moeten werken dan men aankan, veroorzaakt stress.

“Toen heeft ze me her-gekeurd en toen uiteindelijk kwam de 18% uit, ja nou daar kon ik in principe wel mee leven want ik heb ook geen 60% of zo, weet je wel. Het liefst heb ik helemaal niks, weet je wel. [...] Dat vind ik gewoon heel jammer, weet je wel. Dat heeft niemand verdiend. En heel veel, ik denk heel veel militairen die met die problemen zitten, geven dan op. ‘Laat maar gaan.’”

Geestelijke gezondheidszorg

Een enkeling noemt goede ervaring te hebben gehad met de hulp van een psycholoog gedurende de missie. Lang niet alle deelnemers hebben ervaring met de professionele geestelijke gezondheidszorg omdat daar tot dusver geen behoefte aan is geweest.

“Ik had genoeg aan gesprekken. Ik heb een paar keer met [Naam] gebabbeld. Ik heb er een goeie borrel op gedronken. Als ik een heel slecht moment had, had ik altijd wel vrienden of kennissen om mij heen.”

Soms heeft angst voor wat er in gesprekken naar boven kan komen ervoor gezorgd dat er geen hulp is gezocht. Een ander gaf aan het wel even welletjes te vinden met 'het spitten in het verleden'. En er zijn wisselende ervaringen met de aanpak van psychologen en psychiaters:

“Zij deed die therapie met dat tikken op je benen. Tik, tik, tik, op traumatische... Ik weet niet hoe het heet, maar... Dus ja, ik ben in de loop der jaren, heb ik hulp gehad maar het is nooit echt veel beter geworden. En wat nou de oorzaak daarvan is...”

“Maar ik wil niet in die groepssessies komen, want ik kan mezelf dan niet beheersen. Wat moet ik met de problemen van een ander? Want ik heb mijn eigen ervaringen en dat ga ik vergelijken ten opzichte van die ander en dan denk ik: ‘Nou, hè, ga er maar aan staan.’”

De timing van therapie is voor sommigen ook belangrijk geweest. Als er veel andere zorgen zijn, zoals de MIP-procedure, is er weinig ruimte over om goed te kunnen profiteren van therapie. Ook het hebben van een baan moet gelegenheid bieden om therapie te volgen.

“Het heeft voor mij geen zin om dat ook nog te combineren terwijl je op een gegeven moment zo'n intensieve baan hebt waarbij je continu je hoofd erbij moet hebben. Dit soort gesprekken, het eist toch in die zin concentratie en op een gegeven moment moet je toch wel in die zin proberen dingen goed te formuleren, goed te kunnen weergeven wat je precies wil.”

Diegenen die zijn geholpen met therapie zeggen erover dat zij meer handvatten hebben gekregen om met (uitzendgerelateerde) stress om te gaan, dat de hevigheid van emotionele reacties wat is afgevlakt, en dat er meer besef is van wat er aan de hand is. De (h)erkenning van tekenen van PTSS kan ook wat rust hebben gegeven: signalen vallen op hun plaats. Het leren spreken over wat is meegemaakt in plaats van het alles binnen houden en niet delen, is voor meerderen heilzaam geweest. Veteranen hebben in zorg ervaring opgedaan met individuele traumabehandeling als EMDR en groepsgesprekken, gezinstherapie en haptonomie (naast andere vormen van gezondheidszorg zoals medicatie of revalidatie). Meestal was de behandeling ambulante en incidenteel heeft iemand een klinische opname gehad.

“Dat is ook wel heel apart hoor. Hij heeft op een gegeven moment, dat was echt tijdens de therapie. Ik weet even niet meer hoe het heet. Exposure? Tijdens zo'n exposure, dat was volgens mij ook mijn eerste exposure, dan doe je je verhaal dat je het opnieuw beleeft zeg maar. En tijdens dat beleven weet ik nog wel dat er een knop om ging met al de boosheid die er dan uitkomt. Toen werd ik ook heel boos op [Psychiater], wat op dat moment forceerde.”

10.3 Loopbaan

Een enkele veteraan vertelt hoe goed hij is begeleid naar een nieuwe baan, al dan niet buiten Defensie. Een overweging om een baan buiten Defensie te zoeken was de wens niet opnieuw

te worden uitgezonden. De verdere loopbaan is in wisselende mate beïnvloed door de gevolgen van de missie. Scholing heeft zo nu en dan geholpen op een traject te komen dat beter paste bij diegene in die tijd. Zo nu en dan waren PTSS klachten bepalend voor het arbeidstraject. Een deelnemer is bijvoorbeeld van baan gewisseld omdat hij meer rust in zijn werk nodig had. Sommige deelnemers zeggen niet in hun curriculum vitae op te nemen Dutchbatter te zijn, omdat dat in hun ogen nadelig zou zijn voor het sollicitatieproces; ze verwachtten minder snel te worden aangenomen voor de baan.

“Ja, ik kom echt uit een militaire familie. Ik verwachtte ook gewoon dat mijn carrière tot aan het eind van mijn leven bij Defensie was. Dat was ook een frustratiepuntje. Maar ook daar heb ik mij bij neergelegd. Dat dat niet gaat door het feit dat ik gewoon een psychische aandoening heb.”

10.4 Sociale steun

Veelvuldig vermelde bronnen van sociale steun, destijds kort na terugkeer van de missie, zijn: partners (veelal partners), broers en zussen, ouders en kinderen (laatst nog jong destijds), vrienden en andere veteranen. Contact met andere veteranen werd en wordt onderhouden met chatgroepen, reünies en persoonlijke vriendschappen. De steun die goed aansloot bij de behoeften van de deelnemers zijn een luisterend oor en ondersteuning bij het weer oppakken van activiteiten.

“Dat er werd gevraagd: ‘Hoe gaat het eigenlijk met je?’ Vooral in het begin zit je toch wat meer met je verwerkingsproces in je hoofd. Iets als: ‘Heb je zin om een keertje mee te gaan?’ ‘Heb je zin om ergens wat te drinken?’ Dat soort dingen. Mijn ouders hebben ons een keer meegenomen. Een weekendje weg, even in een andere omgeving. Dat soort dingen. Vanuit het thuisfront [zijn, red.] heel veel dingen verzameld, zodat je kon teruglezen hoe het in de media stond. Wat andere mensen ervan vonden.”

Steun van Defensie

Sommigen geven aan dat zij de steun van Defensie als (voormalig) werkgever hebben gemist – zij hebben zich in de kou voelen staan.

“Die jongens zag ik in de maanden na terugkomst geleidelijk allemaal afbreken. Daar ging het ontzettend slecht mee. Ik zag eigenlijk geen adequate actie van Defensie. Een organisatie die zo met mensen omgaat die dit offer hebben gebracht, die hebben gedaan wat men ervan verwachtte, daar moet je dan ook voor staan. En dat mis ik volledig. En dat was mijn reactie: ik ga niet meer voor deze mensen werken.”

Nogal eens wordt het als voorbeeld van het zich niet gesteund voelen door Defensie, naar voren gebracht dat (her)keuringen zo lastig zijn. De veteranen die zich hierover beklagen, menen dat zij niet voldoende worden gezien in de mate van hun invaliditeit of klachten.

“Ik heb er gehoorbeschadiging aan overgehouden. Defensie zei: ‘Ja, dat moeten we nog uitzoeken.’ Ik hoor maar 30 tot 40 procent in dit ene oor. Dan zegt Defensie: ‘Ja, dat moeten we nog even onderzoeken.’”

Contact met andere Dutchbatters

Een aantal van de deelnemers heeft weinig tot geen contact met andere Dutchbatters, noch een op een, noch in groepsverband. Sommigen zeggen er geen behoefte aan te hebben, omdat ze het verleden hebben afgesloten, anderen geven aan dat het contact er wel was maar in de loop der jaren verwaterd is. Ook geeft een veteraan aan dat de reden om groepsontmoetingen te mijden verband houdt met de negativiteit die er bij samenkomsten hangt, wat te maken heeft dat het zijns inziens veel over erkenning en compensatie gaat. Een andere geïnterviewde zegt dat er onder de Dutchbatters veel verschil van mening bestaat over wat de Dutchbatters toe behoort te komen, en hij zich daar zoveel mogelijk afzijdig van houdt. Tot slot zijn er ook deelnemers die zich meer positief uitlaten over reünies of wensen dat in de toekomst een reünie voor Dutchbat III georganiseerd zal worden. Je verhaal kunnen delen, of herinneringen oproepen zijn waardevolle elementen van reünies.

“Waar ik wel weer behoefte aan heb, dat is misschien ook mijn eigen eenzaamheid, is de reünie van Dutchbat III. Van hoe gaat het met iedereen zo'n beetje. [...] Ik zou het wel op prijs stellen vanuit Kabinetszijde, zeker nu het 25 jaar geleden is, dat er pogingen worden ondernomen om al die oude Dutchbatters weer eens bij elkaar te krijgen. Dat zou ik wel erg kunnen waarderen.”

Contact met het thuisfront

Contact met thuisfront was tijdens de Dutchbat III-uitzending niet zo goed mogelijk als tegenwoordig. Enkele veteranen geven aan dat zij zorgen hadden over thuis, vooral wanneer er een familielid ziek was of overleden. Iemand zegt zich pas nadien te hebben gerealiseerd hoeveel zorgen het thuisfront heeft gehad.

“Tegenwoordig heb je mobiele telefoons waarmee je zo op kan bellen. Daar was je volledig afhankelijk en bij Dutchbat was het ook nog eens zo gemaakt dat de ComSen naast de plaats van de commandant zat. Dus die konden letterlijk alles meeluisteren wat je aan het vertellen was, dus dat was niet prettig.”

Niet alle huidige partners hebben de uitzending destijds van nabij meegemaakt. Terwijl bij een enkele veteraan niet langer contact is met zijn familie, ouders, ex-partner of kinderen heeft bij meerdere deelnemers de relatie met partner en kinderen in het verleden onder druk gestaan.

“Maar in die periode, ik ben er niet trots op, periodes gekend waar ik echt diep in de shit zat. Waar de werkdruk hoog was, dat soort zaken en meer. Dan merk je achteraf dat je heel erg kortaf bent geweest, heel erg stressvol bent geweest. Ook naar die meiden toe.”

Hoofdstuk 11 Erkenning en waardering

Een belangrijk doel van dit onderzoek is het in kaart brengen van de wensen en behoeften op het gebied van erkenning en waardering. Dit hoofdstuk beschrijft de ervaringen en huidige behoeften van Dutchbat III-veteranen op dit gebied. Ook wordt stilgestaan bij behoeften aan initiatieven die aan het gevoel van erkenning en waardering kunnen bijdragen.

11.1 Gebrek aan erkenning en waardering

Een aantal veteranen geeft aan dat zij zich niet erkend en gewaardeerd hebben gevoeld. In deze context wordt regelmatig het negatieve beeld genoemd dat in de ogen van de geïnterviewden over Dutchbat III bestaat.

“In het begin was het een beetje dubbel. Je werd ontvangen als held als je uit uitzendgebied kwam, daarna kwam de genocide ter sprake. Dan werden we al heel snel afgespiegeld als moordenaars. Op een gegeven moment kregen we ook die herinneringsspel in Assen uitgereikt. Daar zag je een aantal moeders bij de poort staan met spandoeken en borden dat we toch niet ons werk hadden gedaan, hoe het gedaan had moeten zijn. Dus het beschermen van de bevolking van Srebrenica, in de enclave. Dat doet even pijn, maar aan de andere kant probeer ik ook uit hun ogen te kijken, dan snap ik ook wel dat ze in de VN teleurgesteld zijn op dat moment.”

“Eer en herstel is er niet. Wij zijn als een stuk vuil bij de grofvuil neergezet en succes.”

Enkele veteranen benoemen dat er door andere collega's bij Defensie in negatieve zin over Dutchbatters gesproken wordt. Ook geeft een veteraan aan dat hij in de jaren '90 en begin 2000 negatieve opmerkingen naar zijn hoofd kreeg geslingerd over Dutchbat (“Je was een slecht militair. Je had slecht gehandeld. Waarom heb je niet je leven gegeven?” zeiden sommigen dan.) en dat leidde tot flinke discussies en soms vechtpartijen. Een andere Dutchbatter zegt dat er nog steeds mensen zijn die Dutchbat beschuldigen van de moord op de 8000 Bosnische moslims. Het maakt deze veteraan boos en verdrietig.

“Dat maakt me boos. Dat maakt me echt boos. Dan word ik verdrietig en sleep ik dat dagen achter me aan. Dan probeer ik mijn vertier weer in andere dingen te gaan zoeken, om maar weer uit het negatieve van Srebrenica uit te komen.”

11.2 Berichtgeving in de media

Het gebrek aan erkenning en waardering hangt samen met de negatieve en in de ogen van de deelnemers verkeerde berichtgeving rondom Dutchbat III. Een aantal Dutchbatters benadrukt dat de media hen heeft afgebeeld als schuldigen aan het drama. Het beeld wordt geschetst alsof de Dutchbatters niks hebben gedaan. De media laat het in de ogen van deze veteranen

na te melden dat Dutchbat III in Bosnië beperkingen had, bijvoorbeeld in bewapening. Ook zegt een veteraan dat de media niet noemen dat de Dutchbatters de vluchtelingen hebben voorzien van eten. Een veteraan zegt zich vaak te moeten verdedigen tegen het beeld dat mensen van Dutchbat hebben.

“Op den duur waren wij moordenaar, dan hadden we meegeholpen met de genocide. Er waren zelfs mensen die beweerden dat wij zelf mensen hadden vermoord. De meest vreemde, rare verhalen hebben de ronde gedaan.”

“Wij hebben al onze blikken die we hadden, van onze reserve-voeding, hebben we allemaal in een grote kookketel gedumpt, hebben we water bijgedaan, hebben we een soort soep van gemaakt om die 6000 mensen toch te kunnen voeden. Dat wil zeggen dat wij ons uiterste best hebben gedaan om die mensen op een waardige wijze te begeleiden, op te vangen en verder het idee te geven dat wij er voor hen waren. Wat daarna buiten die poort gebeurt, daar kunnen we niks aan doen. Dus doet het mij zeer op het moment dat er in de media wordt gebracht dat Dutchbat er niks aan gedaan heeft. Dan word ik verdrietig. Dan word ik echt verdrietig.”

Sommige Dutchbatters geven aan dat de negatieve berichtgeving in de media van invloed is geweest op hun leven en hoe zij zich voelen. Een aantal veteranen zegt dat de beschuldigingen aan het adres van Dutchbat in de media hebben bijgedragen aan het niet willen uitdragen van het veteraan-zijn, aan faalangst, aan PTSS, aan gevoelens van machteloosheid, gevoelens van depressie en boosheid. Andere veteranen kunnen de negatieve berichtgeving naast zich neerleggen en zeggen dat het niet veel met hen heeft gedaan, temeer omdat ze van zichzelf weten hoe ze gehandeld hebben. De media had geen invloed op hun oordeel op hun eigen handelen.

“Als er iets in het nieuws, er werd een beschuldigende vinger gewezen of er was een krantenkop, werden sommige jongens compleet hysterisch, nu nog steeds hoor. Door de tekst schieten ze enorm hoog in de stress. Dat heb ik eigenlijk nooit zo gehad. Ik weet precies hoe het gegaan is, ik weet hoe het ontwikkeld heeft, hoe het zich ontvouwde, ik had er wel snel een eigen mening over, een eigen analyse. Dan denk ik: ‘Nou, 90% van wat hier geroepen wordt is complete onzin, daar ga ik niet eens naar luisteren.’ Van die negatieve media-aandacht heb ik niet heel erg veel last gehad.”

Houding Defensie tegenover mediaberichtgeving

De veteranen hebben verschillende meningen over de houding van Defensie tegenover de media. Een veteraan zegt dat Defensie niks deed om onjuiste berichtgeving te weerspreken en vond dit een gemiste kans. Een ander zegt dat Defensie de prioriteit had om de naam van de eigen organisatie hoog te houden. Weer een andere geïnterviewde zegt dat Defensie het beste met de Dutchbatter voor had.

“Ik had het idee dat er [vanuit Defensie, red.] geen tegenbericht kwam. Er werden geen rectificaties geëist dat het [nieuws, red.] er verkeerd in stond. Ik dacht dat ze [Defensie, red.] het helemaal niks interesseerde. Ze laten de pers schrijven wat de pers wil schrijven. Daar wordt niks tegengehouden. Dat vond ik heel jammer. Dat was een gemiste kans. Als ze er vaker tegen in waren gegaan, dat een hele hoop jongens veel minder problemen met de houding van Defensie hadden gehad. Want nu hebben veel van ons het idee dat Defensie het totaal niet interesseerde wat ons daar was overkomen.”

“Ik denk dat Defensie een goede houding had. Ze hebben denk ik wel altijd voor ons geprobeerd op te nemen. Alleen heb je dat politieke bij Defensie en dat is altijd lastig. De vraag is of dat beter had gekund? Weet ik niet. Ik denk dat Defensie ons voldoende beschermd heeft, dat in ieder geval wel, door ons zo veel mogelijk buiten de media te houden. [...] Ik denk dat Defensie op zich voldoende gedaan heeft om ons niet in een kwaad daglicht te stellen.”

Verandering mediaberichtgeving over tijd

Een meerderheid van de geïnterviewde veteranen geeft aan dat de berichtgeving van de media in de loop der jaren is veranderd. Een minderheid zegt dat de berichtgeving hetzelfde en negatief is gebleven. De verandering schuilt in het feit dat de media in hun ogen genuanceerder en ook positiever is gaan schrijven over Dutchbat. Als voorbeeld noemt een veteraan dat de media nu schrijft dat de verantwoordelijkheid voor wat er in Bosnië is gebeurd niet bij Dutchbat lag, maar bij de Nederlandse regering en de VN.

Men ziet de kentering optreden rondom de eeuwwisseling, de verschijning van onderzoeksrapporten en de toespraak van Hennis-Plasschaert. Ook de documentaire van journalist Coen Verbraak in juli 2020 wordt een kentering genoemd. Een veteraan zegt dat deze documentaire de meest positieve ontwikkeling is van de afgelopen 25 jaar, omdat er nu daadwerkelijk met de Dutchbatters is gepraat.

“In de jaren '90 was Dutchbat een zwarte bladzijde en ook begin 2000 was dat. Dan was je fout, dan had je je best niet gedaan. Dan was je een slechte militair geweest. Alle vooroordelen kwamen langs. Zeker door het Nederlandse publiek werd het naar mij, naar ons toegeworpen. Toen zei ik ons voor Dutchbat, moet je nagaan. Gedurende jaren is er een kentering van het beeld gekomen, want men kwam erachter dat wij als Nederland volledig gebruikt zijn door andere politieke belangen. Er zijn uitzendingen over geweest. Er zijn onderzoeken naar gedaan. Er zijn rapporten over geschreven. Het beeld is langzamerhand gaan kantelen.”

11.3 Ervaren erkenning en waardering

Verschillende momenten en initiatieven worden genoemd die erkenning en waardering hebben gegeven, zoals de komst van de Veteranenwet, de Veteranendag, het gekantelde beeld van de Dutchbatter dat het Nederlandse publiek had (van een slecht militair naar een militair die gebruikt is voor politieke belangen, aldus een veteraan), de Veteranenpas en instanties zoals het Veteraneninstituut waar veteranen met vragen en problemen terecht kunnen.

De documentaire van Coen Verbraak wordt dikwijls genoemd als blijk van erkenning. De deelnemers zeggen dat 25 jaar na de missie eindelijk ruimte geboden wordt voor het verhaal en de beleving van de Dutchbatters. Ook het Dutchbat III draaginsigne wordt gezien als een blijk van erkenning en waardering. Eén veteraan ziet dit anders. Hij beschouwt het draaginsigne niet als een teken van erkenning. Hij ijvert daarentegen voor een nieuwe militaire decoratie. Erkenning betekent voor hem militair onderscheiden worden; een fysieke blijk van erkenning in de vorm van militaire decoratie die hij aan de buitenwereld kan tonen.

Het verschijnen van het NIOD-rapport (2002), de bijeenkomst met Rutte, Hennis-Plasschaert en Dutchbatters in Amersfoort (2015) en de toespraak van Hennis-Plasschaert tijdens Veteranendag (2016) betekenden voor een aantal veteranen erkenning en waardering. Over het gesprek met de bewindspersonen had één veteraan het idee dat er naar de Dutchbatters werd geluisterd.

“Rutte heeft toen in de Flint, een paar jaar geleden, erkenning namens de regering gebracht voor Dutchbat III. Dat was wel een heel bijzonder moment. Rutte en Hennis liep daar, Dutchbat was bij elkaar geroepen. Althans degene die nog in contact waren. Rutte was daar en hij gaf ook erkenning namens de regering voor ons werk als Dutchbat III. Dat was ongelofelijk emotioneel. Janken, huilen, ook vloeken, razen, tieren. Maar het was een heel beladen moment. Toen dacht ik wel, je maakt wel deel uit van een grote familie. Je maakt deel uit van die club. Als je nu vraagt voel je je Dutchbatter, dan zeg ik: ‘Ja, ik voel me wel Dutchbatter.’”

“Ik ben jaren geleden uitgenodigd voor een aankondiging van Hennis op Veteranendag op het Binnenplein. [...] Daar zat ik op de tribune. Zij zei dat we [Dutchbatters, red.] er alles aan gedaan hadden. Ik kan haar woorden niet precies herhalen. Maar dat vond ik wel een heel mooi moment. Toen heb ik op de tribune gezeten met mijn echtgenote en toen heb ik echt keihard zitten janken. Dat was gewoon een stukje waardering. Daar werd toen een stuk erkenning gegeven voor dat wij daar gewoon ons uiterste best hadden gedaan om die mensen daar te beschermen. Dat doe je dan op dat moment en dat deed me echt ontzettend goed. Dat zijn van die kleine momentjes. Voor de rest is het, grofweg gezegd, van de 365 dagen die we in het jaar hebben is het 363 dagen in het jaar is het alleen maar negativiteit. Dat voel ik nog steeds wel een beetje.”

Tot slot is er ook een aantal veteranen dat aangeeft geen behoefte te hebben aan extra erkenning en waardering; zij hebben dit ook nooit gemist. Eén veteraan zegt dat de Dutchbatters de waardering hebben gekregen van de Nederlandse politiek en dat het zo goed is.

“Erkenning en dat soort dingen zoek ik ook niet. Heb ik ook geen behoefte aan. Het heeft voor mij geen meerwaarde in mijn leven. Ik vind dat ik trots kan zijn op, ondanks wat er is gebeurd, nu [het leven, red.] weer heb opgebouwd. Dat vind ik belangrijker dan die erkenning als veteraan zijnde.”

11.4 Behoeften erkenning en waardering

De deelnemers geven een aantal zaken aan op het gebied van erkenning en waardering die henzelf of andere Dutchbatters zouden kunnen helpen. Sommigen zouden graag een gebaar vanuit de overheid of Defensie willen zien. Genoemd wordt bijvoorbeeld politieke excuses, omdat de Dutchbatter al 25 jaar in kou staat, of dat Defensie de uiting maakt dat de Dutchbatters alles hebben gedaan wat ze konden doen en goed werk hebben geleverd. Andere zaken die genoemd worden zijn financiële compensatie, een militaire decoratie en reünies. Maar voor al deze suggesties geldt dat er ook veteranen zijn die een van deze initiatieven niet zien zitten.

“[Erkenning betekent, red.] Dat mensen weten wat we gedaan hebben in deze periode. Dat ook de regering aangeeft dat we alles hebben gedaan wat we konden doen op dat moment, de uitslag van dat moment laat ik even middenin: ‘Jullie zijn niet de schuldigen van die massamoord die heeft plaatsgevonden.’ Dat vind ik een mooie erkenning, maar ook de speld die we gekregen hebben. Slaat natuurlijk nergens op, maar dat hele kleine speldje was voor heel veel mensen een klein beetje erkenning en waardering voor wat we daar gedaan hebben.”

“Erkenning kan je niet afdwingen. Het enige wat je kan doen is hopen dat mensen dan begrip krijgen voor de situatie waarin je zat.”

Een aantal veteranen pleit voor het vertellen van het juiste verhaal, dat wil zeggen het verhaal waarin er aandacht wordt besteed aan de ervaringen van de Dutchbatters. Een verhaal dat volgens hen zowel in de media als in het onderwijs verteld moet worden. Veteranen benoemen het gebrek aan kennis bij met name de jonge generaties en pleiten dan ook voor goed onderwijs over Srebrenica. Ze hekelen hoe de rol van Dutchbat in de Geschiediscanon van Nederland is opgenomen. Belang wordt ook gehecht aan onderwijs dat voldoende aandacht geeft aan de historische context van de Dutchbat III-missie, door ook aandacht te besteden aan het ontstaan van de Balkanoorlogen.

“Ik denk dat met name voor de toekomst het belangrijkste is dat we de jeugd de juiste informatie geven. Ik denk dat wij als Dutchbatters nu nog een hele grote bijdrage eraan kunnen leveren door voorlichting op scholen te geven. Hoe het echt was geweest en hoe wij ons zelf op dat moment gevoeld hebben, wat we wel konden en wat we vooral niét konden. Ik denk dat dat met name voor de jeugd enorm belangrijk is.”

Een aantal veteranen hecht ook belang aan herdenken en het stilstaan bij het verleden.

“Ik denk ook er zijn zo veel slachtoffers gevallen, dus wij moeten dat ook blijven herdenken. Onze rol moeten we ook kritisch blijven bekijken. Dat is denk ik heel belangrijk. Daarin is het denk ik altijd goed om aandacht te blijven houden voor de veteranen die eigenlijk zijn vastgelopen met zichzelf. Denk ik goed om daar constant ook zicht op te blijven houden.”

“Welke thema's zou je kunnen gebruiken om de betekenis van 4 en 5 mei, die in de Tweede Wereldoorlog geboren is, te koppelen aan hedendaagse gebeurtenissen? [...] Je ziet nu al dat het 4 en 5 mei comité zoekt naar een thema om de betekenis van vrijheid te laten voortbestaan. Want het is niet alleen vrijheid, maar het is nadenken over alle oorlogsslachtoffers. Na de Tweede Wereldoorlog komen, zeggen ze altijd, de oorlogsconflicten. Srebrenica zou je in mijn optiek daaraan kunnen hangen. Desolaatheid, pijn, een zwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis. We moeten het bespreekbaar maken, niet over oordelen.”

Hoofdstuk 12 Thuisfront: ervaringen met Dutchbat III-missie

In de volgende drie hoofdstukken (hoofdstuk 12-14) worden de resultaten weergegeven van de interviews met het thuisfront. De deelnemers van het thuisfront zijn meestal partners en in een paar gevallen de ouder(s) van de veteraan. De indeling van de hoofdstukken komt overeen met de hoofdstukken die de interviews met veteranen beschrijven.

De deelnemers is gevraagd naar hun ervaringen met de Dutchbat III-missie. Sommige deelnemers, zoals ouders maar ook een partner, waren tijdens de missie al het thuisfront van de Dutchbat III-veteraan. Andere deelnemers hebben de Dutchbat III-missie destijds niet als thuisfront meegemaakt. Zij zijn pas na de missie in het leven van hun veteraan gekomen. Met de deelnemers is gesproken over het contact tijdens de uitzending, de nasleep, de gesprekken over de missie, wat de missie voor hen betekent en manieren waarop zij met de uitzendervaringen omgaan.

12.1 Contact tijdens de uitzending

De deelnemers die thuisfront waren tijdens de uitzending, hadden destijds beperkte mogelijkheid om met hun Dutchbat III-veteraan contact te onderhouden. Ze stuurden brieven en heel af en toe was er een telefoongesprek mogelijk. Een deelnemer geeft aan dat haar Dutchbat III-veteraan tussentijds op verlof is geweest vanwege het overlijden van een neefje. Dit was door Defensie goed geregeld.

“Je moest maar afwachten wanneer je weer een brief kreeg. Wij stuurden wel brieven, maar kreeg hij die wel? We stuurden wel pakketjes, maar kreeg hij die wel? Ik vond het een heel spannende tijd.”

Tijdens de missie was er voor de thuisfrontleden een informatienummer bij Defensie beschikbaar. Een deelnemer heeft destijds via dit informatienummer onjuiste informatie ontvangen over de terugkeer en verblijfplaats van zijn zoon; nog altijd voelt hij zich niet goed bejegend.

“Wat je niet moet doen is mensen voorliegen. Dingen die ons het meest bijblijven na 25 jaar zijn de momenten dat je dus bent voorgelogen. Dingen die dus niet kloppen. Die verdraaid worden. Dat moet niet gebeuren. Je moet altijd helder en duidelijk maken, ook een minder aangenaam bericht. Vertel het dan!”

12.2 Nasleep

De nasleep van de Dutchbat III-uitzending wordt door de deelnemers omschreven als een periode van gebrek aan opvang en steun door Defensie en de overheid, met name voor de

Dutchbat III-veteranen zelf. Ze zijn van mening dat als er bij terugkomst meer begeleiding was geboden, het lijden van de Dutchbat III-veteranen minder was geweest.

“Voor mijn gevoel zijn door Defensie in het algemeen heel veel steken gevallen, en waar niks mee gedaan is. En ik denk, als [Veteraan] vanaf zijn terugkomst goed geholpen was en goed begeleid was, met meerdere van zijn lichter en al die andere mannen en vrouwen, dat dit niet zo'n beladen onderwerp was geweest, en dat niet zoveel mannen en vrouwen zo geleden hebben en nog lijden. En dat ze eigenlijk iets over het hoofd hebben gezien: de mens achter de mens. En dat vind ik heel erg. Ik denk, als zij vanaf het begin goed begeleid waren, en erkend waren en het feit wat zij daar hebben gedaan, dat ze machteloos stonden en dat ze geen kant op konden... en dat ze afgeschilderd worden als de moordenaars. Ik denk dat dat ook geestelijk bij heel veel Dutchbatters ervoor gezorgd heeft dat mensen compleet het plaatje kwijt zijn, en dat het ernaar gemaakt heeft dat hierdoor veel relaties, denk ik, gestrand zijn, en heel veel mannen en vrouwen nu nog kampen met de gevolgen van wat daar gebeurd is.”

12.3 Praten over de uitzending

De meeste deelnemers geven aan dat ze met hun veteraan over de uitzending praten of daar in het verleden over hebben gepraat. Voor sommige partners was met name de start van de relatie de periode waarin zij over de uitzending hebben gepraat. Daarna gebeurde dat eigenlijk nauwelijks meer. Voor een ander is pas vele jaren na de missie gesproken over de uitzending. Het bespreken van de ervaringen heeft dus in uiteenlopende perioden plaatsgevonden. Een deelnemer geeft aan dat zijn zoon pas jaren na diens uitzending over zijn Dutchbat III ervaringen begon te vertellen, omdat hij daarvoor zijn ouders heeft willen beschermen voor zijn pijnlijke herinneringen. Een enkele deelnemer praat nu nog steeds met de veteraan over de ervaringen van de Dutchbat III-missie. Het gaat dan met name over de persoonlijke ervaringen van de Dutchbat III-veteraan. In sommige gevallen vertelt de Dutchbat III-veteraan uit zichzelf over de uitzending; in andere gevallen is het het thuisfront dat initiatief onderneemt en vragen stelt.

Een aantal deelnemers zou een reis willen maken naar het uitzendgebied. Een deelnemer had deze reis al gepland, maar die ging vervolgens niet door vanwege de coronapandemie. De deelnemers zijn nieuwsgierig naar waar hun veteraan destijds gelegerd is geweest. Het wordt volgens hen makkelijker om ervaringen met elkaar te delen, wanneer het thuisfront er een beter beeld bij heeft.

“Ik denk op termijn dat, als de kinderen iets groter zijn, dat ze kunnen zien waar hun vader verder heeft gezeten. [...] Niet nu, want ik denk nu dat [Veteraan] zijn eigen ding heeft. Maar ik denk dat als ze groter worden, goed is om dat te doen, omdat je merkt dat de volgende generatie ook nog met vragen zit. Het is soms beter om het daarover te hebben; dus als je er een beeld bij kan vormen.”

12.4 Betekenisgeving

Eigenwaarde

De meeste deelnemers geven aan dat ze als thuisfront trots zijn op hun Dutchbat III-veteraan en respect hebben voor het werk dat Dutchbat III destijds heeft gedaan. Aan de andere kant ervaart een aantal deelnemers schaamte, met name vanwege de negatieve publieke opinie die volgens hen over Dutchbat III in de maatschappij bestaat.

“Van mij hoeven anderen dat niet te weten over de vader van mijn kinderen; dat hij in Bosnië heeft gezeten. We zitten op een redelijk zwarte school, voor je het weet [wordt hij aangezien als, red.] moslimmoordenaar. Als moeder vind ik dat heel lastig.”

Identiteit

Sommige deelnemers zeggen zich thuisfront van een Dutchbat III-veteraan te voelen, waarvan enkelen benadrukken dat ze wat hen betreft wel meer aan de zijlijn staan. Dit omdat ze de Dutchbat III-veteraan nog niet kenden toen de missie plaatsvond en daarmee die periode niet als thuisfront hebben meegemaakt.

“[Of deelnemer zich thuisfront voelt, red.] Nou, toen ze er zaten zeker. Weet je, want we hebben heel veel pakketjes verstuurd. Zeker naar [Veteraan]. Die had heel weinig. Maar als ze het over veteranen hebben, dan voel ik wel dat ik daar ook een stuk deel van uitmaak. Dus wat dat aangaat, denk ik dat dat wel... Ja, voel ik me wel thuisfront.”

Een aantal van de deelnemers geeft aan hun thuisfrontgevoel niet uit te dragen, onder andere vanwege het, volgens hen, verkeerde beeld dat de buitenwereld van Dutchbat III-veteranen heeft. Of omdat hun veteraan daar geen behoefte aan heeft. Enkele deelnemers dragen het wel uit door bijvoorbeeld op Veteranendag de vlag uit te hangen of in hun omgeving over de ervaringen van hun Dutchbat III-veteraan te vertellen.

Persoonlijke groei

De betrokkenheid bij (de ervaringen van) een Dutchbat III-veteraan heeft voor een aantal deelnemers een positieve uitwerking gehad. Zij voelen zich gesterkt door de ervaringen van hun veteraan. Zo heeft de één nu meer aandacht voor de zwakkeren in de wereld, de ander is meer gaan relativeren en weer een ander staat nuchterder in het leven. Voor één deelnemer komen de ervaringen van de Dutchbat III-veteraan goed van pas in haar huidige werk.

“Ik denk, relativeren. Dat zit eigenlijk wel een beetje in ons, de positiviteit eruit halen. Ik denk dat dat nog meer geworden is.”

“Ik ben [beroep] geweest. Ik heb ook veel jongeren vanuit Afghanistan behandeld. Het [de ervaringen van veteraan, red.] heeft mij heel erg geholpen en heel erg gesterkt in die behandeling die ik met hun had, om ook de andere kant te kunnen zien.”

12.5 Coping

Een aantal deelnemers heeft een manier gevonden om met hun ervaringen rondom de Dutchbat III-missie om te gaan. Zo geeft één deelnemer aan dat het haar helpt om veel over de missie te lezen, afleiding te zoeken in hobby's en in de opvoeding van de kinderen. Een andere deelnemer vond tijdens de uitzending zelf afleiding in haar opleiding die ze op dat moment volgde. Dit maakte dat ze minder tijd had om alle berichtgeving rondom de uitzending te volgen. Ook met anderen praten over de spanningen hielp deze deelnemer door de periode van de uitzending heen.

Hoofdstuk 13 Thuisfront: kwaliteit van leven, zorgbehoeften en ondersteuning

In dit hoofdstuk staat de huidige kwaliteit van leven en behoeften aan zorg en ondersteuning van het thuisfront centraal. In de interviews is gevraagd naar de invloed van de missie op de gezondheid van het thuisfront, het gezinsleven en hun relatie met de Dutchbat III-veteraan. Ook is gevraagd naar contacten met de hulpverlening en lotgenoten.

13.1 Tevredenheid met het leven

Er heerst bij de deelnemers algemene tevredenheid over het leven, ondanks de gezondheidsklachten waar enkele deelnemers mee kampen. Deze tevredenheid wordt gevormd door de kwaliteit van relaties met de partner, familie en vrienden en door het hebben van een leuke baan. Wel benadrukt een enkele deelnemer wensen voor de toekomst, waaronder een ander huis.

“Ik zit op een fijne plek en heb een fijne fase in mijn leven qua relatie. Ook wel door deze tijd [corona, red.]. Je komt zo weer terug met je gezin in een kleine ruimte. Dat is eigenlijk heel fijn geweest. Ook naast de ups en downs die we er allemaal in gehad hebben. Ik heb het heel fijn met [Veteraan]. Ik heb heel mooi werk. Dat vind ik heel erg leuk. Ik kan me daar ontwikkelen en ik kan een andere rol ontwikkelen omdat ik al wat langer ervaring heb. We hebben twee hele leuke jongetjes samen, die allebei inmiddels iets ouder worden. Iets groter en zelfstandiger. Dat is heel leuk om te zien. Het gaat gewoon goed, met de familie, de vrienden. Het is een fijn plekje om te zijn nu.”

“Ik heb altijd gezegd, het zou fijn zijn als wij een groter boerderijtje... Dat zou onze wens ook zijn. We willen graag een groter boerderijtje, ook met het oog op onze kinderen.”

13.2 Gezondheid en behoefte aan zorg

Gezondheidsklachten

Over het algemeen gaat het goed met de deelnemende thuisfrontleden. De meesten zijn gezond. De gezondheidsklachten die er zijn, hebben, aldus deze deelnemers, niet met de uitzending te maken. Wel geeft één deelnemer aan dat hij door zijn ziekte emotioneel kwetsbaarder is wat tot gevolg heeft dat hij emotionele zaken, zoals Dutchbat III berichtgeving in de media, mijdt.

“Ik heb [ziekte] en dan ben je ook kwetsbaarder. Als u mij tien jaar geleden had gekend, ben ik een ander iemand als nu. Ik ben nu emotioneel ook kwetsbaarder. En daarom probeer ik dingen ook een beetje te mijden.”

Contact met hulpverlening

Sommige deelnemers hebben tot dusver geen hulp gezocht, omdat ze het simpelweg niet nodig hebben. Wel zegt één deelnemer dat ze genoeg ingangen heeft om hulp te vragen, mocht dat in de toekomst nodig zijn.

“We hebben allebei het voordeel dat we in de bron van alle militaire zorg zitten. Dan heb ik een psycholoog of een maatschappelijk werker waar ik zo naar toe kan lopen als ik vragen heb. Of mijn eigen collega’s. Dus dat zit wel goed.”

Een andere deelnemer heeft hulp gezocht voor een traumatische ervaring die ze tijdens haar werk heeft meegemaakt. Hiervoor heeft zij een EMDR-behandeling gehad die naar haar idee goed heeft geholpen. Ze is tevreden over de hulp die ze heeft ontvangen. Ze heeft hierdoor meer vertrouwen in de hulpverlening gekregen, en zou willen dat veteranen daar ook van profiteren.

“Nou, het heeft wel, in die zin, mijn ogen geopend voor hulpverlening voordat het al heel zwaar psychiatrie-achtig wordt, want dat is eigenlijk de kant die ik als verpleegkundige vaak zie. Toen ik zag dat het niet goed met hem ging, waarbij hij aan het huilen was. ’s Nachts vreselijk aan het huilen was over de jongens die hij achter heeft gelaten in Bosnië; toen nu pas de verhalen kwamen dacht ik wel daar kan je wat mee, maar dan moet je wel hulp zoeken. Dat gebeurde nog niet echt, daarvoor moest het eerst even misgaan. Nu wel.”

Daarnaast is er een deelnemer die aangeeft slechte ervaringen te hebben met bewindvoerders en met de Basis. De bewindvoerders gaven geen toestemming voor een dierenartsbezoek met de hond, terwijl deze dieren voor haar heel belangrijk zijn. Daarnaast had de Basis beloofd ondersteuning te bieden met hoe om te gaan met een veteraan. Deze belofte is niet nagekomen, aldus de deelnemer.

13.3 Gezinsdynamiek en dagelijks functioneren

Functioneren veteraan

De deelnemers beschrijven hoe het met hun Dutchbat III-veteraan in het verleden is gegaan, en hoe het in het hier en nu vergaat. Met name de deelnemende ouders vertelden over het functioneren van hun zoon bij terugkomst van de uitzending. Hun zoon was veranderd sinds de missie: hij was volwassener, en ook emotioneler bij terugkomst. Dit was niet per sé negatief. Kort na thuiskomst was hij erg alert op de omgeving wat na verloop van tijd wel is afgenomen.

“Ik denk sneller volwassen. Meer gericht op de toekomst. Meer weten, van: dit is wat ik wil. Dat wil ik niet zeggen dat je dat altijd gaat halen of krijgen, maar wel op die manier. Op een gegeven moment, en dan wil ik niet zeggen dat hij als jongetje wegging, maar je gaat als jongvolwassene weg en je komt gewoon als een volwassene terug. Ja. Dat is wat ik wel heel mooi vond, maar ook van: oh, die groeistuip is wel heel snel gegaan.”

“De jeugd was er in één keer af.”

Deelnemers zagen de volgende uiteenlopende reacties bij de Dutchbatters in de periode vanaf thuiskomst tot nu: slecht slapen en dromen, gesloten zijn, zichzelf afzonderen, twijfels hebben over werk, verlies van intimiteit, onverschilligheid, prikkelbaarheid, verhoogde emotionaliteit of juist vervlakt in emotionele expressie, neerslachtig of boosheid, een kort lontje hebben of opvliegerig zijn. Altijd met iets bezig zijn past ook in dit rijtje. Meerdere klachten kunnen verband hebben gehouden met PTSS, maar dat is niet altijd duidelijk geweest.

“En dat ik ook wel een soort prikkelbaarheid merkte, van... Nou ja, een kort lontje. En dat hij dan wel weer herstelde, dat wel. Maar daarna merk je gewoon dat hij niet de [Veteraan] is zoals hij hoort te zijn.”

“Hij heeft wel met name bij het naar bed gaan dat hij heel onrustig is met slapen. Vaak veel schreeuwt of roept, zeg maar.”

“Wat ik ook merkte als iets vervelend was geweest – dat kon tussen ons zijn, met de kinderen, met de familie – iets wat emotioneel zwaar was, dat die herinneringen heel snel weg waren. Het was heel snel hup, alleen de zonnige uren.”

“Ik heb in die zin nu met een man te maken die daarin wat meer gesloten is. En zich het liefst een beetje afzondert. Je hebt niet echt meer een conversatie en een goed gesprek, zeg maar. Hij doet zijn eigen ding.”

Ook zijn er deelnemers die zeggen dat het nu goed gaat met hun veteraan. Maar zij geven wel aan zich ervan bewust te zijn dat hun veteraan een rugzak met zich meedraagt. Een rugzak vol met ervaringen vanuit de missie. Ook al functioneert hun veteraan nu goed, het is belangrijk om in de gaten te houden of deze bagage in de toekomst iets met hun veteraan kan doen.

“Dat realiseerde ik me ook, dat hij wel dingen had gezien waar hij niet over sprak maar waar hij toch wel iets van mee moet hebben gekregen. Maar ik ben niet gaan wroeten, want ik dacht: gaat het goed, dan gaat het goed.”

Relatie tot veteraan

Sommige deelnemers zeggen dat de uitzendervaring van hun veteraan geen invloed heeft op hun relatie met de veteraan. Andere deelnemers zeggen dat de uitzendgerelateerde klachten van de veteraan wel degelijk invloed op hun relatie hebben. Voor een enkeling betekent dit dat zij vrezen voor het einde van de relatie.

Voor de ene deelnemer was het met name het vluchtgedrag van de veteraan dat, vooral in het begin, lastig was in hun relatie. Op een gegeven moment heeft de veteraan hulp gezocht; om te voorkomen dat de relatie zou beëindigen. Voor enkele andere deelnemers is vooral de geslotenheid en afwezigheid van de veteraan wat hun relatie verstoort. Daardoor wordt een gebrek aan kennis van en begrip voor de uitzendervaringen ervaren, is het moeilijk om met de

veteraan te praten en ontbreekt het voor één deelnemer aan fysieke intimiteit. Als gevolg daarvan cijfert de deelnemer zichzelf weg en maakt zij zich zorgen om de veteraan.

“Toen onderdrukte hij heel veel. Dat was vluchten in dingen. Dus vluchten in sporten. Zodra het moeilijk werd, zodra een kind het moeilijk had op school, dan werd er een hobby gezocht om zo veel weg te zijn, alleen maar op internet daar dingen over te zoeken, alles om de confrontatie uit de weg te gaan. Toch wel echt vluchtgedrag, dat is nu niet meer.”

“Dat je jezelf een beetje wegsomt omdat je het gevoel hebt, het doet er toch niet toe. En zo was ik niet. Ik ben een heel open, vrolijk type. En dan merk ik toch dat min of meer een, dat ik in een negatieve spiraal kom. En dat wil ik niet. Ik wil niet in een negatieve toestand komen. [...] En ik heb nu het gevoel dat hij niet de rust heeft. En dat geeft mij ook niet de rust. Dat maakt dat ik nu voor twee moet denken; voor mijn gevoel soms. Dat is voor mij ook heel vermoeiend, confronterend. Naast het feit dat je dan heel veel mist.”

Een aantal deelnemers zegt zich wel eens zorgen te maken over de veteraan. Sommigen maken zich zorgen over hoe het nu met hem of haar gaat, anderen zijn met name bezorgd over hoe het in de toekomst zal zijn. Zij hebben bijvoorbeeld de angst dat de veteraan op zijn oude dag een terugval krijgt. Ze realiseren zich dat het klachtenvrij zijn in het heden niet betekent dat dit in de toekomst ook zo is. Dit maakt dat deze deelnemers alert blijven op hoe het met hun veteraan gaat.

“Ik ben ervan overtuigd, hoe goed ie het ook doet, beter kan eigenlijk niet... Op het moment dat hij oud en zwak wordt of [ziekte] krijgt of zoiets, komt het weer boven.”

“En weet je, dan kan je denken: hij is sterk genoeg en hij gaat het redden. Maar in de psychiatrie leer je dat wel, je hoeft maar een paar dingen op elkaar te hebben en van het kleinste dingetje kan je onderuit gaan. Ik denk, van ja... zeg nooit nooit.”

Daarnaast worden de bijzondere en mooie kanten van een relatie met een Dutchbat III-veteraan door sommige deelnemers benadrukt. Met name een hechte band van vertrouwen en het gevoel van trots worden genoemd. Dit helpt hen om vol te houden. Ook is het volgens een deelnemer bevorderlijk voor de relatie wanneer de veteraan zijn eigen problemen erkent en stappen vooruit worden gemaakt in het omgaan met zijn problemen.

“Hij [de relatie, red.] is misschien steviger geworden. We waren altijd al gewend om te zeggen wat we dachten. Een blad voor ons mond hebben we nooit genomen. Dat is nog steeds. Maar hij is misschien wat steviger geworden. Er is veel meegemaakt. Dat schept een hele andere band. Nog meer een band van vertrouwen, trots zijn. Ja, dat.”

“Nu dat het ook een naam heeft, en dat [Veteraan] ook erkent dat er iets aan de hand is, is het veel beter benaderbaar. Wanneer [Veteraan] in een negatieve spiraal zit, kan

ik makkelijker zeggen: 'en nu is het genoeg', en dan gaat het ook beter. Eerder was het moeilijker, maar nu mag ik het zeggen."

Contact hulpverlening veteraan

Een aantal deelnemers geeft aan dat de veteraan, al dan niet gestimuleerd door het thuisfront, hulp heeft gekregen voor zijn uitzendgerelateerde klachten. Deze hulp heeft de gezondheid doen verbeteren. Niet in alle gevallen was er direct adequate hulp, soms was het een zoektocht.

"Wij zaten toen 's avonds bij de televisie en toen hadden we een uitzending of documentaire gezien over Defensie en toen zakte jij... Toen was het eigenlijk even helemaal klaar. En toen stond er zo'n nummer onder en dat hebben wij gebeld. Toen was het ook eigenlijk wel meteen... [...] Ja volgens mij begon toen pas dat jij naar CMH ging."

Sommige deelnemers zeggen ontevreden te zijn over de hulp die veteraan heeft gehad. Een gebrek aan deskundigheid of het, door de zorginstelling, niet verder doorzetten van een opnametraject worden daar als voorbeeld redenen van gegeven. Eén deelnemer noemt dat als gevolg van een slechte ervaring met het Veteranenloket, waarbij geldzaken van de veteraan volgens het thuisfront niet juist zijn afgehandeld, haar vertrouwen in het Veteranenloket daarmee is afgenomen.

Invloed missie op gezin

Bij de ene deelnemer heeft de missie weinig tot geen uitwerking (gehad) op het hele gezin terwijl bij de andere deelnemer het gezin wel invloed van de missie heeft ondervonden of dat nog steeds ondervindt. Eén deelnemer geeft aan dat deze invloed groter is dan vooraf werd gedacht.

"Al die wachtlijsten en onzekerheid ook. Je wilt natuurlijk je oude werk doen, maar kan dat wel? Het heeft dus meer impact dan we dachten. We dachten altijd [Veteraan] is Dutchbatter, maar hij heeft er geen last van. Dat is wat we twintig jaar lang altijd zeiden. 'Het gaat heel goed met hem', moest je er altijd eigenlijk bij zeggen. Nu is dat niet meer zo en dat is best wel eng, maar we blijven rustig."

Door de PTSS van de veteraan worden bepaalde uitstapjes met het gezin vermeden. Drukke kan niet worden opgezocht en ook spontane of impulsieve activiteiten ondernemen is geen goed idee. Het niet praten over de uitzendervaringen binnen het gezin leidt tot spanningen, aldus één deelnemer.

"Dus we gaan niet meer naar een druk pretpark, we gaan niet naar Center Parcs, dat doen we nu allemaal niet. We zoeken de drukte niet op, want het gaat allemaal net goed. Dat hebben de kinderen wel door."

Binnen de gezinnen van deelnemers wordt soms met humor over de ervaringen van veteraan gesproken.

“We maken er over het algemeen grapjes van, zoals ‘maar papa heeft de oorlog meegemaakt, hij eet alles’.”

13.4 Sociale steun

Alle deelnemers hebben zich wel door iemand uit hun directe omgeving gesteund gevoeld. Ze konden terecht bij de veteraan zelf, bij familie, bij vrienden, of op het werk. De ene deelnemer had meer behoefte aan steun dan de ander. Steun vanuit een organisatie wordt door de deelnemers nauwelijks genoemd. Eén deelnemer geeft aan dat ze destijds wel goed kon praten met de zorg coördinator van het ABP.

“De enige steun die ik in principe het meest ervaren heb is vanuit mijn baas. Die belde mij gewoon zelfs op. Als ik iets had, dan kon ik ook altijd bij hem terecht.”

“Maar ik heb inderdaad wel steun van mijn zoons hierin, die [Veteraan] goed begrijpen en met wie [Veteraan] ook een goede band heeft. Hij kan tot zekere hoogte daar ook met [Zonen] over praten. En dat is ook wel heel fijn, dat hij zich daardoor gesteund voelt en ik ook, in feite.”

Lotgenotencontact

Sommige deelnemers zijn in het verleden wel eens naar een bijeenkomst voor het thuisfront en/of Dutchbat III-veteranen geweest. Eén deelnemer geeft aan dat ze tijdens een dergelijke bijeenkomst is geschrokken van de heftige verhalen die daar werden verteld. De behoefte aan lotgenotencontact is door deze ervaring weggenomen. Andere deelnemers hadden geen behoefte om met andere thuisfrontleden in contact te komen, al dan niet doordat de Dutchbat III-veteraan er geen behoefte (meer) aan heeft.

“We zijn toen we al, voordat we kinderen hadden, zo’n dertien/veertien jaar geleden, twee keer naar zo’n weekend geweest van Dutchbatters bij de Basis in Doorn. Laatste keer dat ik mee ben geweest was ik in verwachting van ons eerste kind, dus dat was twaalf jaar geleden, ergens in juni was dat. Daarna zijn we niet meer gegaan, want het was zo heftig wat daar verteld werd, ook voor de vrouwen van de Dutchbatters. Dus ik was heel bezorgd, want ik was in verwachting - als dat mis zou gaan, kon hij gevoelens van machteloosheid krijgen en kon het helemaal mis gaan. Dat was bij hun partners gebeurd – zij werden psychotisch tijdens de bevalling; alles ging goed hoor, wij hadden daar geen last van, maar ik werd daar niet heel blij van, er moet mij ook niet iets aangepreut worden.”

Enkele deelnemers geven aan dat ze in het verleden geen contact hebben gehad met lotgenoten, maar dat ze daar wel behoefte aan hebben. Door lotgenoten word je beter begrepen, omdat ze in hetzelfde schuitje zitten, aldus één van deze deelnemers. Eén deelnemer zou er niet alleen baat bij hebben om met andere thuisfrontleden in contact te komen, maar ook met andere veteranen. Om meer begrip te krijgen waar je als thuisfront

tegenaan loopt en waar je doorheen moet. Het besef dat je niet de enige bent doet volgens deze deelnemer goed. Daarnaast is het ook fijn van anderen oplossingen te horen voor problemen die zij delen en ook een luisterend oor wordt gewaardeerd. Dat kan volgens een deelnemer heel goed tijdens een boswandeling of bij een andere gelegenheid; dat hoeft niet in een praatgroep.

“Dat zou ik ook prettig vinden, dat je bijvoorbeeld inderdaad... Wat ik aangeef, dat je dan mannen en vrouwen hebt onderling, en dat je elkaar ziet en dat je daar een beeld bij hebt. Ook de minder valide, maar ook de mensen die geestelijke problemen hebben. Alles bij elkaar. Dat je elkaar kunt steunen, er voor elkaar kunt zijn. Ik denk dat dat vaak het belangrijkste is in deze hele gemeenschap.”

Ook zijn er deelnemers die, ondanks dat ze zelf geen behoefte hebben aan lotgenotencontact, wel hun Dutchbat III-veteraan aanmoedigen om naar bijeenkomsten met kameraden te gaan. Het is volgens één deelnemer belangrijk dat veteranen de mogelijkheid wordt geboden om met elkaar te communiceren.

13.5 Zorgbehoeften

De eigen zorgbehoeften

Voor zichzelf hebben de deelnemers niet veel zorgbehoeften. Eén deelnemer geeft expliciet aan dat ze graag meer, en vooral zonder ernaar te moeten vragen, bij de ondersteuning van de veteraan door het Veteranenloket wordt betrokken. Dat er ook bij haar, als thuisfront, wordt geïnformeerd waar zij tegenaan loopt en welke hulp zij daarvoor zou kunnen krijgen.

“Eigenlijk was ik in het hele verhaal niet gekend. Ik heb ook vaak gezegd: waar ben ik in dit geheel? En pas toen ik dat drie of vier keer gezegd had, werd mijn stem gehoord. In de zin: waar zou je hulp bij nodig hebben? Dit of dat.”

Een andere deelnemer vindt het belangrijk dat er aan het thuisfront ondersteuning wordt geboden hoe om te gaan met een veteraan. Inlichting over wat een militair na terugkomst van een uitzending in zijn rugzak heeft en wat het thuisfront dus bij terugkomst, maar ook later in het leven, kan verwachten. Dit zorgt volgens deze deelnemer voor meer begrip over wat de veteraan tijdens de missie heeft meegemaakt en wat de gevolgen hiervan kunnen zijn.

“Ik moet toch ook weten hoe ik met iemand om moet gaan. Ik weet ook niet alles. Voor mij is het soms ook gissen.”

Zorgbehoeften voor veteranen

De deelnemende thuisfrontleden benadrukken ook hun wensen voor zorgverlening en ondersteuning aan de Dutchbat III (en toekomstige) veteranen. Destijds is er volgens de deelnemers aan de Dutchbat III-veteranen bij terugkomst niet de juiste nazorg geboden. De debriefing die heeft plaatsgevonden, was volgens hen meer gericht op het uitvragen van de

gebeurtenissen, dan het opsporen en ondersteunen van (psychische) problemen. Dit zou volgens hen beter moeten.

“Eigenlijk moet je een groep die uitgezonden is geweest, of die uitzending nou gelukt of niet gelukt is, eigenlijk moet je voor een hele groep mensen bekijken: wat kan ik daaraan doen? Wat kan ik daaraan blijven doen?”

“[Veteraan] heeft zelf gezocht naar hulp. Een aantal mensen doet dat niet en een aantal mensen doet dat wel. Maar de overheid of degene die verantwoordelijk is moet zorgen dat er een organisatie is die al die jongens begeleidt als ze terugkomen. En niet afwachten of er iemand vraagt naar hulp, of totdat er een exces plaatsvindt. Wat er natuurlijk genoeg gebeurd is, mensen die helemaal doorgedraaid zijn en gekke dingen doen.”

Eén deelnemer meent dat er meer alertheid moet zijn voor de hulpvragen van veteranen. Veteranen zouden te allen tijde met hun hulpvraag geholpen moeten worden.

“Ik zou willen dat er, zeker als mensen op missie zijn, meer begrip voor is in die zin vanuit de maatschappelijke kant. Dus, dat ze gewoon hulp krijgen bij het minste of geringste wat ze vragen. Dat er veel alerter wordt gereageerd.”

Hoofdstuk 14 Thuisfront: erkenning en waardering

In de interviews met de thuisfrontleden kwam het onderwerp erkenning en waardering aan de orde. Aan de deelnemers is gevraagd of ze erkenning en waardering hebben ontvangen, en waar ze eventueel nog behoefte aan hebben. Erkenning en waardering is voor de meeste deelnemende thuisfrontleden een belangrijk onderwerp. Het thuisfront vindt het vooral belangrijk dat de Dutchbat III-veteraan zich erkend en gewaardeerd voelt. Daarom wordt in dit hoofdstuk zowel de erkenning en waardering die het thuisfront voor zichzelf wenst, als wat zij voor de veteraan wensen belicht.

14.1 Berichtgeving in de media

Net als bij de veteranen is ook de berichtgeving in de media van invloed op de ervaren erkenning en waardering van het thuisfront. De meeste deelnemers zeggen last te ondervinden van de negatieve publieke opinie over Dutchbat III. Sommige deelnemers vertellen daarom niet graag aan de omgeving dat hun veteraan tijdens de Dutchbat III-missie heeft gediend. Met name het beeld van Dutchbat III als schuldig aan het niet kunnen beschermen van de Bosniërs, maakt dat sommige deelnemers bang zijn voor negatieve reacties. Eén enkele deelnemer zegt hiervan geen last te hebben gehad.

“En dat je dan afgeschilderd wordt als één of andere – niet zo’n net woord – gek uit Srebrenica, die daar gestreden heeft voor iets waar hij min of meer schuld aan heeft en niet in aanmerking komt voor de baan waar hij van gedroomd heeft, dan vind ik het heel zwaar. Dat vind ik echt heel zwaar.”

“En in het begin toen ze terugkwamen, werden ze als helden eventjes ontvangen en daarna kwam de schuld. Het wijzen met de vinger naar. En dat heeft ook... Het trotse gevoel was weg.”

Ook wordt door media volgens een aantal deelnemers een verkeerd beeld van Dutchbat III geschetst. De berichtgeving is met name op sensatie berust. Ondanks deze negatieve berichtgeving volgen de meeste deelnemers de mediaberichtgeving over Dutchbat III wel.

“Nou de pers vertelt niet de waarheid. De pers gaat zoeken en graven en wat interessant lijkt en sensatiegevoelig is, dat komt in de krant. Er wordt uitgemeten of veranderd. Hoe moet ik dat zeggen. [...] Nee er wordt helemaal niet objectief behandeld.”

14.2 Behoeften erkenning en waardering

De meeste deelnemers noemen op het gebied van erkenning en waardering voor zichzelf als thuisfront weinig eigen behoeften. Eén deelnemer expliciteert wel dat er meer publieke aandacht moet komen voor het verhaal van het thuisfront. Hoe het is om te leven met een veteraan en waar zij als thuisfront allemaal mee te maken krijgen?

“Dat zou ik graag wat meer naar buiten willen hebben, dat het ook voor mensen als mij, en met mij heel veel die misschien in nog schrijnender situaties zitten – dat ook een bekend wordt dat wij ook door moeten, ook met een man of vrouw die of PTSS heeft of misschien nog wel dieper zit. [...] Misschien is het ook wel iets om een keer een artikel te maken met vrouwen of mannen aan het woord die die thuissituatie hebben. In die zin. Dat het wat meer in de openbaarheid komt.”

Als het gaat om erkenning en waardering voor de veteraan, geven alle deelnemers aan dit heel belangrijk te vinden. Sommige deelnemers vinden dat hun veteraan op een bepaalde manier al erkenning en waardering heeft ervaren en beschrijven tevens de positieve weerslag hiervan op zichzelf. Een deelnemer vertelt bijvoorbeeld gevoelens van trots te ervaren dankzij het toekennen van het draaginsigne aan de veteraan. Andere deelnemers benadrukken dat de Dutchbat III-veteranen nog (meer) erkenning en waardering verdienen.

Voor toekomstige erkenning en waardering voor veteranen onderstreept één deelnemer bijvoorbeeld het belang van eerherstel en waardering door de overheid en Defensie zelf. Deze waardering door de regering wordt door een andere deelnemer verder gespecificeerd. Deze deelnemer zou het fijn vinden wanneer publieke bewindslieden achter de Dutchbat III-veteranen zouden gaan staan door dit expliciet uit te spreken. Volgens de deelnemer gebeurt dat niet uit angst niet neutraal te zijn, en de moeders van Srebrenica te kwetsen.

“[Dat het parlement, de overheid of de regering, red.] kunnen zeggen: ‘Wij staan achter jullie. Wij hebben jullie gestuurd, het is heel erg kut gegaan, maar we staan wel achter jullie.’”

Een aantal deelnemers vindt het van belang dat er meer aandacht voor de Dutchbat III-missie in het onderwijs komt. Het zou goed zijn als veteranen hierbij worden betrokken door hun verhalen in de klas te vertellen. Dit heeft voor de veteranen zelf mogelijk ook een helende werking.

“Of op scholen, dat er meer geregeld wordt voor veteranen die lezingen geven of dingen willen regelen. [Veteraan] heeft dat onder andere ook gedaan. Dat geeft hen een stukje zelfvoldoening en [het geeft, red.] de toekomstige militairen iets van: ‘Oh, zo hebben we het nooit gezien, zo hebben we het nooit belicht.’ Ik denk dat je hen daarmee helpt.”

Tevens is het volgens één deelnemer belangrijk dat de overheid van deze uitzending leert en de ervaringen van toen meeneemt in de huidige besluitvorming rondom militaire uitzendingen.

“Als ze [overheid, red.] daarvan leren en bepaalde missies niet doen door een verwijzing te maken naar Srebrenica en te zeggen dat hebben we toen gedaan, daar trappen we niet meer in, daar sturen we geen mensen meer naartoe, of dan alleen met een mandaat waar we wel geweld mogen gebruiken om mensen te verdedigen. Niet meer militairen wegsturen onder het mom van een humanitaire missie, want dat bestaat niet.”

IV

Resultaten groepsbijeenkomsten

Hoofdstuk 15 Oplossingsrichtingen

In dit hoofdstuk worden de resultaten beschreven van de groepsbijeenkomsten met Dutchbat III-veteranen (15.1) en die met hun partners (15.2). Het groepsgesprek werd op gang gebracht aan de hand van vooraf vastgestelde onderwerpen, die zijn ondergebracht in drie kernthema's: (1) erkenning en waardering, (2) gezondheid, (3) betekenisgeving en omgaan met ervaringen. Andere onderwerpen kwamen aan bod bij een vierde thema 'overig'. Soms was er enige overlap tussen de onderwerpen. Om het belang van de onderwerpen te bepalen, werd de deelnemers gevraagd aan te geven welke onderwerpen zij 'zinnig' en 'niet zinnig' vonden. De veteranen deelden hun ervaringen om vervolgens tot oplossingsrichtingen te komen. Deze oplossingsrichtingen worden hieronder beschreven.

15.1 Bijeenkomsten met veteranen

15.1.1 Thema 1: Erkenning en waardering

Onderwijs

Alle deelnemers zijn het erover eens dat er in het geschiedenisonderwijs meer aandacht moet komen voor de Dutchbat III-missie en de genocide die 25 jaar geleden in Europa heeft plaatsgevonden. Volgens de deelnemers moet het 'echte verhaal' worden verteld (zie later in deze paragraaf); niet langer het verhaal dat de moorden 'onder toezicht van Dutchbat III' zouden hebben plaatsgevonden. Daarbij dient ook aandacht te gaan naar de politieke besluitvorming en de omgang met de veteranen in de nasleep van de missie. Volgens een aantal deelnemers is het belangrijk om in het onderwijs de ervaringen van veteranen te betrekken, door hen bijvoorbeeld uit te nodigen als gastsprekers. Ook vinden sommigen het belangrijk dat het werk van militairen in het algemeen meer in het onderwijs wordt belicht, om meer erkenning en waardering voor het militaire werk te creëren.

Het echte verhaal

Voor de deelnemers is het belangrijk dat het 'echte verhaal' wordt verteld, niet alleen in het onderwijs, maar ook in de media. De documentaire van journalist Coen Verbraak wordt door de meeste deelnemers als een eerste stap in de goede richting gezien. Met name doordat een aantal Dutchbat III-veteranen eindelijk de kans kreeg om hun eigen verhaal te vertellen. Volgens de deelnemers is het belangrijk dat de beleving van de Dutchbat III-veteranen aandacht krijgt. Een aantal deelnemers zou graag zien dat Defensie feitelijke onjuistheden in de berichtgeving van de (traditionele) media weerlegt.

Uiting: Dutchbat III heeft gedaan wat het kon

Een paar deelnemers benadrukken dat dit soort uitingen in het verleden al zijn gedaan, onder meer door minister van Defensie Hennis-Plasschaert in 2016. Toch zou het voor de meerderheid van de deelnemers helpen als een overheidsinstantie (deelnemers gebruikten hiervoor verschillende termen: de politiek, de regering, Defensie) publiekelijk naar buiten zou komen met een statement dat Dutchbat III tijdens de missie alles heeft gedaan wat binnen hun

mogelijkheden lag. Een enkeling vindt het beter dat de koning een dergelijk statement maakt. Voor een andere deelnemer gaat het met name om het benadrukken van de onschuld van Dutchbat III. Er zijn ook deelnemers die twijfels uiten of Dutchbat III wel heeft gedaan wat het kon, maar de politiek-militaire beslissing om hen op missie te sturen is volgens hen verkeerd geweest. Eén deelnemer zou graag meer erkenning ervaren door leidinggevend bij Defensie. Hij wil zich meer gesteund voelen door van hen te horen dat hij goed heeft gehandeld.

Financiële compensatie

De meeste deelnemers willen een financiële compensatie voor de geleden schade op zowel geestelijk als lichamelijk gebied. Sommige deelnemers geven aan dat zij zelf geen behoefte hebben aan financiële compensatie, maar wel vinden dat veteranen die door de missie flinke schade hebben opgelopen daar recht op hebben. Deelnemers bespreken ook de complexiteit van dit onderwerp. Gaat een geldbedrag de geleden schade wel compenseren, vragen zij zich af. Hoeveel is rechtvaardig? Waar ligt de grens? En wanneer zij immers het draaginsigne gewonden uitgereikt hebben gekregen, waarom dan toch het gesteggel soms over het percentage invaliditeit? Het betreft procedures die langdurig zijn en grote onzekerheid met zich meebrengen.

Decoreren

Als het over decoreren gaat, zijn de meningen verdeeld. In het verleden heeft Dutchbat III een draaginsigne ontvangen. Voor sommige deelnemers is dit draaginsigne afdoende. Andere deelnemers zouden graag een individuele medaille ontvangen, waarmee meer uiting komt voor het feit dat Dutchbat III zijn best heeft gedaan. Dit zou voor hen bijdragen aan eerherstel. Eén deelnemer is heel specifiek: hij zou deze medaille graag ontvangen op het Binnenhof in aanwezigheid van Rutte en de koning. Een andere deelnemer ziet niet zo veel in een individuele medaille, maar zou liever een nieuw veteranenuniform willen met het teken van Dutchbat III erop.

Monument en herdenking

Veel deelnemers vinden dat er genoeg aandacht is voor het herdenken van de Dutchbat III-missie, bijvoorbeeld op 4 en 5 mei in Wageningen en op Veteranendag in Den Haag. Ook zijn er volgens hen al herdenkingsplekken om naartoe te gaan, zoals het Nationaal Ereveld Loenen. Een enkele deelnemer heeft wel behoefte aan een nieuw monument, voor zowel de slachtoffers van de genocide als ter ere van Dutchbat III. Andere deelnemers zijn van mening dat dit juist lastig is; dat de komst van een nieuw monument meer gericht zal zijn op de Bosnische slachtoffers en daardoor niet bij zal dragen aan respect en waardering voor Dutchbat III-veteranen.

15.1.2 Thema 2: Zorgbehoeften

Toegang tot (veteranen)zorg

De deelnemers zijn het met elkaar eens dat de toegang tot zorgverlening kan worden verbeterd. Voor hen is het belangrijk dat als zij een hulpvraag hebben, ze ook snel geholpen worden. Nu ervaren de meeste deelnemers vaak lange wachttijden en tijdrovende trajecten

met ingewikkelde regelgeving, waardoor de daadwerkelijke hulpverlening pas laat op gang komt. En deze langdurige trajecten maakt de drempel naar het zoeken van hulp hoog. Slechts bij een enkele deelnemer is het contact met de zorgverlening wél soepel verlopen. Er zijn wel zorgklokken, maar wat volgens sommige deelnemers ontbreekt is de alertheid op zorgbehoeften. De problemen van veteranen moeten worden herkend. Voor sommige veteranen is het lastig hun hulpvraag zelf te formuleren. Er moet vanuit de zorgverlening meer naar worden doorgevraagd. Volgens een paar deelnemers is het daarnaast ook belangrijk dat een veteraan zijn eigen problemen erkent. Het moet duidelijk zijn waar men met de hulpvraag terecht kan. Veel veteranen weten dat niet. Het kan bijvoorbeeld periodiek in het veteranenblad worden vermeld.

Passende en vertrouwenwekkende (veteranen)zorg

Een aantal deelnemers heeft bij zorgverleners een gebrek aan kennis over de Dutchbat III-missie ervaren. Zij geven aan dat het voor hen een last is om elke keer weer het hele verhaal te moeten vertellen. Betere informatievoorziening aan zorgverleners, zoals huisartsen, kan leiden tot meer begrip, vertrouwen en betere doorverwijzing. Een deelnemer geeft als suggestie een soort 'bijsluiter' op te stellen, met informatie over wat het is om Dutchbat III-veteraan te zijn.

Binnen de behandeling van veteranen zou volgens een paar deelnemers meer aandacht moeten komen voor het functioneren van het gezin. PTSS heeft niet alleen gevolgen voor de veteraan zelf, maar voor het hele gezin. Eén deelnemer geeft aan dat zijn dochter destijds profijt heeft gehad van de gezinsdagen die tijdens de behandeling werden georganiseerd. Sommige deelnemers die een behandeling hebben ondergaan, geven aan dat zij het belangrijk vinden dat ook als de behandeling stopt nog een vinger aan de pols wordt gehouden of in ieder geval de mogelijkheid bestaat om op een later moment, wanneer bijvoorbeeld spanningen weer oplopen, terug te komen zonder intakeprocedure of plaatsing op een wachtlijst. Sommige deelnemers zeggen behoefte te hebben aan een luisterend oor, een contactpersoon als laagdrempelig vangnet, bijvoorbeeld iemand bij het Veteraneninstituut met kennis en ervaring.

Individuele trajecten

Zorgverlening op maat, dus gericht op het individu, is iets waar de meeste deelnemers behoefte aan hebben. Ze willen graag bij de hand genomen worden door bijvoorbeeld een casemanager die naar alle levensterreinen kijkt en zo nodig daarin ondersteunt. Voor toekomstige veteranen zou dit meteen bij terugkomst na uitzending moeten gebeuren.

Nazorg

Alle deelnemers zijn het erover eens dat er direct na de Dutchbat III-missie geen of nauwelijks nazorg was. Over de debriefing na de missie is niemand positief. Veel deelnemers hebben dat als een verhoor ervaren. Een aantal deelnemers geeft aan dat als er nu opnieuw een soort 'debriefing' zou plaatsvinden (onder begeleiding praten over hoe het met je gaat en ervaringen over de missie delen) ze hiervoor open staan, om hun verhaal alsnog compleet te kunnen maken. Voor anderen is dat na 25 jaar toch te laat, maar inmiddels is volgens hen de nazorg bij terugkomst na uitzending wel verbeterd. Wat nu nog zou helpen is dat vanuit Defensie bij de Dutchbat III-veteranen wordt geïnformeerd hoe het nu met ze gaat; een proactieve houding en

dat er per individu gekeken wordt welke ondersteuning wenselijk is. Daarnaast vindt een aantal deelnemers het belangrijk dat er aandacht komt voor de fysieke gezondheidsgevolgen. Ze verwijzen daarbij naar de rapporten waarin is aangetoond dat veteranen tijdens de missie zijn blootgesteld aan chemisch materiaal en asbest. De suggestie wordt gedaan deze mogelijke mentale en fysieke gevolgen periodiek in *Checkpoint* te vermelden. Sommigen zouden willen dat medische kosten, als gevolg van PTSS, worden vergoed.

15.1.3 Thema 3: Betekenisgeving en omgaan met ervaringen

Contact met medeveteranen

De meeste deelnemers vinden contact met andere veteranen belangrijk. Met elkaar praten over de missie en ervaringen delen geeft steun en helpt bij het verwerken. Er worden af en toe reünies georganiseerd, er is een Facebookgroep en sommige veteranen zitten met elkaar op Whatsapp. Ze voelen zich door elkaar begrepen en kunnen hun verhaal bij elkaar kwijt. Een aantal deelnemers vindt dat contact met medeveteranen zou moeten worden gefaciliteerd vanuit een organisatie, bijvoorbeeld het Veteraneninstituut. Op die manier is het mogelijk om veel Dutchbat III-veteranen te bereiken. Eén deelnemer zou graag bijeenkomsten gericht op dienstvak zien, want per dienstvak heb je weer andere ervaringen. Als je met veteranen uit hetzelfde dienstvak bij elkaar komt, wordt het makkelijker om ervaringen te delen. Een andere deelnemer vindt dat een reünie voor de veteranen gratis zou moeten zijn.

Begeleiding naar de burgermaatschappij

Geen van de deelnemers heeft na het verlaten van Defensie begeleiding gehad bij terugkeer naar de burgermaatschappij. Destijds hadden ze daar wel behoefte aan, maar voor nu is dat te laat. Deelnemers vinden het belangrijk dat deze begeleiding in de toekomst wordt aangeboden. Er heerst in de burgermaatschappij een hele andere mentaliteit dan in de militaire wereld. Eén deelnemer vindt het belangrijk dat er door Defensie daarbij ook loopbaanbegeleiding aangeboden wordt.

Sociale context; ondersteuning vanuit Defensie, thuisfront, collega's

Ondersteuning van Defensie wordt door velen gemist. Er is wel steun vanuit het thuisfront en door collega's. Een aantal deelnemers benadrukt dat het voor het thuisfront van een terugkerende militair belangrijk is dat ze voorlichting krijgen over wat ze kunnen verwachten en meer kennis over de gevolgen van psychotrauma. Dergelijke voorlichting wordt geadviseerd voor toekomstige missies. Voor hun eigen thuisfront zou het helpen als ze wordt betrokken in het hulpverleningstraject.

15.1.4 Thema 4: Overig

Terugreis

Een aantal deelnemers is terug geweest in Bosnië en heeft dit als waardevol ervaren. Sommigen zouden dat ook willen, maar liefst met een georganiseerde reis, onder (psychologische) begeleiding en geheel gefinancierd. Andere deelnemers twijfelen of ze een dergelijke reis emotioneel wel aankunnen.

Dialogoog met nabestaanden

Een deelnemer opperde dat het wellicht zinvol is om met nabestaanden een dialoog aan te gaan. Bijvoorbeeld via een theaterstuk. Hij denkt dat dit het misschien ook mogelijk maakt om als veteraan uit je eigen slachtofferschap te treden.

Aandacht Simin Han

Deelnemers die tijdens de Dutchbat III-missie gestationeerd zaten in Simin Han, hebben het gevoel dat hun compagnie een vergeten compagnie is. Daar zijn ook dingen gebeurd, maar daar hoor je nooit wat van, het gaat meestal over Srebrenica.

15.2 Bijeenkomst met thuisfront

In dit deel worden de resultaten van de groepsbijeenkomst met het thuisfront van Dutchbat III-veteranen beschreven. Tijdens deze bijeenkomst is dezelfde werkwijze gehanteerd als bij de groepsbijeenkomsten met veteranen. De vier deelnemende thuisfrontleden (partners van Dutchbat III-veteranen) droegen persoonlijke ervaringen aan om vervolgens tot oplossingsrichtingen te komen. Deze oplossingsrichtingen worden hieronder beschreven. De meeste oplossingen die zijn aangedragen door de deelnemers zijn gericht op het welzijn van hun partners en zodoende indirect op hun eigen welzijn.

15.2.1 Thema 1: Erkenning en waardering

Onderwijs

Alle deelnemers vinden dat er in het onderwijs meer aandacht moet komen voor de Dutchbat III-missie en de genocide die 25 jaar geleden in Europa heeft plaatsgevonden. Daarbij moet, aldus een deelnemer, duidelijk worden gemaakt dat de Dutchbat III-missie van een blauwe VN vredesmissie overging naar een groene gevechtmissie. Volgens een andere deelnemer kan het verhaal het beste worden onderwezen door veteranen zelf in de klas te laten spreken.

Het echte verhaal

De documentaire van Coen Verbraak is een vorm van erkenning voor de deelnemers. Hun omgeving heeft hierdoor een beter beeld gekregen van wat er toendertijd is gebeurd en belangstelling gekregen voor de ervaringen van de veteranen. Dat is lang niet zo geweest. Ook heeft deze documentaire ervoor gezorgd dat de omgeving naar de ervaringen van het thuisfront is gaan informeren; hoe zij dit allemaal beleefd hebben.

Het zou volgens de deelnemers goed zijn als onjuiste berichtgeving in de media omtrent Dutchbat III wordt weerlegd. In het verleden hebben Hennis-Plasschaert en Rutte dit beloofd, maar dit is tot op heden niet gebeurd. De elk jaar terugkomende negatieve berichtgeving in de media zijn lastige momenten voor zowel veteranen als het thuisfront.

Eén deelnemer benadrukt dat ze antwoord wil op haar vragen, zoals hoe het kan dat ze op uitzending zijn gegaan. Ze heeft het overal nagevraagd, maar nooit een bevredigend antwoord

ontvangen. Een andere deelnemer benadrukt het belang van onderzoek naar de feiten vanuit alle kanten van het verhaal. Er moet een compleet verhaal komen van wat er is gebeurd.

Financiële compensatie

De deelnemers hebben behoefte aan financiële compensatie ten behoeve van financiële rust. Voor de ene deelnemer betekent dit dat er niet langer keuringen van het UWV hoeven plaats te vinden. Deze keuringen leveren spanningen op. Voor andere deelnemers betekent dit een vergoeding voor de opgelopen schade van de veteraan, zoals het onvermogen om nog langer opleidingen te volgen en daarmee een carrière op te bouwen.

Reünies

De meeste deelnemers vinden contact met andere thuisfrontleden belangrijk. Het delen van ervaringen gaat gemakkelijker met lotgenoten. Een aantal deelnemers heeft tijdens de missie, maar ook daarna, reünies en bijeenkomsten bezocht en heeft dit als waardevol ervaren. Eén deelnemer geeft aan dat de reünies de laatste jaren meer familiedagen zijn geworden, wat voor zowel veteraan als thuisfront te chaotisch is geworden. Te weinig contact is niet goed, maar te veel contact ook niet.

Uiting: Dutchbat III heeft alles gedaan wat het kon

Voor de ene deelnemer is een uiting dat Dutchbat III heeft gedaan wat het kon niet nodig. Hennis-Plasschaert heeft dit in het verleden al gedaan. Het is vaak één publiekelijk moment en daarna is het weer klaar. Voor andere deelnemers is een dergelijke uiting wel belangrijk, al vindt één het nu te laat. Als de overheid erkent dat Dutchbat III alles heeft gedaan wat binnen hun mogelijkheden lag, dan zou dit niet alleen voor de veteranen erkenning geven, maar ook rust in huis brengen en zodoende het thuisfront helpen.

Decoreren

De veteranen van een aantal deelnemers zijn al individueel gedecoreerd. Voor het thuisfront is het waardevol om te zien dat hun partner door deze individuele decoratie erkenning heeft gekregen. Voor een andere deelnemer zou decoratie, in combinatie met een positieve uiting van de overheid (zie hierboven), tot 'een stukje' erkenning leiden.

Monument en herdenking

Volgens de deelnemers is het voor veteranen belangrijk dat er stil wordt gestaan bij overleden kameraden. Zo gaat een deelnemer elk jaar samen met haar partner naar de erebegraafplaats in Loenen om slachtoffers te herdenken. Ze halen hier kracht uit.

15.2.2 Thema 2: Zorgbehoeften

Toegang tot (veteranen)zorg

Eén deelnemer vraagt zich af of iedereen wel de weg vindt naar de veteranenzorg. 'Korte lijnen' tot passende zorg is belangrijk. Een andere deelnemer benadrukt dat toegang tot zorg nu voornamelijk verloopt via een hulpvraag van de veteraan, terwijl een proactieve houding beter zou werken; dat er vanuit zorgverlenende instanties wordt geïnformeerd naar hoe het gaat en op basis daarvan wordt bekeken of en welke hulp er nodig is. Dit zou het

daadwerkelijke zorgtraject bespoedigen. Want het onderkennen en formuleren van heldere hulpvragen is vaak lastig, waardoor het lang duurt voordat de hulp op gang komt.

Passende en vertrouwenwekkende (veteranen)zorg

Binnen de zorgverleningstrajecten voor veteranen is volgens de deelnemers te weinig aandacht voor partners en kinderen. Eén deelnemer vertelt dat zij het zou hebben gewaardeerd als aan haar, als partner van, een één-op-één gesprek was aangeboden op het moment dat zij dat nodig had. Andere deelnemers zeggen dat ze er zelf niet snel naar zouden vragen, maar het wel fijn zou zijn als de mogelijkheid wordt aangeboden. Voor kinderen van veteraangezinnen zou het goed zijn als er voor hen een speciaal telefoonnummer is waar zij terecht kunnen met hun vragen en/of problemen.

Een ander punt van aandacht is de kennis van zorgverleners. De deelnemers vertellen dat ze zorgverleners hebben meegemaakt die niet wisten wat er in Bosnië is gebeurd. Gerichtte zorg is nodig van zorgverleners die snappen hoe Defensie in elkaar zit.

Individuele trajecten

Een paar deelnemers benadrukken het belang per individu te bekijken wat er nodig is. Daarbij spreken ze de wens uit voor een casemanager die wordt gekoppeld aan het gezin. Zo is er altijd een contactpersoon waarbij het hele gezin kan aankloppen als er vragen en/of problemen zijn, maar ook iemand die af en toe informeert hoe het gaat. Dit voorkomt tevens dat bij elk probleem dat zich ontwikkelt een nieuw zorgtraject moet worden gestart. Het is belangrijk dat deze casemanager ervaring heeft met veteranenzorg. Volgens een deelnemer zou dit vanuit de Basis moeten worden geregeld. Een andere deelnemer vindt dat dit beter vanuit de GGZ georganiseerd kan worden.

Nazorg

Alle deelnemers zijn het erover eens dat er na de missie geen nazorg is geweest. Het belang wordt geopperd dat er vanuit Defensie één-op-één gesprekken worden gefaciliteerd. Het zou zo moeten zijn dat er proactief mogelijkheid tot contact en/of hulp wordt aangeboden in plaats van dat je er zelf naar moet vragen. Eén deelnemer benadrukt dat ze het belangrijk vindt dat zij, als partner van een Dutchbat III-veteraan, door Defensie gehoord wordt. Defensie weet wat er is gebeurd en wat de mogelijke gevolgen kunnen zijn.

15.2.3 Thema 3: Betekenisgeving en omgaan met ervaringen

Contact met mede-thuisfrontleden

Deelnemers hebben tijdens de missie contact gehad met lotgenoten. Dit was belangrijk voor erkenning en herkenning. Eén deelnemer heeft nu nog contact met lotgenoten. Van hen krijgt zij begrip.

Begeleiding naar burgermaatschappij

De veteranen van alle deelnemers hebben destijds geen begeleiding gehad om terug de burgermaatschappij in te keren. Voor nu is het te laat, maar de deelnemers benadrukken dat hier in de toekomst aandacht voor dient te komen.

Opbouwen verdere leven

Een deelnemer vertelt dat het ook als thuisfront moeilijk is om de Dutchbat III-missie los te laten, omdat het iedere keer weer in de media wordt belicht. Bovendien heeft het door de negatieve berichtgeving in de media lang geduurd voordat er begrip vanuit de omgeving kwam. Het opbouwen van een sociaal leven is voor sommige deelnemers eveneens lastig met een veteraan die gevoelig is voor prikkels. Ook het opbouwen van een stabiel financieel leven is voor een aantal deelnemers niet makkelijk geweest.

Ondersteuning vanuit Defensie

Ondersteuning van Defensie is er volgens de deelnemers niet tot nauwelijks geweest. Deelnemers hebben de vraag gemist hoe het met het thuisfront gaat. Deze vraag is nooit gesteld. Ze hebben alles zelf moeten uitvogelen. Een aantal deelnemers benadrukt dat ze rust in huis willen; ze willen ontlast worden. Voor de een betekent dit niet langer gezeur vanuit het UWV. De ander benadrukt dat zolang veteranen nog op hun tenen lopen, zij als thuisfront dat ook doen.

15.2.4 Thema 4: Overig

Terugreis

Een aantal deelnemers is samen met hun partner terug geweest naar het uitzendgebied. Het was een emotionele reis, maar deed hen beiden goed; het gaf rust. Het thuisfront heeft met eigen ogen gezien waar de veteraan destijds is geweest en zo een beter begrip van wat hij destijds heeft meegemaakt.

V

Conclusies en referenties

A decorative graphic consisting of a light blue, wavy shape that starts as a vertical line on the left and curves into a horizontal line on the right, resembling a stylized wave or a ribbon.

Hoofdstuk 16 Conclusies en reflectie

Het onderzoek *Focus op Dutchbat III* heeft tot doel in kaart te brengen hoe het met Dutchbat III-veteranen en hun thuisfront gaat. Ook laat het onderzoek zien wat de wensen en behoeften van veteranen en hun thuisfront zijn op het gebied van zorg, erkenning en waardering. Ofschoon het onderzoek ook aandacht besteedt aan de onmiddellijke jaren na de missie, ligt de meeste nadruk op het beschrijven van de huidige situatie van Dutchbat III-veteranen, 25 jaar later.

Dit onderzoek is gebaseerd op drie methoden van dataverzameling. Allereerst zijn vragenlijsten uitgezet, vervolgens zijn bij een deel van de deelnemers verdiepende interviews gehouden en tot slot zijn groepsbijeenkomsten georganiseerd die ten doel hadden oplossingsrichtingen te verkennen. De grote bereidheid onder veteranen en thuisfront om mee te werken laat zien dat zij het onderzoek belangrijk vonden. In deze conclusie worden de resultaten van de verschillende onderzoeksmethoden geïntegreerd.

De centrale vraag van dit onderzoek is conform het Programma van Eisen: Hoe komt het dat 25 jaar na dato een deel van de Dutchbat III-veteranen nog steeds problemen ervaart in het dagelijks leven en welke oplossingen zijn er om de problemen effectief aan te pakken? Deze centrale vraag is uitgewerkt aan de hand van zes onderzoeksvragen waarop hieronder antwoord wordt gegeven. Tot slot volgt een reflectie op het onderzoek.

16.1 Kwaliteit van leven

Hoe ervaren Dutchbat III-veteranen hun huidige kwaliteit van leven?

De meeste Dutchbat III-veteranen (79%) ervaren hun algehele kwaliteit van leven als ruim voldoende. Dat betekent niet dat er geen problemen zijn. Een kwart tot een derde van de veteranen geeft aan op één of meer levensgebieden belemmeringen te ondervinden. Van de onderzochte levensgebieden geven Dutchbat III-veteranen het vaakst hun psychisch functioneren (33%) en lichamelijk functioneren (29%) een onvoldoende. Een kwart van de veteranen ervaart een zodanig hoog aantal posttraumatische stressklachten dat ze een verhoogd risico op PTSS lopen.

Veteranen melden dat de Dutchbat III-missie een grote invloed heeft gehad op hun verdere leven. De meeste veteranen geven aan dat zij uiteindelijk met hun ervaringen hebben leren omgaan door ze te accepteren, te relativeren of naar de achtergrond van hun bestaan te plaatsen. Ook wanneer veteranen belemmeringen ondervinden, zoals een lichamelijke handicap of verhoogde stressgevoeligheid, kunnen zij vooruit in hun leven.

Een kleiner deel van de veteranen liep echter vast. De aanpassing na de uitzending verliep moeizaam en er zijn psychosociale klachten ontstaan. Ze hebben bijvoorbeeld een verhoogd risico op middelenmisbruik, laag inkomen, problematische behuizing et cetera. Soms komt de

juiste hulpverlener in een dergelijke situatie op hun pad, die toegankelijk is en praktische raad weet.

Uit de interviews is ook naar voren gekomen dat de ervaringen van deze missie zo invloedrijk zijn, dat veteranen er rekening mee houden dat klachten in de toekomst kunnen terugkomen of nog ontstaan. Dat hoeft niet noodzakelijkerwijs het geval te zijn, maar een zekere kwetsbaarheid bestaat er wel. Herinneringen aan de missie kunnen boven komen terwijl iemand dat niet heeft zien aankomen.

Kwaliteit van leven is een brede, algemene term die verwijst naar welbevinden, welzijn en gezondheid. De negatieve invloed die de Dutchbat III-veteranen benoemen als gevolg van de missie zijn behalve psychische klachten, ook de negatieve berichtgeving in de media, de publieke verwijten aan het adres van Dutchbat III, het verlies van vertrouwen in de medemens, de politiek en de overheid. Hoewel zij de term zelf niet vaak naar voren hebben gebracht, lijkt bij een deel sprake van morele verwonding (moral injury). Dat wat hen is overkomen tijdens of na de missie, strookt niet met hun moreel kompas. Positief ervaren wordt de kameraadschap met andere veteranen en de opgedane (levens)ervaring. De uitzending heeft hen als mens gevormd.

Conclusie

De ruime meerderheid van de Dutchbat III-veteranen ervaart hun kwaliteit van leven als ruim voldoende. Een kwart tot een derde van de veteranen ondervindt belemmeringen in zijn of haar functioneren. Het gaat om gezondheidsklachten, vooral van psychische aard, waarbij met name posttraumatische stressklachten relatief veel voorkomen. Grofweg één op de vijf Dutchbat III-veteranen ervaart dusdanig veel problemen op diverse levensgebieden dat hun algehele kwaliteit van leven onvoldoende is.

16.2 Behoeftte aan zorg en ondersteuning

Wat is de huidige behoefte aan zorg en ondersteuning van Dutchbat III-veteranen?

Eén op de drie Dutchbat III-veteranen heeft behoefte aan zorg of ondersteuning. De overgrote meerderheid (85%) van de veteranen geeft aan dat deze behoefte (deels) samenhangt met de Dutchbat III-uitzending. Die behoefte aan hulp wordt niet altijd beantwoord: één op de vijf hulpbehoevende veteranen ontvangt geen professionele hulp voor uitzendinggerelateerde steunbehoeften terwijl zij aangeven die wel nodig te hebben. Het gaat dan vooral om behoefte aan zorg of ondersteuning bij het psychisch en lichamelijk functioneren en financiële ondersteuning.

De redenen voor het uitblijven van hulp zijn divers. Soms zijn Dutchbat III-veteranen onwetend over het verband tussen klachten en de uitzending, ze willen er op eigen kracht uit komen of hebben lage verwachtingen van het steunaanbod. Enkelen worstelen met het aantonen van het verband tussen hun problemen en de uitzending jegens de professionele hulpverlening.

Wanneer er wel hulp is gezocht, ging daar een vrij lange tijd aan vooraf. Bij het merendeel van de veteranen (57%) met klachten die samenhangen met de uitzending zit er meer dan vijf jaar tussen het ontstaan van de klachten en het zoeken van professionele hulp. Volgens een vijfde van de Dutchbat III-veteranen maakt de directe omgeving zich zorgen om hen, vanwege mogelijk uitzendgerelateerde problemen waarvoor ze hulp zouden moeten zoeken.

Veteranen hebben wisselende ervaringen met zorg en ondersteuning, zo blijkt uit de interviews. Sommigen hebben toegankelijke en adequate zorg ontvangen, anderen niet. Ze lopen vast in de geboden hulp, vinden het aanbod niet passend, ontoereikend, of komen in conflict met de hulpverlening. Ze worden beschouwd als uitbehandeld ondanks het voortduren van de problemen. Dutchbat III-veteranen vinden het van belang dat professionele hulpverlening toegankelijk, laagdrempelig en genereus is. Zij benadrukken dat het prettig dan wel nodig is om korte lijntjes met de hulpverlener te hebben. Hulpverlening staat soms ver af van de veteraan. Klachten of signalen dat hulp nodig is, worden bijvoorbeeld niet door de veteraan of hulpverlener erkend of onderkend. Voor deze veteranen en hun omgeving is het van belang om blijvend informatie te verstrekken over de aanwezige vormen van zorg en ondersteuning. Veteranen geven aan dat een *outreaching* aanpak door hulp- en zorgverlening ook zou helpen.

Conclusie

Een derde van de Dutchbat III-veteranen heeft behoefte aan zorg of ondersteuning. Het merendeel van de veteranen wacht meer dan vijf jaar met het zoeken van professionele hulp na het ontstaan van uitzendgerelateerde klachten. Ervaringen met toegang tot en kwaliteit van hulpverlening wisselen. Persoonlijk contact, korte lijnen in de communicatie en het handelen, en een proactieve houding worden als heel prettig en effectief ervaren.

16.3 Erkenning en waardering

Wat zijn de ervaringen en huidige behoeften van Dutchbat III-veteranen op het gebied van erkenning en waardering?

Dutchbat III-veteranen vinden erkenning en waardering heel belangrijk, maar voelen zich vaak onvoldoende erkend en gewaardeerd. Twee derde van de Dutchbat III-veteranen heeft behoefte aan aanvullende initiatieven op het gebied van erkenning en waardering. De meeste veteranen voelen zich onvoldoende gewaardeerd door de overheid en het ministerie van Defensie en door de samenleving. Dutchbat III-veteranen geven in ruime meerderheid aan wél waardering te krijgen van de eigen directe omgeving en collega-veteranen.

Opvallend is de grote negatieve invloed van berichtgeving in de media op de veteranen en hun omgeving. Vrijwel niemand voelt zich daardoor gewaardeerd, terwijl ze dit wel belangrijk vinden. De mediaberichtgeving heeft er volgens de veteranen in belangrijke mate aan bijgedragen dat er een negatief beeld over Dutchbat III bestaat. Driekwart van de veteranen voelt zich in de berichtgeving vooral gekenschetst als dader of schuldige. Ze vinden niet dat de

media op een evenwichtige manier aandacht aan de missie hebben besteed. Ook zijn de meeste veteranen van mening dat het ministerie van Defensie onvoldoende heeft gedaan om negatieve berichtgeving over Dutchbat III te weerspreken. Een aantal deelnemers wil dat Defensie feitelijke onjuistheden in mediaberichtgeving alsnog weerlegt.

Vier op de tien veteranen heeft last van de berichtgeving; anderen kunnen het naast zich neerleggen en zeggen dat het hen niet veel heeft gedaan. Sommige geïnterviewde veteranen benoemen dat de negatieve berichtgeving heeft bijgedragen aan het niet willen uitdragen van het veteraan-zijn, aan gevoelens van machteloosheid, depressie en boosheid. Veteranen geven aan zich te hebben moeten verdedigen – op verjaardagen, tijdens het uitgaan of op het werk – tegen negatieve oordelen over en verwijten aan Dutchbat III.

Er zijn ook initiatieven geweest die hebben bijgedragen aan het ervaren gevoel van erkenning en waardering van Dutchbat III-veteranen. Met name het toekennen van het Dutchbat III draaginsigne (2006) wordt positief ontvangen. De bijeenkomst met minister-president Rutte, minister van Defensie Hennis-Plasschaert en Dutchbatters in Amersfoort (2015), en de toespraak van Hennis-Plasschaert tijdens Veteranendag (2016) waren eveneens momenten van erkenning en waardering. Toch lopen de meningen uiteen over de invloed van deze initiatieven. Wat de een als erkenning en waardering ervaart, kan voor de ander juist een negatieve invloed op het gevoel van erkenning en waardering hebben. Ook blijkt dat een deel van de veteranen onbekend is met deze initiatieven.

Veteranen hebben een aantal zaken aangedragen die aan erkenning en waardering kunnen bijdragen, al lopen de meningen daarover uiteen. Ze pleiten voor meer aandacht voor de Dutchbat III-missie en de genocide in het onderwijs. Het is daarbij volgens hen van belang dat het 'echte verhaal' wordt verteld: het verhaal dat feitelijk juist is en waarin de politieke besluitvorming, historische context en de ervaringen van Dutchbatters aan bod komen. Waar ook aandacht is voor onderbelichte verhalen, zoals die van veteranen gelegerd in Simin Han. Dit verhaal zien de veteranen het liefst ook terugkomen in de media. De documentaire van journalist Coen Verbraak wordt door veteranen als een eerste stap in de goede richting gezien.

Het zou volgens sommige veteranen ook helpen als de overheid en/of het ministerie van Defensie zich achter hen opstelt, bijvoorbeeld door publiekelijk te verklaren dat Dutchbat III-veteranen tijdens de missie alles hebben gedaan wat ze konden doen. Andere initiatieven die veteranen aandragen zijn financiële compensatie voor de geleden schade tijdens en in de nasleep van de missie, militaire decoratie, psychische hulp en/of maatschappelijke begeleiding. Net als bij eerdere stappen op het gebied van erkenning en waardering zal niet iedere veteraan baat bij of behoefte hebben aan een of meerdere van de bovenstaande initiatieven.

Conclusie

Twee derde van de Dutchbat III-veteranen geeft aan behoefte te hebben aan aanvullende initiatieven op het gebied van erkenning en waardering. Ze voelen zich onvoldoende gewaardeerd. Het negatieve beeld van Dutchbat III, dat volgens hen ook in de media heerst, heeft daar een grote rol in gespeeld. Sommige Dutchbatters hebben of hadden veel last van het negatieve imago. Om dat beeld te doen kantelen, pleiten de deelnemers voor het vertellen van het 'echte verhaal' van de missie. Hoewel toekomstige initiatieven niet in ieders behoefte zullen voorzien, wensen de deelnemers meer erkenning en waardering in de samenleving en media. Ook zien zij graag dat de overheid en het ministerie van Defensie actie ondernemen.

16.4 Thuisfront

Wat is de kwaliteit van leven en zorgbehoefte van de partner en/of kinderen in relatie tot de uitzending van de Dutchbat III-veteraan?

Het overgrote deel (bijna 90%) van het thuisfront, hoofdzakelijk partners, is tevreden over de ervaren kwaliteit van leven. Eén op de tien thuisfrontleden heeft gemengde gevoelens over de eigen kwaliteit van leven en een kleine minderheid is ontevreden. Het thuisfront is tevreden over de kwaliteit van relaties met de partner, met familie en vrienden en door een baan waar ze voldoening uit halen. Alle thuisfrontleden hebben zich wel door iemand uit hun directe omgeving gesteund gevoeld. Ze konden terecht bij andere veteranen, bij familie, bij vrienden of bij collega's. Steun en waardering vanuit de overheid en het ministerie van Defensie hebben de meeste thuisfrontleden (59%) daarentegen niet ervaren.

De invloed van de Dutchbat III-missie op het leven van thuisfrontleden was echter zelden alleen positief. Ongeveer de helft zegt zowel negatieve als positieve kanten te onderkennen. Een kleine minderheid voelt zich gesterkt door de ervaringen van de veteraan. Eén op de drie thuisfrontleden zegt dat de invloed van de missie op hun leven negatief is. Dit lijkt met name te zijn als de veteraan klachten ervaart. Zo worden in het geval van PTSS bijvoorbeeld bepaalde uitstapjes met het gezin vermeden of komt op andere manieren de relatie tussen thuisfront en veteraan onder druk te staan. Dat er in het gezin niet gepraat wordt door de veteraan, kan leiden tot spanningen. Over het algemeen geven thuisfrontleden aan met hun veteraan over de Dutchbat III-missie te praten of ze hebben dit in het verleden, bijvoorbeeld aan het begin van hun relatie, gedaan. Enkele leden van het thuisfront geven in interviews aan dat het nu goed gaat met hun veteraan, maar dat ze zich ervan bewust zijn dat dit in de toekomst kan veranderen. Ze maken zich daar zorgen over. Ze houden nauwlettend in de gaten dat de bereikte harmonie blijft bestaan.

Meer dan de helft van het thuisfront (55%) heeft zelf op enig moment problemen ervaren die hun functioneren hebben belemmerd en die (deels) gerelateerd zijn aan de Dutchbat III-uitzending van de veteraan. Drie op de tien thuisfrontleden ervaren nu dergelijke problemen. De problemen zijn vooral psychisch en relationeel van aard. Een deel ontvangt daarvoor hulp. Een vijfde van de thuisfrontleden zegt dat een ander lid van het thuisfront ook nog steeds

problemen ervaart die zijn of haar functioneren (deels) belemmeren naar aanleiding van de Dutchbat III-missie. Een paar thuisfrontleden geven aan meer bij de hulpverlening aan de veteraan betrokken te willen worden. Ook is aangegeven dat het thuisfront ondersteuning moet krijgen over hoe om te gaan met een veteraan die klachten heeft.

Naast de kwaliteit van leven en zorgbehoeften, hebben ook andere factoren een plek in de leefwereld van het thuisfront. Het merendeel is er trots op thuisfront van een Dutchbat III-veteraan te zijn en voelt zich ook thuisfront. Ze hebben belangstelling voor het uitzendverleden van hun naaste. Ze geven ook blijk van grote betrokkenheid bij de gezondheid en het welzijn van hun veteraan. De leden van het thuisfront hebben zich vaak vierkant achter hun veteraan opgesteld. Negatieve berichtgeving over de Dutchbat III-missie raakt de meesten dan ook persoonlijk. Sommige thuisfrontleden zeggen nog steeds bang te zijn voor negatieve reacties, ook in hun omgeving, en zwijgen daarom soms over de uitzendervaringen van hun veteraan. Het thuisfront benadrukt het belang van meer erkenning en waardering voor de Dutchbat III-veteranen, al dan niet met aandacht voor de ervaringen van het thuisfront. Zolang erkenning voor de veteraan een strijd blijft, zal ook het thuisfront daarin worden meegenomen en zodoende weinig rust ervaren.

Conclusie

Het merendeel van het thuisfront ervaart een goede kwaliteit van leven. De thuisfrontleden schrijven dit toe aan een goede kwaliteit van relaties, ook die met de veteraan. Het overgrote deel van de thuisfrontleden voelt zich gezond, hoewel een gedeelte ook zorgbehoeften had of heeft. Het merendeel van het thuisfront is er trots op thuisfront van een Dutchbat III-veteraan te zijn, al staat de negatieve berichtgeving over de Dutchbat III-missie het uiten daarvan soms in de weg. Meer erkenning en waardering voor de Dutchbat III-veteranen is volgens het thuisfront van belang, ook voor hun eigen welzijn.

16.5 Veteranen andere missies en groepen Dutchbat III-veteranen

Welke verschillen bestaan er tussen Dutchbat III-veteranen en veteranen van andere missies op basis van kwaliteit van leven, zorgbehoeften, en erkenning en waardering?

De bevindingen van Dutchbat III-veteranen zijn vergeleken met bevindingen van veteranen van andere missies die in de periode net voor of na Dutchbat III uitgezonden zijn geweest. Uit de vergelijking komt een eenduidig beeld naar voren: met Dutchbat III-veteranen gaat het in het algemeen minder goed dan met andere veteranen. Op alle aspecten die zijn onderzocht en waar vergelijkingsmateriaal bij andere veteranengroepen beschikbaar is, steken Dutchbat III-veteranen ongunstig af.

Dutchbat III-veteranen beschouwen hun kwaliteit van leven vaker als onvoldoende. Ze hebben meer gezondheidsklachten en uitzendgerelateerde steunbehoeften. Ook voelen Dutchbat III-veteranen zich vaker dan veteranen van andere missies niet gewaardeerd door de overheid en het ministerie van Defensie, door berichtgeving in de media en door de samenleving.

Dutchbat III-veteranen kijken negatiever terug op hun uitzending en geven vaker aan dat hun uitzending een negatieve invloed heeft gehad op hun leven nadien.

Zijn er verschillende groepen te onderscheiden binnen het Dutchbat III-cohort?

Binnen de onderzochte Dutchbat III-veteranen worden vier groepen onderscheiden. Deze groepen variëren in ervaren kwaliteit van leven en gezondheid, (onvervulde) zorgbehoeften en ervaren erkenning en waardering. Aan de ene kant van het spectrum bevindt zich de grootste groep veteranen (58%). Deze groep heeft over het algemeen een goede kwaliteit van leven, geen klachten en steunbehoeften en kan als gezond worden beschouwd.

Aan de andere kant van het spectrum staat een relatief kleine groep (8%) ernstig getroffen Dutchbat III-veteranen met forse problematiek en actuele steunbehoeften. Op een breed scala van domeinen gaat het niet goed met hen. Bij nagenoeg al deze deelnemers komen in hoge mate PTSS klachten voor, lopen ze een verhoogd risico op PTSS en beoordelen ze hun kwaliteit van leven als ruimschoots onvoldoende. Deze groep geeft tegelijkertijd in meer dan gemiddelde mate aan zich onvoldoende gewaardeerd te voelen door de overheid en Defensie, door berichtgeving in de media, en door de samenleving. Eén op de drie is gescheiden en meer dan een kwart woont alleen. De helft van de deelnemers in deze groep is arbeidsongeschikt. Het inkomen binnen deze groep is beduidend lager ten opzichte van andere Dutchbat III-veteranen.

Tussen deze uitersten zitten twee qua omvang vergelijkbare groepen veteranen die in meer of mindere mate klachten ervaren, professionele hulp ontvangen, actuele steunbehoeften hebben, en gevoelens van gebrek aan erkenning en waardering hebben. De ene groep is enigszins getroffen. De kwaliteit van leven is bij de meesten ruim voldoende, al beoordeelt een minderheid de kwaliteit van leven als onvoldoende en loopt een minderheid ook een verhoogd risico op PTSS. De andere groep is getroffen, daar slaat de balans door in negatieve zin. Deze groep kenmerkt zich door een overwegend zwakke kwaliteit van leven. De meerderheid in deze groep loopt ook een verhoogd risico op PTSS krijgt steun op bepaalde levensgebieden en wil steun op andere levensgebieden.

Bij de gezonde groep lijkt de betekenisgeving aan de missie achteraf positiever dan bij de ernstig getroffen veteranen met forse problematiek. Uit interviews blijkt dat veteranen uit de gezonde groep de missie – ondanks de beperkte middelen die ze hadden – zien als een tijd waarin ze veel geleerd hebben en iets voor de bevolking in Bosnië hebben kunnen betekenen. Ze praten ook meer over hun uitzendervaringen, kunnen relativiseren wat er is gebeurd en richten hun blik op de toekomst. Deze veteranen maken over het algemeen de indruk een functionele manier gevonden te hebben om met hun uitzendervaringen om te gaan. Ze ervaren weinig uitzendgerelateerde klachten of hebben hulp gezocht daarvoor. Ze uiten zich ook positiever over het voorhanden zijn van hulpverlenende instanties. Erkenning en waardering hebben zij uit initiatieven uit het verleden weten te behalen en vinden zij nu minder nodig. De berichtgeving in de media beschouwen zij weliswaar als negatief en onjuist en de beschuldigingen richting Dutchbat III maken sommigen van hen boos, maar ze ondervinden er weinig last van. Ze wensen met name juiste hulp en erkenning en waardering voor de veteranen die dat nog wel nodig hebben.

De betekenis die veteranen met forse problematiek aan hun uitzendervaringen geven, is daarentegen een stuk negatiever. Deze veteranen gaan op een meer dysfunctionele manier met hun uitzendervaringen om. Zij lijken eerder weg te vluchten in bijvoorbeeld middelengebruik en praten niet veel over hun ervaringen. Ze hebben een grote behoefte aan meer erkenning en waardering.

Conclusie

Uit de vergelijking tussen Dutchbat III-veteranen en veteranen van andere missies komt een eenduidig beeld naar voren: met Dutchbat III-veteranen gaat het in het algemeen minder goed dan met veteranen van andere missies.

Er zijn vier groepen Dutchbat III-veteranen te onderscheiden op basis van de thema's ervaren kwaliteit van leven, behoefte aan zorg en ondersteuning en erkenning en waardering. De meerderheid van de Dutchbat III-veteranen behoort tot de groepen die een goede tot voldoende kwaliteit van leven hebben. Een minderheid behoort tot de groepen met (forse) problematiek en actuele behoeften aan ondersteuning. Zij voelen zich unaniem onvoldoende erkend door de overheid en Defensie, en veelal onvoldoende erkend door berichtgeving in de media en de samenleving.

16.6 Lessen

Welke lessen rondom kwaliteit van leven, zorg, erkenning en waardering kunnen uit dit onderzoek worden getrokken (ook met het oog op toekomstige missies)?

Kwaliteit van leven

Dutchbat III-veteranen en hun thuisfront zijn doorgaans tevreden over hun kwaliteit van leven. Toch is er een aanzienlijke groep die ernstige problemen heeft op één of meerdere levensgebieden. Ook zijn er veteranen die professionele hulp ontvangen voor bepaalde problemen, en tegelijkertijd ongeadresseerde steunbehoeften hebben op andere levensgebieden. Om dit te verbeteren is een brede blik nodig met aandacht voor meerdere levensgebieden: psychisch en lichamelijk functioneren, maar bijvoorbeeld ook sociale contacten en vrijetijdsbesteding. Goede en toegankelijke zorg en ondersteuning voor veteranen zijn daarbij heel belangrijk (zie hieronder). Een te nauwe focus betekent dat problemen op andere levensgebieden mogelijk ongeadresseerd blijven.

Soms doen gebeurtenissen iemands verwachtingen en overtuigingen over goed en kwaad geweld aan en gaan gepaard met schuld- en schaamtegevoelens. Bij een deel van de Dutchbat III-veteranen lijkt inderdaad sprake van morele verwonding. Hiervoor is de laatste jaren in binnen- en buitenland meer aandacht gekomen. Deze nieuwe inzichten zouden Dutchbat III-veteranen en de veteraan van morgen mogelijk kunnen helpen.

Zorg en ondersteuning

Uit het onderzoek blijkt dat de deelnemers in de periode van terugkeer na de missie onvoldoende steun op het gebied van welzijn hebben ervaren. De debriefing die heeft

plaatsgevonden na terugkeer draaide om feitenverzameling, maar voelde als een verhoor. Het welzijn van Dutchbat III-veteranen kwam volgens hen niet aan bod. Tot op de dag van vandaag worstelen veteranen hiermee; het was een duidelijk gemis aan juiste erkenning. Zij geven aan dat het helpend zou kunnen zijn als Defensie dit alsnog adresseert en fouten rondom de debriefing en nazorg erkent.

Aan deze tekortkoming is achteraf niets meer te veranderen, maar het vormt een belangrijke les voor toekomstige missies. Goede nazorg na uitzendingen en begeleiding van veteranen bij terugkeer in de burgermaatschappij na uittreden van Defensie zijn heel belangrijk. Het thuisfront moet daarbij ook betrokken worden om eventuele problemen die samenhangen met de uitzending vroeg op het spoor te komen en tijdig door te kunnen verwijzen naar steun en hulp, maar ook vanwege de psychosociale weerslag van uitzendingen op het thuisfront. Op dit vlak is er al veel geleerd en veranderd. Het besef van de grote impact van uitzendingen, zoals Dutchbat III, hebben in de afgelopen jaren geleid tot wezenlijke veranderingen in de wijze waarop de zorg, ondersteuning, erkenning en waardering voor veteranen zijn ingericht. Desalniettemin is het van belang deze lessen te blijven noemen vanwege de grote invloed die ze hebben (gehad) op Dutchbat III-veteranen en hun thuisfront.

In dit onderzoek geeft een deel van de Dutchbat III-veteranen aan behoefte te hebben aan steun voor uitzendinggerelateerde problemen. Het is belangrijk dat bij deze veteranen wordt nagegaan hoe zij daarin voorzien kunnen worden, zodat zij bijpassende zorg en ondersteuning kunnen krijgen. Een meer proactieve, *outrachende* aanpak kan hierbij helpen, omdat sommige veteranen zelf aangeven dit te waarderen. Informatie over aanwezige vormen van zorg en ondersteuning moet blijvend onder de aandacht worden gebracht. Drempels in de toegang tot zorg moeten zoveel mogelijk verlaagd worden. Het gaat dan bijvoorbeeld om het verbeteren van procedures en wachttijden, maar ook om voldoende kennis over (Dutchbat III) uitzendingen onder hulpverleners.

Een causale relatie tussen (uitzend)ervaringen en klachten is moeilijk vast te stellen. Na 25 jaar is het in feite onmogelijk deze relatie nog hard te maken in de wirwar van verbanden tussen de uitzending, andere levensgebeurtenissen en de verdere levensloop. Veteranen willen serieus genomen worden als ze aangeven dat hun klachten (deels) samenhangen met de uitzending, ook als niet met zekerheid kan worden vastgesteld welk deel. Dit zal de toegankelijkheid van de zorg voor Dutchbat III-veteranen met uitzendinggerelateerde problemen ten goede komen.

Het is moeilijk, zo niet onmogelijk om iedereen met één standaard aanpak te benaderen. Zo had dit onderzoek weliswaar een hoge respons maar een aanzienlijk deel van de aangeschreven veteranen (44%) heeft niet deelgenomen. Een aantal van hen liet ook expliciet weten daar geen behoefte aan te hebben. Het geeft aan dat maatwerk nodig is. De veteraan en zijn thuisfront hebben overigens ook een eigen verantwoordelijkheid, zoals sommigen zelf aangeven: ook zij kunnen aan de bel trekken als dat nodig is.

Erkenning en waardering

Vrijwel alle Dutchbat III-veteranen voelen zich onvoldoende erkend en gewaardeerd. Dit onderzoek laat zien dat het gevoel van erkenning en waardering bij veteranen in grote mate

beïnvloed wordt door beeldvorming en bejegening in de media en samenleving. Met name berichtgeving in de media heeft een groot effect gehad op Dutchbat III-veteranen. Het gevoel door de maatschappij veroordeeld te zijn heeft bij een deel van de veteranen klachten versterkt. Erkenning en waardering, zowel van de maatschappij en de media als van Defensie, zou de veteraan helpen in het verbeteren van de kwaliteit van leven. Dit inzicht is voor Defensie en militairen van toekomstige missies van belang.

Met name als het gaat om de overheid en de Defensieorganisatie is dit relevant, omdat veteranen aangeven het juist van deze partijen van belang te vinden erkenning en waardering te krijgen. Een voorbeeld dat veteranen noemen waar ze steun van Defensie missen is de houding van Defensie ten opzichte van media: een steunende en beschermende werkgever die het opneemt voor zijn medewerkers en onjuiste informatie over een missie of over veteranen weerspreekt. Omgekeerd worden steunende uitingen door bijvoorbeeld de minister van Defensie door verschillende veteranen als positief ervaren. Het belang van door de veteranen ervaren goed werkgeverschap van Defensie moet niet worden onderschat.

In dit onderzoek dragen veteranen verschillende mogelijkheden voor initiatieven die bijdragen aan erkenning en waardering aan. Van financiële compensatie tot meer aandacht voor ervaringen van Dutchbat III-veteranen in het onderwijs; van een publieke uiting door de overheid over Dutchbat III tot een militaire decoratie; van het faciliteren van terugkeerreizen naar het uitzendgebied tot het faciliteren van reünies. Het is van belang te realiseren dat geen enkel initiatief een panacee zal zijn en in ieders behoefte kan voorzien. Erkenning kan plaatsvinden in verschillende vormen.

16.7 Reflectie op het onderzoek

In het onderzoek ligt de focus op het perspectief van de Dutchbat III-veteraan en zijn thuisfront. Met diverse onderzoeksmethoden is in kaart gebracht hoe het met Dutchbat III-veteranen en hun thuisfront gaat en wat behoeften zijn op het gebied van zorg, erkenning en waardering. Enkele kanttekeningen zijn bij het onderzoek te plaatsen. Allereerst is het een cross-sectionele studie. Dat wil zeggen dat een cohort eenmaal is gemeten; er is een 'dwarsdoorsnede' gemaakt. Daarmee kunnen geen uitspraken over causaliteit worden gedaan. De huidige situatie van de veteraan en zijn thuisfront wordt beschreven, maar het is niet vast te stellen wat exact het verband met de missie van 25 jaar terug is.

Een andere kanttekening betreft de betrokkenheid van het thuisfront. Sommige thuisfrontleden kenden hun veteraan al tijdens de uitzending, anderen hebben hem of haar na terugkeer pas ontmoet. Vooral partners, maar ook ouders en kinderen hebben aan dit onderzoek willen meewerken. Het contact met hen verliep uitsluitend via de veteraan. Dat levert een zogenaamde gelegenheidssample op, waarvan helaas niet is vast te stellen in hoeverre deze representatief is. Het is mogelijk dat deze manier van benaderen ook van invloed is geweest op wat thuisfrontleden over zichzelf hebben willen prijsgeven.

Tot slot een overweging. Wij zijn als onderzoekers getroffen door de openheid van veteranen. Ze hebben zeer persoonlijke ervaringen met ons willen delen. Veteranen lieten ons weten dat

deelname voor hen soms moeilijk en emotioneel was. Wij zijn dankbaar en vol respect dat velen toch hebben willen deelnemen en dat we met enkele veteranen open het gesprek hebben kunnen aangaan. Vaststaat dat de Dutchbat III-missie voor velen een ingrijpende ervaring is geweest. Een aanzienlijke tijd is inmiddels verstreken (25 jaar). De gemiddelde Dutchbat III-veteraan is vijftig jaar en heeft opgroeiende kinderen. Reacties vanuit de samenleving en media zijn geleidelijk ook veranderd. Wij hopen dat op meer plekken een open gesprek en dialoog met Dutchbatters kan worden gevoerd. Want praten – daar zijn veteranen en thuisfront het over eens – heeft velen geholpen om met de ervaringen van de missie om te gaan.

Hoofdstuk 17 Referenties

- Blevins, C. A., Weathers, F. W., Davis, M. T., Witte, T. K., & Domino, J. L. (2015). The Posttraumatic Stress Disorder Checklist for DSM-5 (PCL-5): Development and initial psychometric evaluation. *Journal of Traumatic Stress, 28*(6), 489-498. <https://doi.org/10.1002/its.22059>
- Boeije, H. (2014). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen*. Amsterdam: Boom.
- Borstlap, H. (2018). *Verkenning naar inhoud en opzet van een onderzoek naar zorgbehoeften van Dutchbat III-veteranen*. Den Haag.
- Bramsen, I., Dirkzwager, J., & van der Ploeg, H.M. (2005). Factors associated with posttraumatic stress among peacekeeping soldiers. *Anxiety, Stress and Coping, 18*(1), 37-51. <https://doi.org/10.1080/10615800412336418>
- Cozzi, J., Dirksen, M., & Duel, J. (2018). *Kerngegevens veteranen 2018*. Doorn: Veteraneninstituut
- Currier, J. M., Holland, J. M., Drescher, K., & Foy, D. (2015). Initial psychometric evaluation of the Moral Injury Questionnaire—Military version. *Clinical psychology & psychotherapy, 22*(1), 54-63. <https://doi.org/10.1002/cpp.1866>
- Duel, J., Cozzi, J., Dirksen, M., Elands, M., & de Reuver, Y. (2018). *Alles rustig aan het thuisfront? Een onderzoek naar de behoefte aan erkenning, waardering en ondersteuning onder het thuisfront van post-actieve veteranen*. Doorn: Veteraneninstituut.
- Hetebrij, B. (2006). Terugkeerconferenties Dutchbat III 1996 2006. The war at home: who pacifies the peacekeepers? *Kernvraag, 235*, 37-55.
- Jaarsma, T. A., Pool, G., Sanderman, R., & Ranchor, A. V. (2006). Psychometric properties of the Dutch version of the posttraumatic growth inventory among cancer patients. *Psycho-oncology, 15*(10), 911-920. <https://doi.org/10.1002/pon.1026>
- Motshagen, J. (2010). *Veteranen: ervaren erkenning & waardering*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Mouthaan, J. (2002). *Wat willen jonge veteranen? Onderzoek naar wensen en behoeften van jonge veteranen*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Nederlands Instituut voor oorlogsdokumentatie. (2002). *Srebrenica: een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een safe-area*. Amsterdam: Boom.
- Parlementaire Enquêtecommissie Srebrenica. (2003). *Missie zonder vrede*. Den Haag: Sdu.
- Reijnen, A., & Duel, J. (2019). *Veteraan, hoe gaat het met u? Onderzoek naar het welbevinden van Nederlandse veteranen*. Doorn: Veteraneninstituut.
- Tedeschi, R. G., Calhoun, L. G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress, 9*(3), 455–471. <https://doi.org/10.1007/BF02103658>
- Van der Meer C. A. I., Te Brake H., Van der Aa N., Dashtgard P., Bakker, A. & Olf, M. (2018). Assessing psychological resilience: Development and psychometric properties of the English and Dutch version of the Resilience Evaluation Scale (RES). *Frontiers in Psychiatry, 9*:169. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2018.00169>
- Van Nieuwenhuizen, C., Schene, A. H., & Koeter, M. (2000). *Manchester-verkorte Kwaliteit van Leven meting*. Eindhoven: Telepsy.
- Veteraneninstituut. (2017). *Kerngegevens veteranen 2017*. Doorn: Veteraneninstituut.

- Wagenaar, B., Linden, C. van der, Ensing, M., Meeuwenoord, J., & Weerts, J. (2005). *Wensen en behoeften van jonge veteranen. Vraag en aanbod in een veranderende tijd*. Doorn: Veteraneninstituut.
- Wennink, J. & van Wijngaarden, B. (2008). *Quality of Life and Care (QoLC). Kwaliteit van leven en vervulling zorgwensen*. Trimbos-instituut, Utrecht.
- Wester, S. C. M. & Snel, B. E. D. (2019). *Welzijn en zorgbehoefte van de ISAF-veteraan. Onderzoek ISAF-veteranen 2019*. Den Haag: ministerie van Defensie.
- Zepeda Méndez, M. D. C., Nijdam M.J., Heide F .J. J. ter, Aa N. Van der, & Olf, M. (2018). A five-day inpatient EMDR treatment programme for PTSD: Pilot study, *European Journal of Psychotraumatology*, 9(1). <https://doi.org/10.1080/20008198.2018.1425575>

